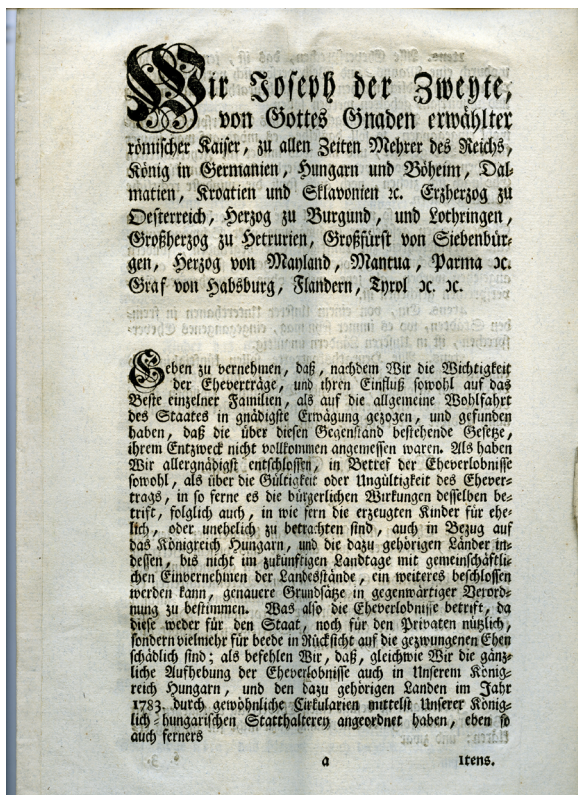

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)

XXI. évfolyam

2014. 4. szám

E számunk szerzői

Erdős Zoltán (PhD hallgató, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)
Hegyi Ádám (PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem),
Nagy Sándor (PhD, levéltáros, levéltáros),
Vezsenyi Péter (segédlevéltáros, BFL),

BFL = Budapest Főváros Levéltára
ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon

II. József császár házassági pátense, 1783

Lelőhely: Budapest Főváros Levéltára IV.1202.c. Int. a.m. 108.

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Nyomta DIAVÁR Kft
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXI. évfolyam

2014. 4. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.
Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR (felelős szerkesztő), OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: kenyeresi@bparchiv.hu, dreska.gabor@btk.elte.hu
siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu
ross.andras@mnl.gov.hu, polonkai@bparchiv.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain valamint a www.fonsfolyoirat.hu honlapon foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 06/1-298-7517

ERDŐS ZOLTÁN

A TÖRTÉNETI PSZICHOLÓGIA A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

A történettudomány és pszichológia ismeretanyagának, szempontrendszerének összehangolására tett első kísérletek már az 1970-es években megjelentek Magyarországon, de a két tudományág határán kialakuló új diszciplína elhatárolódása, intézményesedése hosszú ideig váratott magára. Az 1990-es évek elején a szakmabeliek még egyértelműen azt állapíthatták meg, hogy nemcsak a tudományterület nyugati eredményeinek magyar recepciója hagy maga után komoly kívánnivalót, hanem a gyakorlati kezdeményezések is szórványosak maradtak hazánkban.¹

A pszichohistória — illetve történeti pszichológia — még az ezredforduló körül sem rendelkezett kiforrott intézményrendszerrel, szakmai műhellyel vagy informális csoportosulással, és nem alakult ki egy jól körülhatárolható tematikus struktúrája és módszertana.² Ugyanekkor a történészek és pszichológusok közti diskurzus hiánya is problémát jelentett³ — noha a rendszeres együttműködés megindulását jelzi, hogy László János és Gyáni Gábor tematikus konferenciát

-
- 1 Lányi Gusztáv szavaival élve a nyugati szakirodalmakat illetően „*a minimális tájékozódás szintjéről is alig*” beszélhetünk. *Lányi Gusztáv: Erikson és a pszichohistória.* [Erik H. Erikson: A fiatal Luther és más írások; Botond Ágnes: Pszichohistória.] In: BUKSZ, 3. (1991) 4. sz. 420–426. p. (a továbbiakban: *Lányi*, 1991.) 424. p.; Egy évvel később pedig a pszichológus Harmat Pál írja: „*Az első magyar pszichohistorikus címéért vívandó versenyfutás még nem kezdődött el.*” *Harmat Pál: A pszichohistória színe és visszája.* [Botond Ágnes: Pszichohistória, avagy a lélek történetiségének tudománya.] In: Forrás, 1992. 3. sz. 87–88. p. (a továbbiakban: *Harmat*, 1992.) 88. p.
  - 2 *Hunyady György: A politikai pszichológia importja: amit ők tudnak és mi nem.* In: *Történeti és politikai pszichológia.* Szerk.: Hunyady György. Osiris, Bp., 1998. (Osiris tankönyvek) 11–16. p. (a továbbiakban: *Hunyady* 1998.) 13. p.; *Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás.* Osiris, Bp., 2001. (a továbbiakban: *Pataki*, 2001.) 406–407. p.
  - 3 Ugyanez a német tudományosságban is problémát jelentett, legalábbis erről panaszkodik 2004-ben megjelent cikkében Alexander von Plato. A tanulmány megjelent magyarul: *Alexander von Plato: Történelem és pszichológia — oral history és pszichoanalízis.* Problémavázlat és szakirodalmi áttekintés. In: *Korall*, 2005. 21–22. sz. 12–45. p. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21-22.pdf] (2014.03.19) (a továbbiakban: *Plato*, 2005.) 23. p.

szervezett történettudomány és szociálpszichológia kapcsolatáról,⁴ és hogy a két tudomány ekkor megjelent alapvető kézikönyveiben is helyet kapott az új diszciplína rövid bemutatása.⁵ A szakma és a szélesebb közönség megnövekedett érdeklődését jelzi, hogy nem sokkal később az *Aetas* és a *Korall* folyóirat tematikus összeállításokkal jelentkezett. Napjainkban már az intézményesedés és az elméleti tisztulás folyamatai jellemzik ezt a tudományterületet: Hunyady György professzor gyűjtő- és szervezőmunkájának köszönhetően önálló szakkönyvtárral rendelkezik,⁶ ismeretanyaga és megközelítésmódja egyre inkább beépül a mester- és doktori képzések programjába, a gyarapodó szakirodalmi termés pedig alapvető elméleti és módszertani kérdések körülhatárolását, tisztázását segíti elő.

Jelen dolgozat célja, hogy ehhez a folyamathoz illeszkedve áttekintést adjon a történelem és pszichológia határvidékén formálódó tudományág eddigi magyarországi eredményeiről,⁷ valamint a magyar szakirodalomban felmerült elméleti problémákról, és egyúttal hozzájáruljon ezek megoldásához.

Pszichohistória versus történeti pszichológia

A pszichológia és történettudomány határán elhelyezkedő diszciplína elméleti és módszertani kiforratlanságát, tudományrendszertani helyzetének bizonyta-

-
- 4 *László János*: A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába. Új Mandátum, Bp., 2005. (a továbbiakban: *László*, 2005.) 9. p.
  - 5 *Csepeli György*: Szociálpszichológia. Osiris, Bp., 1997. (Osiris tankönyvek) 89–92. p.; *Draskóczy István*: Egyéb történeti segédtudományok. In: A történelem segédtudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Osiris, Bp., 2001. 303–320. p.; Ugyanezekben az években jelent meg egy szegedi hallgató dolgozata, mely a pszichohistória eredményeinek ismertetésére, összegzésére vállalkozott: *Erdélyi Mónika*: Pszichohistória — tanulmányok, kritikák tükrében. In: *Belvedere meridionale*, 10 (1998) 3–4. sz. 139–147. p.
  - 6 Az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karán működő könyvtárra: <http://pszichologia.elte.hu/intezetunk/szolgaltato-egyvegek/> (2014.03.14)
  - 7 A nyugat-európai és amerikai pszichohistória és történeti pszichológia irányzatairól és alapműveiről jó áttekintést ad: *Botond Ágnes*: Pszichohistória, avagy a lélek történetiségének tudománya. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. (a továbbiakban: *Botond*, 1991.) 47–69. p.; *Botond Ágnes*: Pszichohistória. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor — Ö. Kovács József. Osiris, 2006. (Osiris tankönyvek) 539–563. p. (a továbbiakban: *Botond*, 2006.) 550–555. p.; *Kiss Zsuzsanna*: A történeti pszichológia elmélete, és gyakorlatának lehetőségei a nemzetiszocializmus példáján. (Doktori disszertáció) Pécs, 2011. [www.idi.btk.pte.hu/disszertaciok/] (2014.05.14.) (a továbbiakban: *Kiss*, 2011.) 18–43. p.

lanságát jelzi, hogy a különböző publikációkban legalább kétféle megnevezéssel találkozhatunk, melyek tartalmát a szerzők általában felületesen vagy éppen sehogysem tisztázzák. A terminológia egységesítésére mindeddig kétféle megoldási javaslat született. *Kiss Suszanna* 2011-ben megvédett disszertációjában a pszichohistóriát egy univerzális elméletből kiinduló tudományként definiálja, amely a történeti tényanyagot mindössze a pszichológiai elmélet bizonyításához, példatárként, sőt díszletként használja. A történeti pszichológia evvel szemben rugalmasabb, problémaközpontú tudomány, amelynek célja az események árnyaltabb megértése. Mindehhez pedig többféle elméleti kiindulópontot és módszertani keretet is választhat. A pszichoanalízis általánosító tendenciájával szemben — bár nem zárkózik el az általános következtetések megfogalmazásától — elsősorban az egyedi jelenségek érdeklők.⁸ *Botond Ágnes* más jellegű definíciót vezet be, nem a kutatói szemléletmódra, hanem a kérdésfeltevés irányára helyezve a hangsúlyt. Megfogalmazása szerint a pszichohistória a pszichológiai elméletből indul ki, és a lélektani jelenségek történeti alakváltozatai mögött keres szabályszerű mintázatokat. A történeti pszichológia ugyanakkor a múltban élt emberek vagy közösségek lélektani jellemzőit rekonstruálja. Ennek során a történeti empiriából indul ki, és a történeti események, folyamatok mélyebb megértéséhez használja fel a pszichológiai tudást.⁹ Magam termékenyebbnek, ugyanakkor nem kevésbé jól használhatónak látom a Botond Ágnes által alkalmazott megkülönböztetést. Jóllehet a Kiss által javasolt terminológia jobban megfelel a tudományág magyarországi hagyományainak (amely pszichohistórián elsősorban a pszichoanalízis — sokszor egyoldalú és túlhajtott — alkalmazását értette), elfogadása mégis avval a következménnyel járna, hogy a pszichohistóriát, tudománytalan szemléletmódjára hivatkozva, nyilvánvaló eredményeit és elméleti hozadékait ignorálva számúznánk a tudományok köréből.

A történeti pszichológia kategóriáján belül Lányi Gusztáv írásainak nyomán egy újabb megkülönböztetést tehetünk. Míg a tágabb értelemben vett történeti pszichológia foglalkozhat akár egy-egy pontszerű esemény lélektani szempontokat is alkalmazó elemzésével, egyes emberek életútjával, addig ezen belül a *történelmi szociálpszichológia* specifikusan a közepes és hosszú időtartamok felé fordul. Lányi a kollektív mentális struktúrák mélyrétegeit tekinti e részdizciplína legfontosabb tárgyának: a traumatikus emlékek, forradalmak, háborúk, békeköté-

---

8 *Kiss*, 2011. 232. p.; *László János*: Történelemtörténetek: bevezetés a narratív szociálpszichológiába. Akadémiai Kiadó, Bp., 2012. (a továbbiakban: *László*, 2012.) 12. p.

9 *Botond*, 2006. 542. p.

sek nyomait (vagy éppen — tehetjük hozzá — hosszabb, békés periódusok során kikristályosodott normák, viselkedési minták időálló maradványait).¹⁰ Néhány évvel későbbi tanulmányában Lányi általánosabban fogalmaz: Jan Szczeplanski lengyel szociológust idézve írja, hogy ez a tudományág „*az elmúlt időszak embereit vezérlő beállítódásokat, gondolkodásmódokat, motivációkat, az értékek, hitek és ideológiák hatásait [kutatja] (...) az a feladata, hogy rekonstruálja a múlt szociális valóságát: a struktúrák, intézmények, viselkedésminták, értékek, rítusok stb. jelentésvilágát.*” A történelmi szociálpszichológia kitüntetett témája az a mód, ahogyan az emberek egy-egy korszakban és társadalmi közegben, általánosan elfogadott értékek és szemléletmódok mentén jelentéssel látták el az egyes jelenségeket. Mindez avval is jár, hogy a történelmi kutatások során előtérbe helyezett formális és objektív tények mellett „*a szociális élet szubjektív valóságáról szóló információkat is*” igyekszik feltárni.¹¹

-
- 10 A történelmi szociálpszichológia Lányi által megalkotott definíciója egyéb pontokon nem tér el lényegesen a (véleményem szerint) tágabb kategóriát alkotó történelmi pszichológiától, a közepes és hosszú időtartamok vizsgálatát azonban olyan lényeges jellemzőnek látom, amely alapján indokolt lehet a megkülönböztetés fenntartása. A definícióra: *Lányi Gusztáv: Mi a történelmi szociálpszichológia? Bevezetés egy történelmi szociálpszichológiai elemzéshez.* In: *Pszichológia*, 8. (1988) 1. sz. 123–135. p. (a továbbiakban: *Lányi*, 1988.) 126–127. p.; A közepes és hosszú időtartam szerepére vö. Pataki Ferenc megfogalmazásával, amely szerint a szociálpszichológia a „*szabályszerű, ismétlődő, vagyis időben kevésbé változó, tartós szerveződési módokat és pszichikus formákat kutat*”, de ebből nem következik, hogy el kellene szakadnia a pszichikus működés tartalmi oldalától, vagyis a történelmi közeg által meghatározott jellemzőktől. *Pataki Ferenc: Utak és választások a mai szociálpszichológiában.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. (a továbbiakban: *Pataki*, 1976.) 125–126. p.; Szintén a történelmi szociálpszichológia kifejezést használja (először 1984-ben megjelent) tanulmányában Kenneth J. Gergen. *Kenneth J. Gergen: Bevezetés a történelmi szociálpszichológiába.* In: *Történelmi és politikai pszichológia.* Szerk.: Hunyady György. Osiris, Bp., 1998. (Osiris tankönyvek) 67–89. p. (a továbbiakban: *Gergen*, 1998.)
- 11 *Lányi Gusztáv: Élettörténet és történelmi szociálpszichológia.* In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 42. (1985) 1. sz. 60–70. p. (a továbbiakban: *Lányi*, 1985.) 67– p.

A történeti pszichológia tudománytörténeti és módszertani kapcsolódási pontjai

A pszichológia felől

Közismert tény, hogy a pszichoanalízis volt az az irányzat, amely a 20. század elején elsőként mutatott készséget a történeti szempontok integrálására. Elsősorban az rokonítja a történettudománnyal, hogy célja hasonlóképpen a múlt rekonstrukciója, a konkrét cselekvések megértése, az egyén élettörténetében rejlő okainak feltárása. Nem válhat azonban valódi történeti tudománnyá: ugyan — terápiás céllal — az egyén élettörténete felé fordul, az élmények, szándékok, cselekvések láncolatát tárja fel, vagyis ezek oksága és időbelisége érdekli; történetiséget azonban kizárólag az egyéni élet keretein belül feltételez, a mentális struktúrákat a történeti közegtől függetlenül lényegében változatlanok tekinti.¹² Freud számára így a történeti kontextus legfeljebb háttérrel, példák és esettanulmányok tárházát jelentette az univerzális érvényű pszichoanalitikus elmélet számára.¹³ Az ortodox freudizmus steril és spekulatív jellegét a pszichoanalízis neofreudizmus változata tudta meghaladni: elsőként Erik H. Erikson integrálta a személyiség intrapszichikus, pszichoszociális és történeti rétegeit,¹⁴ immár az (időben is kiterjesztett) szocikulturális közeg tanulmányozását is bevonva az egyéni élettörténet vizsgálatába.

A Magyarországon az 1990-es években — főként Lányi Gusztáv munkájának köszönhetően — megjelent politikai pszichológia még inkább termékeny és mindkét oldal számára előnyös kapcsolatban állhat a történeti pszichológiával, elsősorban természetszerű történeti jellege miatt: *„Egyfelől egy múlandó szituáció hatóerőit, szerkezetét, szereplőit elemzi, annak tudatában, hogy mindez forgandó a történeti változások folyamatában. Másfelől kumulatív történeti anyagból, az idő dimenziójában elrendezett eseményekből merít információt kérdései megfo-*

---

12 Botond, 2006. 538–540. p.; Plato, 2005. 23–24. p.

13 Botond 1991. 31–32. p.; Mindez persze nem jelenti, hogy az ortodox pszichoanalízis ne bizonyulhatott volna termékenynek a történeti kutatásokban: Róheim Géza 1918-as cikkében, Ferdinandy Mihály pedig 1943-ban megjelent művében Álmos fejedelem feláldozását elemezte Freud totemlakoma-elméletének segítségével. Harmat 1992. 87–88. p.

14 Lányi Gusztáv: Rákosi Mátyás politikai antiszemizmusa. In: Rendszerváltás és politikai pszichológia. Bp., 2001. (Rejtjel politológia könyvek, 7.) 94–121. p. (a továbbiakban: Lányi, 2001.) 102. p.

galmasához, tisztázásához, állításai ellenőrzéséhez.”¹⁵ A két tudományág közti szoros kapcsolatot mi sem jellemzi jobban, mint hogy 1998-ban kettős megjelöléssel, *Történeti és politikai pszichológia* címmel jelent meg szöveggyűjtemény — a tanulmányokat olvasva valóban szinte lehetetlen elhatárolni egymástól a két területet. És bár ez a szimbiotikus kapcsolat elsősorban a 20. század és napjaink politikátörténetének tanulmányozásában jelenhet meg — hiszen a politikai pszichológia kérdésfeltevései (választói magatartás, autokratikus és demokratikus vezetői stílusok stb.) a modernitás politikai rendszereihez és értékvilágához kötődnek –, mégis számos szempontot kínál a régebbi korokban megfigyelhető politikai magatartások és viszonyrendszerek (a stressz hatása a politikai döntésekre, a politikai csoportok dinamikája) elemzéséhez is.

Ha lehet, a László János és az általa vezetett pécsi egyetemi kutatócsoport munkájához kapcsolódó¹⁶ narratív pszichológiai irányzat még tágabb perspektívákat nyit meg történettudomány és pszichológia kapcsolatában. A narratív pszichológia kiindulópontja, hogy az elbeszélő funkció a pszichikum általános antropológiai sajátossága, „a valóság tudati konstrukciójának, jelentésekkel és értelemmel való felruházásának természetes módja”.¹⁷ Az emberek saját élettörténetüket és a közösség szempontjából fontos eseményeket a pszichológiai szabályszerűségek mentén szerveződő narratívumokban beszélik el. Ugyanígy alapvetően narratív formában alakítják ki a társadalmi valóság egyes jelenségeiről alkotott reprezentációikat. A nyilvános diskurzusokban formálódó reprezentációk az egyén szociális identitásának is lényegi részét alkotják, hiszen bizonyos állásfoglalások, értékelések elfogadása vagy elutasítása egyik vagy másik csoporthoz, közösséghez, réteghez való tartozás feltétele lehet.¹⁸

A narratív pszichológiai megközelítés sajátos módszere a tartalomelemzés, amely abból indul ki, hogy minden elbeszélésben sajátos lélektani állapotok és viszonyulások jelenítődnek meg; a szöveg egyes jellegzetességeihez és narratív elemeihez (a szöveg koherenciája, idői-téri szervezettsége, érték- és érzelmentített kifejezések aránya, saját és mások élményeire utaló kifejezések, tagadások

---

15 *Hunyady*, 1998. p.; Szintén a politikai pszichológia történeti orientációját hangsúlyozza: *Lányi Gusztáv: A politikai pszichológiáról — Magyarországon.* In: *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény.* Vál., szerk.: Lányi Gusztáv. Balassi — ELTE Szociológiai Intézet, Bp., 1996. 11. p.

16 <http://narrativpszichologia.pte.hu/> (2014.03.15)

17 *László*, 2005. 43–44. p.

18 *László János: Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei.* Bp. — Szentendre, 1999. 9–41; 79–116. p.

stb.) bizonyos pszichológiai tartalmak rendelkezhetők.¹⁹ Bár többek között a gondolkodás, az érzelmek, a szociális jelentésalkotás is narratív természetű, a számitógépes tartalomelemzés jelen formájában a történeti emlékezet és a nemzeti identitás tulajdonságainak megismerésére alkalmas.²⁰

A tartalomelemzés egyik legsikeresebb történetírói alkalmazása Kunt Gergely nevéhez fűződik, aki egy II. világháborús hadifogoly naplóját vette vizsgálat alá. A szöveg szerkezeti és nyelvi jellemzőit (pl. a bejegyzések hosszúsága, mondat szerkesztési sajátosságok, passzivitást és aktivitást visszaadó szövegrészek aránya, az időre utaló jelek) elemezve, számszerűsítve vonja le a következtetést: a családjától elválasztott, hadifogoly szerző számára a naplórész *„a jelennel szembeni pozitív, biztonságos, kontrollálható, számára jelentést és értelmet hordozó történetekből álló verbális ellenvilágot konstruált. Ebbe menekülhetett el, s ennek segítségével erősíthette meg identitását a válságos, önértékelését több helyen kezdő szituációban.”*²¹

A narratív pszichológiai megközelítésnek legalább két fontos hozadéka van a történészek számára. Technikai értelemben a tartalomelemzés alkalmazása lehetővé teszi, hogy a kutató nagyobb módszertani tudatossággal és biztonsággal járjon el a források elemzése során: *„a történész félig megmenekül munkájának episztemológiai esetlegességétől: anyaga immár nem egyszerűen talált tárgy, hanem rendszerezett információ. (...) A történész így a múlt-diskurzusok értelmezésében a beszéd és az elbeszélés olyan metanyelvéhez fordulhat, amely adott esetben adekvátabbnak bizonyul, mint a rutinszerűen segítségül hívott irodalomelmélet szövegcentrikus látásmódja.”*²² Normatív értelemben pedig a nemzeti és politikai identitás mintázatainak feltárása arra ösztönzi a historikust, hogy a po-

19 László, 2005. 118-119; 134-148. p.

20 László, 2005. 156. p.; A szöveg belső szerkezeti jellemzőire és elemeire koncentrált narratív pszichológiai tartalomelemzés mellett bizonyos esetekben célravezetőbb lehet a társadalmi-kulturális kontextusra is erőteljesebben támaszkodó hermeneutikai elemzés alkalmazása. László, 2012. 25-47. p.; Érdemes megjegyezni, hogy a pszichohistorikus Lloyd deMause egy másik, mélylélektani indítatású tartalomelemzési módszert dolgozott ki: *Botond*, 1991. 97-98. p.

21 *Kunt Gergely: Az idő partján. Egy hadifogolynapló narratív pszichológiai elemzése*. In: Budapesti Negyed, 18. (2010) 2. sz. 141-161. p. [<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00052/pdf/190612144.pdf>] (2014.08.04.) 160. p.

22 *Romsics Gergely: Idegen kertből rózsát lopni?* [Narratívák 5. Narratív pszichológia. Szerk.: László János-Thomka Beáta.] In: Korall, 2005. 21-22. sz. 308-313. p. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21-22.pdf] (2014.03.19) 311-312. p.; Vö.: *Ormos Mária* (ism.): László János: A történetek tudománya. In: Magyar Tudomány, 166. (2005) 10. sz. 1307-1312. p. [<http://www.matud.iif.hu/2005-10.pdf>] (2014.05.14.) 1310-1311. p.

litikatörténet által kínált, nagyrészt negatív identitás-elemek, azonosulási pontok (török és Habsburg uralom, nyilas és kommunista rezsimok stb.) helyett a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet fokozottabb bevonásával mutasson fel pozitív, nem az önsajnálatra és szorongásra épülő elemeket.²³

A történettudomány és társtudományai felől

A lelki jelenségeknek a történeti folyamatokban játszott szerepét elsőként a szellemtörténeti irányzat vette módszeres vizsgálat alá. Wilhelm Dilthey és követői műveiben fogalmazódott meg, hogy „a humán tudományok számára elégtelen alap az, amit a természettudományos ambíciójú pszichológia nyújtani tud, ezért is másik, szellemtudományi pszichológia életre hívására van szükség. Ez nem okokkal magyaráz, hanem céltörekvésekből megért, nem általános törvényt keres, hanem az egyediséget érti és újraéli, nem részelemeket boncolgat fantáziátlanul, hanem személyiségek, közösségek, korok lelki és szellemi egységét segít megragadni.”²⁴ A szellemtudományi iskola súlyos elméleti hibái (kompakt egészként felfogott, egységes vonásokkal jellemezhető korszakok feltételezése, általános típus és kiemelkedő személyiségek szembeállítás, az emberi mentális apparátus állandóságának feltételezése és ennek folytán a beleérzés mint tudományos módszer legitimálása) dacára maradandó eredményeként könyvelhetjük el, hogy ráirányította a figyelmet történeti és pszichikus motívumok összefüggéseire, és az evvel kapcsolatos metodológiai problémákra. Másrészt a szellemtörténet által alkalmazott fogalmak és eljárások némelyikét — ahogyan a későbbiekben hivatkozom rájuk — nem feltétlenül kell túlhaladottnak tekintenünk, bizonyos korrekciókkal a történeti pszichológia kérdésfeltevési mentén jól használhatóak.

Hasonlóan jelentős hatást gyakorolt a történeti pszichológia módszertani fejlődésére és tematikai gazdagodására három, irányzatokhoz nehezen köthető kultúrtörténeti mű. *Johan Huizinga* 1919-ben (magyarul 1938-ban) megjelent könyvében a művészet és a gondolkodás késő középkori formáit vizsgálta. Lényegi

---

23 *Ormos Mária*: Történelemtörténetek. [László János: Történelemtörténetek.] In: Magyar Tudomány, 174. (2013) 3. sz. 361–365. p. [<http://www.matud.iif.hu/MT201303.pdf>] (2014.05.14.) 363–365. p.

24 *Hunyady György*: Történelem és pszichológia: folytatódó diskurzus. In: A szociálpszichológia történeti olvasatai. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2006. 405–421. p. (a továbbiakban: *Hunyady*, 2006.) 413. p.

szerepet tulajdonított a pszichés tényezőknek, forrásbázisát ennek megfelelően a krónikák, naplók, vallásos irodalom korábban elhanyagolt részletei, a kor emberének érzelemvilágát tükröző közhelyek, túlzó leírások és díszítőelemek alkották. A mű fontos elméleti hozadéka volt annak igazolása, hogy középkor emberének mentális apparátusa egészen máshogy épült fel, mint a modern emberé. *Norbert Elias* német szociológus 1939-ben megjelent hatalmas munkája a köznapi szokások és társadalmi intézmények történetét elemzi; feltevése szerint az államszervezet fejlődése civilizációs, azaz viselkedésbeli, végső soron mentális módosulásokon alapul. Az „*affektuskontroll nagyobb szilárdsága és differenciáltsága*”, illetve „*az emberi átélés és viselkedés megszilárdulása*”,²⁵ amelyet a köznapi viselkedés szintjén többek közt a zsebkendő- és evőeszköz-használat jelez, lehetővé tette az államszervezet megszilárdulását és differenciálódását.²⁶ A kanadai filozófus *Marshall McLuhan* 1962-ben publikálta sokat vitatott kommunikációelméleti művét, melyben az egyes médiumok történeti fejlődését és az ezek által kiváltott pszichés és idegrendszeri hatásokat vizsgálta. Megállapítása szerint a betűírás, majd a nyomtatás elterjedése átrendezte az emberi érzékelés, ezáltal a gondolkodás alapsémáit.²⁷ Míg tehát Elias a pszichés jelenségektől haladt a történeti struktúrák felé, McLuhan fordítva, a struktúrák abszolút elsőbbségét feltételezve — bírálói szerint egyoldalúan — a média emberformáló hatásait vizsgálta.

A mentalitástörténetet (illetve az 1980–90-es évektől a történeti antropológiát) mindenek előtt az rokonítja a történeti pszichológiával, hogy ugyanúgy az ember pszichés apparátusának szerkezeteit vizsgálja. Azonban míg utóbbi nem zárkózik el egyedi jelenségek, események magyarázatától, addig előbbit kizárólag a mélyrétegek, a kulturálisan átörökölt gondolkodási és cselekvési minták érdeklik. Jacques Le Goff híres megfogalmazása szerint a mentalitástörténet a „*mindennapi, a gépiesen beidegződött cselekedetéről ad képet, azt kutatja, ami személytelen az egyén tudatában*”. A mentalitás az „*egyén pszichikumának kollektív alkotóelemeit jelöli, vagyis azt a módot, ahogyan egy nép vagy egy bizonyos*

---

25 *Norbert Elias*: A civilizáció folyamata. Szociogenetikai és pszichogenetikai vizsgálódások. Előszó: Hanák Péter. Gondolat, Bp., 1987. (Társadalomtudományi könyvtár) 37. p.

26 *A középkor alkonya és A civilizáció folyamata* című művek tudománytörténeti értékelésére ld. *Apor Péter*: Történeti antropológia. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor — Ö. Kovács József. Osiris, 2006. (Osiris tankönyvek) 449–472. p. (a továbbiakban: *Apor*, 2006.) 485–486. p.; *Botond*, 1991. 23–24. p.

27 *Marshall McLuhan*: A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte. Utószó: Benczik Vimos. Trezor Kiadó, Bp., 2001. 13; 320–321. p.

*csoport tagjai éreznek és gondolkodnak.*²⁸ A mentalitástörténet tehát tudatosan fordul a lélektani tényezők felé, merít a pszichológiai tudásanyagból, és egyszerre érdeklődik a pszichés tényezők szerkezeti és tartalmi oldala iránt; ezt jelzi mindenekelőtt a *mentális eszköztár* fogalmának kiterjedése. A mentális eszköztárhoz tartozik a nyelv, a tér- és időszemlélet, a gondolkodás logikai keretei, de mindemellett a rítusok, mítoszok és mindaz, ami elgondolhatóvá és elbeszélhetővé teszi az ember világról alkotott koncepcióit.²⁹

Nem kevésbé nyilvánvaló a mikrotörténelem és a történeti pszichológia közeli rokonsága: a vizsgálat léptéke, perspektívája, jellegzetes kérdésfeltevései és módszertani előfeltevései egyaránt kedveznek a pszichológiai szempontokat is alkalmazó kutatásnak. A mikrotörténelem nem ismétlődő jelenségek kvantitatív vizsgálatát, összegzését, és az így nyert adatokból leszűrt, ezek által verifikált törvényszerűségek felállítását végzi, hanem egyedi, mikroszkopikus, és többnyire kimondottan jelentéktelennek tűnő nyomok kvalitatív elemzésével kísérli meg feltárni és megérteni egy történeti esemény, személyiség vagy közösség más-ként hozzáférhetetlen valóságát, belső szerkezetét. A megértés folyamatában a mikrotörténelem nagy szerepet tulajdonít az intuíciónak, amely — a tudománytalanul kikialtott fogalom rossz híre ellenére — egy minden kutatásban lejártszó, természetes kognitív folyamatot jelöl: a tudatos és nem tudatos információk hirtelen összerendeződését, korábban fel nem ismert összefüggések kirajzolódását.³⁰ Az intuícióra hasonlóképpen a történeti pszichológia is tudatosan épít.

A mikrotörténelmet sajátos „valóságigénye”, „földközei” jellege is rokonítja a történeti pszichológiával. Az emberi természet történeti változásait kutató holland pszichiáter, Jan Hendrik van den Berg által az 1950-es években felállított módszertani posztulátumok szerint a vizsgált jelenségeket mindig konkrét, köznapi, prózai valóságként kell szemlélnie. A jelenségeket a kutató nem ragadhatja ki eredeti összefüggéseikből, azokat mindig a maguk eredeti komplexitásá-

28 Jacques Le Goff: A mentalitástörténet. In: Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata. Szerk.: Benda Gyula — Szekeres András, L'Harmattan — Atelier, Bp., 2007. 422–424. p.

29 Apor, 2006. 483–484. p.

30 Rákosné Ács Klára: Vallanak a betűk. Életutak pszichografológiai megközelítése. Bp., 1985. (a továbbiakban: Rákosné Ács, 1985.) 41–43. p.; Vö. Charles S. Peirce amerikai pragmatista filozófus abdukció-fogalmával. Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor — Ö. Kovács József. Osiris, 2006. (Osiris tankönyvek) 514. p.

ban kell leírnia. Mindebből az következik, hogy egy-egy történeti munka fókuszában nagyon kisszámú eset, lehetőleg egyetlen esemény vagy személy állhat.³¹

A történeti pszichológia néhány elméleti kérdése és módszertani sajátossága

A megismerés torzításai

Már a történettudomány és pszichológia kapcsolatának első magyar teoretikusa, Kornis Gyula felhívta a figyelmet arra, hogy a megismerés folyamatának természetes velejárói bizonyos torzító hatások, melyek a társadalom- és a természettudományokat egyaránt jellemzik, és melyek a pszichológia eszközeivel feltárhatóak és a kutatómunka során megfelelően tudatosítva minimalizálhatóak. Kornis külön is kiemelte a racionalizáló, intellektualizáló tendenciákat.³² Botond Ágnes ezt a hibát a történettudomány implicit emberképéből eredeztette (mellőzve itt a mentalitástörténet és a mikrotörténelem szemléletmódját): szerinte a történetírás az embert racionális lényként próbálja megérteni, és általában meg is elégszik a cselekvések ésszerű motívumainak feltárásával, míg az érzelmek szerepére vagy épp mentális defektusokra csak akkor hivatkozik, ha sem cél-, sem értékrationális megfontolások nem mutathatóak ki egy döntés hátterében.³³

Hasonlóan komoly problémát jelent a kutató saját személyiségjegyeinek hatása: előzetes ismeretei, érzelmei, várakozásai, a társadalmi gyakorlatból származó beidegződései megjelennek a témaválasztásban, az adatgyűjtés és a forrásfeldolgozás során a figyelem szelektív működésében, végül — hatványozottan és leginkább explicit módon — a kutatás eredményeinek megfogalmazásában.³⁴ (Ez a felismerés természetesen nem újkeletű, hisz éppen ezen hatások kiküszöbölésére jöttek létre a forráskritika szabályai és a tudományos nyelvezet standardjai. A tör-

31 Kiss, 2011. 61–63. p.

32 Kornis Gyula: Történelem és pszichológia. Hornyánszky, Bp., 1914. (a továbbiakban: Kornis, 1914.) 10–12; 34–35. p.

33 Botond, 1991. 88. p.

34 Bakó Béla: Objektivitás, szubjektivitás és '56 emlékezete. Egy elemzés elméleti dilemmái. In: Aetas, 27. (2012) 2. sz. 135–143. p. [<http://www.aetas.hu/2012-02.pdf>] (2014.03.29.) (a továbbiakban: Bakó, 2012a.) 140. p.; Botond, 1991. 96–97. p.; Fenyő Ervin: „Lelki eszmét szerint.” [Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.] In: BUKSZ, 14. (2002) 3. sz. 212. p.

téneti pszichológia megközelítése ezen a ponton csupán a hatások szisztematikus feltárásában jelent újdonságot.)

A történeti megismerés pszichológiai torzító hatásait elsőként Hunyady György rendszerezte, hosszabban jellemezve a négy legjelentősebb tényezőt. A *visszatekintési torzítás* azt jelenti, hogy a történész szemszögéből nézve egy esemény bekövetkeztének valószínűsége a ténylegesnél jóval nagyobbak tűnik, az alternatívák pedig elsikkadnak. Az *alapvető attribúciós hibával* állunk szemben, amikor külső szemlélőként egy ember tetteit inkább belső motívumokra (jó vagy rossz tulajdonságaira, előzetes élményeire stb.) vezetjük vissza, elhanyagolva a szituáció szerepét. A *kategorizálás és reprezentáció* hibáit követjük el, ha egyes társadalmi csoportokat személyiségjegyekkel látunk el, ha felnagyítjuk a csoportok között levő valós különbségeket, ha egyetlen vezető személyiséget mutatunk be egy csoport reprezentánsaként, vagy éppen fordítva, egy csoport által képviselt típus homályosítja, nyeli el az átlagosnak tekintett tagok egyediségét. Végül az *értékelés logikájában* mutatkozó hibák egy kerek egészként felfogott korszak vagy embercsoport értékelésében mutatkozó torzulásokat jelentik.³⁵ A történeti megismerés, illetve a pszichológiai ismeretek történettudományban való alkalmazása során természetesen számtalan egyéb hibaforrás képzelhető el (egyetlen elméleti keret doktriner alkalmazása, elhanyagolható lélektani motívumok túlhangsúlyozása, vagy éppen pszichológiai redukció stb.),³⁶ ezek azonban általában eléggé feltűnőek, éppen ezért könnyen kiszűrhetőek.

Végül ki kell térni a viszont-indulatáttétel kérdésére, amelyet Botond Ágnes a pszichohistória egyik legfontosabb sajátosságának tekint. Megfogalmazása szerint a történész „*abból a feltevésből indul ki, hogy saját kutatásának tárgyválasztása, valamint a kutatás közben őbenne kiváltódó érzelmi-indulati reakciók korántsem véletlenek*”, hanem fontos momentumokra utalhatnak magát a vizsgált tárgyat illetően. Ahhoz viszont, hogy az „*amúgy is nehezen rekonstruálható pszichohistóriai tényektől elválasztható legyen mindaz, ami utólagos beleemagyarázás, ami későbbi korok kognitívan is belátható kulturális különbözőségéből fakad, vagy pedig a kutató saját személyiségfejlődésének sajátos útjából [...] rákényszerül a kutató saját reakcióinak kognitív és érzelmi analizisére*.”³⁷ A viszont-indulatáttétel fogalma nem gyakorolt maradandó hatást a magyarországi

---

35 Hunyady, 2006. 409–412. p.

36 Kiss Zsuzsanna doktori disszertációjában még tucatnyi módszertani hibát és kognitív torzító hatást sorakoztat fel: Kiss, 2011. 79–80. p.

37 Botond, 1991. 19. p.; Botond, 2006. 556–557. p.

kutatásokban. Nem csak arról van szó, hogy a módszer alkalmazása természet-szerűen nem explikálható (a kutató nemigen teheti közzemlére saját analízisének eredményeit), vagyis mint eljárás nem ellenőrizhető, tehát szigorú értelemben nem tudományos. A tényleges problémát az jelenti, hogy a kutatónak a vizsgált tárgyával kapcsolatos érzései és indulatai nem hordoznak információt *magával a tárggyal* kapcsolatban. A viszont-indulatátétel tehát inkább fogható fel torzító hatásként;³⁸ amennyiben viszont pusztán az indulatátétel tudatosításaként értjük, úgy egy jelentős hibaforrás kiszűrését regisztrálhatjuk.

A megközelíthetőség fokozatai

A történettudomány irányzatai hajlamosak arra, hogy az emberiség pszichés apparátusát változatlan struktúraként kezeljék. A felszínen megnyilvánuló individuális sokszínűség mellett a kutatók implicit módon feltételeznek egy minden emberre és minden történeti korszakra érvényes „pszichét”.³⁹ Evvel a leegyszerűsítő felfogással ellentétben az ember pszichikus működésének mindössze a szerkezeti sajátosságai mutatnak nagyfokú állandóságot, tartalmi oldala azonban mindig az adott történelmi kor függvénye, kognitív szerkezeteit, szükségleteit, indítékait nagyrészt az adott közeg határozza meg. Még pontosabban, a történetiség érvényesülésének három szintjét különböztethetjük meg. A *filogenezis* során kialakult alapfolyamatok, alapvető mechanizmusok az emberi pszichikum formai-szerkezeti és dinamikai sajátosságai történetileg kevésbé változóak; a *történelem* szintjén a „társas megértés” különféle alakzatai jönnek létre, más-más tárgyi és szimbolikus eszköztárral; az *ontogenetikus fejlődés* pedig már azt a léptéket jelöli, ahol a gyermekek sajátítják el saját kultúrájuk alapelemeit, maguk is tevékenyen alakítva azt. Pataki Ferenc példájával élve: a valóság feldolgozásában használt kategoriális rendszerek mindig a történeti és kulturális kontextusnak megfelelően

---

38 Botond Ágnes megfogalmazása alapján nem teljesen egyértelmű, hogy ő maga információforrásnak, vagy a megismerést zavaró tényezőnek tekinti-e a viszont-indulatátételt; több szerző egyértelműen utóbbi értelemben használja a terminust. Ld. Kiss, 2011. 78. p.; Kóváry Zoltán: A pszichobiográfia mint módszer. Az élettörténet-elemzés reneszánsza: új perspektívák a személyiség- és kreativitás-kutatásban. In: Alkalmazott Pszichológia, 2011. 4. sz. 65–92. p. [http://ap.elte.hu/wp-content/uploads/2012/09/APA_2011-4_Kovary.pdf] (2014.08.04.) 76. p.

39 Botond, 1991. 12. p.; Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. L'Harmattan, Bp., 2001. (A múlt ösvényén) (a továbbiakban: Lackó, 2001.) 41. p.

alakulnak ki, de maga a kategoriális észlelés mint pszichikus funkció működése lényegében azonosnak tekinthető az emberiség története során.⁴⁰

A történeti (és részben az ontogenetikusi) lépték tovább bontható kisebb egységekre. Braudel időmodellje szerint (melyet 1961-ben megjelent híres cikkében Georges Duby alkalmazott a mentalitástörténeti kutatásokra) a különböző „mélységekben” elhelyezkedő pszichés szerkezetek és jelenségek különböző lépésekben vizsgálhatók. A mikrotörténeti szinten az egyének és kisebb csoportok viselkedését, attitűdjeit befolyásoló események (egy politikai botrány, egy könyv megjelenése) helyezkednek el. A második szinten nagyobb horderejű, és számos esetben hosszabb lefolyású változásokat találunk (gazdasági és politikai rendszerek egész társadalmakat befolyásoló változásai). Végül a hosszú időtartam szintjén több nemzedéken át meghatározó, lassan módosuló mentális struktúrákat vehetjük szemügyre.⁴¹

Egyáltalán nem magától értetődő, hogy a különböző szinteken elhelyezkedő lélektani jelenségek milyen források nyomán és milyen eszközök révén válnak hozzáférhetővé. Ezen a kérdésen belül kiemelten érdemes foglalkozni az empátia alkalmazásának lehetőségeivel és korlátaival; ezt a módszert ugyanis általában a történeti pszichológia, és még inkább a pszichohistoria fontos metodológiai sajátosságának tekintik, ugyanakkor alighanem ez okozza a legnagyobb gyanakvást is a két tudományterülettel szemben.

Az aprólékos ismeretek által támogatott beleélésnek tulajdonított eminens szerep a szellemtörténet öröksége,⁴² melyet később a pszichohistoria pszichoanalitikus indíttatású empátia-fogalmának jelentéstartománya is gazdagított. Botond Ágnes — a lélektani szempontokat módszeresen alkalmazó Arne Jarrick svéd gazdaságtörténészre hivatkozva — az empátia két, egymást kiegészítő, sőt egy-

---

40 *László*, 2005. 22. p.; *Pataki*, 1976. 118–121. p.; *Vö.: Kornis*, 1914. 67–68. p.; A pszichés apparátus változásának jellegével kapcsolatban — Kenneth J. Gergen összegzése alapján — a nyugati szakirodalomban háromféle álláspont kristályosodott ki. Az első álláspont szerint az emberi psziché alapszerkezete és működési elvei egyetemesek, mindössze arról lehet szó, hogy ezek az egyes korszakokban és kultúrákban más-más formában jelennek meg. A rendezett változást feltételezők szerint az ember pszichikus működésének tényezői tipikusan történeti jellegűek, az alapfolyamatok korszakonként változnak (ha úgy tetszik, fejlődnek), illetve ismétlődnek egy-egy személy vagy egy-egy kultúra életében. Végül az esetlegesség hívei úgy vélik, az alapstruktúrák nem egy felismerhető mintának megfelelően változnak vagy ismétlődnek, hanem a történeti körülmények összjátéka, illetve az ember döntéseinek spontaneitása szerint rövid időn belül is különböző alakváltozatokat vehetnek fel. *Gergen*, 1998. 82–85. p.

41 *Apor*, 2006. 492. p.

42 *Kornis*, 1914. 16–17; 30–31. p.

másra utalt fajtáját különböztette meg. Az *introspektív empátia* azon alapul, hogy a filogenezis során kialakult, legmélyebben fekvő pszichés tulajdonságaink és struktúránk évszázados, sőt évezredek távlatokban is állandóak, vagy legalábbis nagyfokú stabilitást mutatnak. Így egy középkori festmény, vagy reneszánsz épület ugyanazon mechanizmusainkat mozgósítja, ugyanazon alapvető érzéseket ébresztheti fel, mint a kortárs megfigyelőkben. Az *interszjektív empátia* ugyanakkor fogalmi természetű, a történeti események, az anyagi és szellemi kultúra eruditív ismeretét feltételezi, amely kontextusba helyezi és kontrollálja az introspekció által felkeltett emóciókat. A kétféle empátia alkalmazása egyidejűleg nem lehetséges, de a kettő közti „oszillálás” (Botond kifejezésével) kifejezetten kívánatos.⁴³ Az empátia alkalmazásával kapcsolatos legfontosabb probléma, hogy módszertana nagyon is kidolgozatlan — sőt talán elvileg is kidolgozhatatlan —, így eredményessége, metodológiai standardok híján, kizárólag a kutató történeti érzékén és belátásán múlik.⁴⁴

Az empátia problémájához hasonló — bár az ellentétes póluson elhelyezkedő — kérdés, hogy egy múltbeli pszichés struktúra megközelíthető-e racionális úton, leírható-e mai fogalmi készletünkkel. A probléma még élesebben rajzolódik ki egy kifejezetten patológiás jelenség, vagy egy beteg ember életútjának vizsgálatakor, amikor a köznapi racionalitás érvénye még inkább megkérdőjelezhető.⁴⁵ Ebből a szempontból (is) példászerű Lackó Mihály eljárása: a dualizmus kori politikai és történész, Grünwald Béla betegségeit nem kizárólag a mai pszichiátriai

---

43 Botond 1991. 27; 102–104. p.; A megélés és a megértés, illetve az élmény és az ismeret komplexer jellegét számos szerző hangsúlyozza: Aron J. Gurevics: *A középkori ember világgépe*. Kossuth, Bp., 1974. (a továbbiakban: *Gurevics*, 1974.) 23. p.; John T. Salvendy: Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben. Bp., 1988. (Tudomány-könyvtár) (a továbbiakban: *Salvendy*, 1988.) 12. p.

44 Érdemes megjegyezni, hogy a klasszikus szerzők közül Erikson egészen más módon alkalmazta az empátiát. Könyvében a Luther jellemző vonásait, tüneteit látványosabban, a mai ember számára érthetőbb módon felmutató történelmi személyiségeket, Darvint, Freudot, Hitlert vonultatja fel illusztrációként, hogy ezeken keresztül segítse jobb megértéshez, mélyebb belátáshoz az olvasót: „Lehetséges, hogy vannak köztük olyanok, akik valaha maguk is így érezhettek és cselekedhettek, s az is lehetséges, hogy — szülőként, nevelőként, barátként vagy fiatal házastársként — ilyen emberrel kerültek kapcsolatba. Az ilyen ráismerés talán hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy jobban megismerjük Mártont.” Erik H. Erikson: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat, Bp., 1991. (Társadalomtudományi Könyvtár) (a továbbiakban: *Erikson*, 1991.) 149; 361. p.

45 Csorba László: *A beteg Széchenyiről*. In: *Magyar Tudomány*, 171. (2010) 12. sz. 1458–1466. p. [<http://www.matud.iif.hu/2010-12.pdf>] (2014.05.14.) (a továbbiakban: *Csorba* 2010.) 1462–1463. p.

ismeretek tükrében rekonstruálja, hanem a kor elmekörtani tudásának fényében; az érdekl, hogyan értelmezhetette a tüneteket *maga* Grünwald és orvosa.⁴⁶ Általánosabban fogalmazva: a percepciót (ahogyan a vizsgált személy megélte az adott eseményeket, látta a világot) ugyan nem szabad összekeverni az interpretációval (ahogy a kutató feltárja és leírja mindezt),⁴⁷ de utóbbit — a kutató előzetes ismereteinek, prekoncepcióinak kikapcsolásával — közelíteni kell az előbbihez.

Forrásbázis és forráskritika

A történeti megismerésben tetten érhető torzító hatásokhoz hasonlóan az is kezdetől fogva közkeletű tény, hogy a pszichológiai ismeretek és szempontok alkalmazása támpontokat nyújt a megalapozott forráskritikához,⁴⁸ ugyanakkor szükségessé teszi a forráskritika módszereinek részben újszerű, részben szigorúbb alkalmazását.⁴⁹

A magyar szakirodalomban Lackó Mihály hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen veszélyeket rejt, ha a forráskritika hagyományos elveit és a források pszichológiai értelmezésének szempontjait nem azonos szinten, hanem egyiket a másiknak alárendelve alkalmazzák. Egy plasztikus példán demonstrálta, hogy a felületes szövegelemzés során milyen fatálisan szem elől téveszthetnek a kutatók olyan alapvető entitásokat is, mint maga a vizsgált szubjektum. Széchenyi a műveit elemző kutatók szemében jól kitapinthatóan „kettévált” maradandó gondolatokat papírra vető reformerre, és beteg lelkű individuumra. Ilyen durva hibák azonban nem fordulhatnak elő, ha a forrásszöveg struktúráját a kutató a beszédhelyzet (a történeti szituáció, vagyis a szöveg keletkezése konkrét közegének) struktúrájába illeszti;⁵⁰ vagyis ha a források elemzése során egy időben és egyazon szinten alkalmazza a történeti és lélektani szempontokat.

A pszichológia szempontjainak és módszereinek segítségül hívása sokkal közvetlenebb módon is segítheti a források feldolgozását és értékelését. A gra-

---

46 Lackó, 2001. 130–136. p.

47 Botond, 1991. 70–71. p.; Vö.: Lányi, 1988. 127. p.

48 Kornis, 1914. 58–60. p.

49 Vö.: Salvendy, 1988. 16. p.

50 Lackó, 2001. 19–25. p.; Vö.: Takáts József: Nyolc év az elsődleges kontextus mellett. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 115. (2001) 3–4. sz. 316–324. p. [<http://www.itk.iti.mta.hu/megjelent/2001-34/takats.pdf>] (2014.05.14.) (a továbbiakban: Takáts, 2001.)

fológia például nemcsak egy kézzel írt dokumentum hitelességének, keletkezési körülményeinek megállapításához járulhat hozzá, hanem sokat tud mondani a szöveg írójának személyiségéről, aktuális lelkiállapotáról is.⁵¹ Az emlékezet struktúráinak kutatása pedig a történeti elbeszélések, visszaemlékezések értelmezését, történeti interjúk elkészítését teszi megbízhatóbbá.⁵²

A lélektani szempontok beemelése a forráskritika módszereinek bővülése mellett a forrásbázis merítési lehetőségének bővülését is jelenti. Egyrészt technikai értelemben: a hagyományos értelemben vett szöveges és képi források mellett a történeti pszichológia forrásként kezelhet egyebek mellett helyeket, amelyek köré az emlékezet csoportosul, tárgyakat, sőt akár álmokról szóló beszámolókat, alkotásokat is.⁵³ Másrészt a források kiaknázása tartalmi értelemben is bővül: a pszichoanalízis egyik fontos hozadéka például, hogy a vizsgálat nemcsak arra irányulhat, amit a forrás tartalmaz, hanem arra is, amit elhallgat.⁵⁴ A szövegalkotáshoz hasonlóan a hallgatásnak is megvannak a pszichológiai mozgatórugói és szabályszerűségei, így elméletileg az elhallgatások, elszólások és hazugságok is történeti elemzés tárgyai lehetnek.

A forrásbázis kitágulása azt is jelenti, hogy az egyes eseményekről szóló későbbi értelmezéseket, legendákat is forrás gyanánt használhatjuk. Ez Erikson klasszikus művének egyik legtöbbször vitatott pontja: Luther kórusbéli dührohámáról és a wormszi birodalmi gyűlés híres jelenetéről nem lehet megállapítani, hogy valóban megtörténtek-e. Ilyen esetekben az eseményről keletkezett legendákat is el kell fogadnunk, „feltéve, ha az adott epizód nincs ellentmondásban egyéb, jól bizonyítható tényekkel, ha az igazság magyát tartalmazza, és ha jelentése összhangban van a pszichológia elméletével.” — állítja Erikson.⁵⁵ A történeti forrá-

---

51 Benda Kálmán: Egy új forrástudomány: a történeti grafológia. In: Levéltári Közlemények, 1974. 61–76. p. (a továbbiakban: Benda, 1974.) 62. p.

52 Plato, 2005. 26. p.; Völgyesi Zoltán: Az oral history kialakulása, nézőpontjai és forrásértéke. In: Levéltári Szemle, 63. (2013) 4. sz. 9–22. p. (a továbbiakban: Völgyesi, 2013.) 17–20. p.

53 Kiss, 2011. 64–65. p.; A kibővült forrásbázis egyik legérdekesebb alkalmazása az elmúlt években R. Várkonyi Ágnes nevéhez kötődik, aki Thököly Imre nikomédiai udvarában fellelhető használati tárgyak vizsgálatával rekonstruálta az emigráció identitás-elemeit. R. Várkonyi Ágnes: Magyar udvar Nikomédiában. In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk.: Ács Pál — Székely Júlia. Balassi, Bp., 2012. 530–561. p.

54 Kisantal Tamás: Történetírás és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis. Freud és Certeau szövegei elé. In: Aetas, 21. (2006) 1. sz. 133–138. p. [<http://www.epa.hu/00800/00861/00033/pdf/>] (2014.05.14.) 137. p.

55 Erikson, 1991. 49; 334. p.; Erikson módszertani elveinek bírálatát ld. Lackó, 2001. 46–49. p.

sokból kihámozható tények és a legendák tehát nem feltétlenül zárják ki egymást, utóbbiakat nem kell mindenképp elvetnünk. Fogódzó nélkül maradunk viszont abban a kérdésben, hogy milyen kritériumok alapján és milyen információk tekintetében fogadhatjuk el a legendákat. Éppen ezért le kell határolni Erikson túlzottan engedékeny elvét: az ilyen másodlagos források csak újabb szempontokat, illetve a kontroll lehetőségét biztosítják a már meglévő forrásaink feldolgozásához.⁵⁶

A források alapján rekonstruálható kép a forrásbázis jelentős bővülése ellenére is természetesen töredékes, hézagos lesz. Erikson szerint azonban ez a töredékesség lényegében nem szegényíti el a történeti pszichológia által egy-egy problémáról alkotott képet. A kutató feladata ugyanis a fontosabb tendenciák felvázolása, ami — a vizsgált téma értelmezésére szolgáló pszichológiai elmélet segítségével — akkor is lehetséges, „*ha nem minden tény áll a rendelkezésére.*”⁵⁷ Némileg másként közelíti meg ezt a problémát William Runyan: véleménye szerint a források töredékességét az ellensúlyozza, hogy a kutató, helyzetéből adódóan ismeri a vizsgált események teljes láncolatát, az életút egészének ívét, és ez segít a helyükre illeszteni az elszórt adatokat, áthidalni a folytonossághiányokat.⁵⁸

---

56 Kővér György megfogalmazása szerint, ha egy forrás „*szemernyi újat is hordoz, akkor is érdeklődésemre tart számot, ha egy szava sem bizonyulna hitelesnek. [...] Ha valami többet és/vagy mást kapunk, mint ami korábban rendelkezésünkre állt, máris kihívásnak tekinthetjük meglévő forrásainkon alapuló állításainkkal szemben, kénytelenek vagyunk új szempontokból újra rákérdezni korábbi megállapításokra, árnyalni vagy revideálni azokat. Mennél ellentmondásosabb a kép, annál emberibb.*” Kővér György: *Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet*. Scharf Móric önéletrása. In: *Aetas*, 22 (2007) 2. sz. 106–122. p. [<http://www.epa.hu/00800/00861/00037/pdf/>] (2014.05.14.) 120. p.

57 Erikson 1991. 68. p.

58 *William M. Runyan: Vita a pszichobiográfiáról*. In: *Történeti és politikai pszichológia*. Szerk.: Hunyady György. Osiris, Bp., 1998. (Osiris tankönyvek) 305–339. p. (a továbbiakban: *Runyan*, 1998.) 312–315. p.; Takáts József azonban épp ennek ellenkezőjére hívja fel a figyelmet: „*Lehetséges, hogy ha meg akarunk érteni egy cselekedetet, el kell vágnunk a jövőjétől.*” Vagyis az események és a döntések nem érthetőek meg a következményeikből, hiszen ezek belső szerkezete épp azt feltételezi, hogy a cselekvő nem ismeri a további fejleményeket. *Takáts*, 2001. 318. p.

A hermeneutikus kör problémája

A forráshasználat kapcsán ki kell térni egy elméleti szempontból fontos, bár a kutatás gyakorlatában kevésbé körvonalazható problémára. A kutatómunka során természetes módon nem mondhatunk le arról, hogy a tárgyat „*a vele adekvát kritériumokkal*” közelítsük meg, „*immanens módon vizsgáljuk, feltárjuk sajátos belső struktúráját, anélkül, hogy rákényszerítenénk mai értékeinket.*”⁵⁹ A történeti pszichológia azonban, mivel nem tudja közvetlenül megfigyelni a viselkedést, csak közvetett módon, források alapján következtethet arra, így előáll a hermeneutikus kör: az egyedi dokumentumokat a korszak egészére vonatkoztatva értékeljük, viszont a korszakról alkotott képünket egyedi dokumentumokból származtatjuk. A problémát Lányi Gusztáv szerint súlyosbítja, hogy a történész „*a kulturális antropológia módszereire sem támaszkodhat, hiszen míg a kulturális antropológia interkulturális, addig a történelmi szociálpszichológia intrakulturális metszetében írja le a mentális struktúrákat.*” A megoldást Lányi szerint épp ez az intra-kulturális metszet jelenti: a jelen néhány mentális jellemzőjéből visszakövetkeztethetünk ezen jellemzők múltbeli szerepére és konstellációjára. Mivel ugyanis az emberek szocializációját és életfeltételeit egy-egy társadalmi csoport szociokulturális közegén belül viszonylag egységesnek tekinthetjük, így jogosan beszélhetünk bizonyos pszichés struktúrák (attitűdök, konfliktuskezelési minták stb.) folyamatosságáról. Vagyis „*a történelmi múlt egy dinamikus struktúra: a félmúlton átszivárogyva formálhatja a jelen néhány mentális aktusát is.*” Ezt nevezi Lányi a jelen diakrón metszetének,⁶⁰ aminek segítségével megkerülhető a hermeneutikus kör.

A kétségtelenül szellemes modell a közelmúltra alkalmazva valóban működőképes, ám minél messzebb megyünk vissza a múltban, egyre kevesebb olyan pszichés sajátosságot találunk, ami közvetlenül befolyásolja a jelenbeli struktúrákat. A visszafelé építkezés az időbeli distancia növekedésével egyre szűkebb hatókörű és egyre feltételesebb érvényű lesz.

A problémát ezekben az esetekben — ha nem is oldja meg, de legalább — tompítja, ha az absztrakció és a konkretizálás műveletét két ellentétes, és részben más forrástípusokon alapuló folyamatként tételezzük. Minél nagyobb mennyiségű és minél többféle típusú forrás áll rendelkezésemre, annál kisebb a hermeneutikus kör veszélye. Ezt segíti elő az antropológiai látásmód tudatos

---

59 Gurevics, 1974. 7-8. p.

60 Lányi, 1988. 128-132. p.; Vö.: Lányi, 1991. 422. p.

alkalmazása is, mely „*az elidegenítés módszertanát jelenti. Annak előfeltételezését, hogy a szöveg, amelyet olvasunk, egy másik kultúrából származik, amely idegen számunkra, s jelentős és nem problémamentes erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy megértsük.*”⁶¹ A megfelelő kutatói attitűd révén tehát véleményem szerint a minimálisra csökkenthető annak veszélye, hogy a források értelmezése során a hermeneutikus körbe kerülünk.

Az elemző rekonstrukció

A történeti pszichológia módszerének szerkezeti sajátossága, hogy az ennek szellemében létrehozott szöveg nem narratív, hanem interpretatív jellegű; fő célja nem annak elmondása, hogy mi történt, hanem annak elemzése, hogy miért történt, ami történt.⁶² Mindez a források és a történeti mű közti viszonyra is lényegi hatást gyakorol: a forrás teljes egészében megszabja a narrációt (vagyis azt, hogy mit mondhat a kutató), azonban az interpretációnak csak a kereteit, sarokpontjait jelöli ki (vagyis azt, hogy mit *nem* mondhat a kutató).⁶³ A források ugyanis csak az események és körülmények szerkezetére vonatkozóan adnak felvilágosítást, viszont általában hallgatnak a legbelsőbb lélektani motívumokról; az interpretációt így csak azáltal orientálják, hogy bizonyos értelmezéseket nem tesznek lehetővé. Mindaz, ami ezen túl van, az elemző rekonstrukció terepe.

A történészek, sőt általában a történeti pszichológiai és a pszichohistóriai megközelítést alkalmazó kutatók is elvetik annak lehetőségét, hogy források tanúsága nélkül fogalmazzunk meg állításokat, hiszen mindez csak „*kitalálás és önkényes megállapítás volna.*”⁶⁴ Természetesen ha az események vagy az élethelyzet szerkezete utal bizonyos pszichológiai motívumokra, akkor ezen a nyomon el lehet indulni. A már említett Grünwald Béla életének például számos szegmenséről állnak rendelkezésre legalább másodlagos források, a szexualitáshoz való viszo-

---

61 *Takáts József*: Antropológia és irodalomtörténet-írás. In: BUKSZ, 11. (1999) 1. sz. 39. p.

62 *Botond*, 1991. 94. p.; Természetesen itt nem kategorikus különbségekről, csak hangsúlyeltolódásról van szó; narráció és interpretáció kiegészítik egymást.

63 Vö.: *Reinhart Koselleck*: Ábrázolás, esemény és struktúra. In: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, 2003. (Circus maximus) 174. p.

64 *Horánszky Nándor*, *id.*: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára. S.a.r.: Ifj. Horánszky Nándor. Kairosz, Bp., 2003. (a továbbiakban: *Horánszky*, 2003.) 70. p.; Vö.: *Csorba*, 2010. 1463. p.; *Lackó*, 2001. 180. p.

nyáról azonban egyszerűen nem maradt fenn semmilyen adat — itt tehát még a feltételezés is lehetetlen.⁶⁵

Néhány kutató szerint azonban nem feltétlenül tekintendő illegitimnek, ha a pszichés mozzanatok nem ismert elemeit fikciókkal pótoljuk. Kornis Gyula szerint a forrásokból kibontakozó adatok kritikájának és összegzésének reprodukív tevékenysége mellett szükség van „a hiányzó szakadékokat kitöltő” produktív fantáziára is. Azonban a fantázia sosem szakadhat el a konkrét adatoktól és az adatok feldolgozásának elfogadott szabályaitól. A fantázia „a ránk maradt adatokhoz van kötve, ezekkel nem bánhatik önkényesen, mert hű reproductiojukra kell törekednie; az elemek szabad kombinatiojának gátat vet a methodikus ellenőrzés, az adatokkal való igazolás kötelessége, a hűségre, tárgyilagosságra való törekvés”. Egy-egy történeti elbeszélés fantázia segítségével megalkotott elemeinek „igazságérvénye mindig hypothetikus marad, a míg újabb adatok pilléreire nem támaszkodhatik.”⁶⁶ Hankiss Ágnes hasonlóképpen nem csekély teret biztosít a fantáziának. Megfogalmazása szerint a hiányzó lélektani motívumok rekonstrukciója analóg avval a helyzettel, amikor a pszichológus a páciense élettörténetét és élményeit értelmezi.⁶⁷ Az értelmezés keretének kitágítása tehát a pszichológiai szempontok alkalmazásából eredő módszertani sajátosságként fogható fel.⁶⁸

Hogy a történeti rekonstrukció milyen jellegű szabályokat követ, azt remekül világítja meg William Runyan szemléletes példája. Az „elemző rekonstrukció” hasonlít „egy levegőben felrobbant repülőgép elemeinek összerakásához. (...) a mérnök annak alapján rakja össze a repülő szét tört darabjait, hogy hová illik az adott rész; s amikor valamennyi előkerült darab a helyén van, felfedezhetők azok a sorozatot alkotó nyomok, amelyek koncentrikusan rendeződő hullámai vezetnek vissza egy ponthoz és kimutatják a robbanás eredetét.” A darabok összeilleszté-

---

65 Lackó, 2001. 180. p.

66 Kornis, 1914. 39–41. p.

67 Hankiss Ágnes: Kötéltánc. A társadalmi azonosság tudat válsága. Magvető, Bp., 1984. (Gyorsuló idő) (a továbbiakban: Hankiss, 1984.) 101; 195. p.; Vö.: „Megvizsgálva és felbecsülve [Rudolf trónörökös] tetteit, remélhetjük-e, hogy megtaláljuk a kulcsot igazi személyiségéhez és pontosabb képet alkothatunk gondolkodásmódjáról, mint amennyire ez a dokumentációk és az írásos bizonyítékok alapján lehetséges?” Salvendy, 1988. 173. p.

68 Ennek szélsőséges példája, amikor a szerző történeti tényanyag birtokában, de már szépirodalomba hajló eszközökkel elemzi Bethlen Gábor és Zrínyi Miklós sorsát. Hankiss, 1984. 189–261. p.; Hankiss Ágnes: Zrínyi Miklós kálváriája. In: Csak az élet (Scientia profana). Széchenyi Kiadó, 1989. 7–38. p.

séhez „*a tervrajz szerkezete kínálja a szabályt.*”⁶⁹ A rekonstrukció természetesen csak olyan esetekben lehetséges, ahol elég bizonyíték van, és ahol rendelkezésre áll egy adekvát és szilárd elméleti keret ezek rendszerezéséhez és értelmezéséhez.⁷⁰ Emellett feltételezni kell, hogy a pszichés struktúra alapjai — legalábbis a vizsgált kérdések tekintetében — lényegében véve változatlanok, különben a visszakövetkeztetés érvényét veszti.

A túldetermináltság problémája

Az elemző rekonstrukció révén nyert ismeretek természetüknél fogva valószínűségi érvényűek, de a történeti pszichológiai elemzés még egy ponton tartalmazhat egy bizonyos esetlegességet.

Ennek oka a túldetermináltság, a történeti multikauzalitás „túlterhelése” a hagyományos faktorok mellett a pszichés tényezőkkel;⁷¹ ez elsősorban a biográfia műfajában érezteti kedvezőtlen hatását. Úgy tűnik, az emberre mint célokat tételező, jelentéseket létrehozó és használó lényre nem érvényes az okság természettudományos, determinisztikus fogalma. Az eseményekhez vagy akarati aktusokhoz vezető okok rendkívül szövevényesek, külső és belső tényezők bonyolult összhatásától függnek, és — mutat rá Kornis Gyula — ezen tényezők közül bármelyiknek a megváltozása az összhatás minőségi változását idézheti elő. Így „*a psychologia tapasztalati szabályszerűségei nem alakíthatóak át oksági egyenletekké.*” A pszichológiai értelemben vett oksági viszonyok további sajátossága, hogy „*az élmények összefüggésében nem csak a közvetlenül megelőző lelki mozzanatok érvényesülnek, hanem a legtávolabb fekvő emlékképek, dispositiók stb. is, úgy hogy néha az időben távolabb álló ok az elmének sajátos actio in distans-ából erősebben érvényesül, mint az időben közelebb fekvő mozzanatok.*”⁷² Mindebből az következik, hogy egy személyiség megértéséhez a teljes mentális univerzum rekonstrukciója szükséges. II. József politikai elhatározásaira például nem csak a kor uralkodó eszméi, ennek megfelelő neveltetése gyakorolhatott ha-

---

69 Runyan, 1998. 315–316. p.

70 Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartani, hogy a túl feszesen alkalmazott elmélet doktriner megoldásokhoz vezethet; éppen ezért mindig mérlegelni kell az alternatív magyarázati lehetőségeket.

71 Botond, 1991. 90–93. p.

72 Kornis, 1914. 61–70. p.

tást, hanem „*örömei és fájdalmai, érzelmi és akarati reakciómódjai stb., melyek közül egynek a hiánya tiszta politikai ügyekben is más irányt adhatott volna elhatározásainak.*”⁷³

Hogy a túldetermináltságból fakadó kontingencia minimalizálhatóvá váljon, hogy a lelki mikrotörténekekről is a lehető legrészletesebb képet kapjuk, minden lehetséges információt össze kell gyűjteni: „*célszerűnek tűnik végiggondolni, [hogy a kutatott személy] milyen szellemi hatásokon ment keresztül életében, kik mire tanították iskolás kora óta, milyen könyveket olvasott, mely munkák voltak a legnagyobb hatással rá általában, és különösen a vizsgált történelmi szituációt megelőzően. Kikkel találkozott, miről beszélt velük, mit olvasott közvetlenül a vizsgált esemény előtt, de akár azt is, hogy milyen zenét hallgatott a rádióban.*”⁷⁴ Ez már-már kezelhetetlenül nagy, számos érdektelen információt is tartalmazó adattömeget jelent, ám még így sem tettünk meg mindent. Egyetlen személy esetében sem biztos ugyanis, hogy „*mindig a beállítódása, alaptermészete szerint várható, valószínűsíthető lépést teszi meg*”;⁷⁵ az emberi cselekvésben rejlő spontaneitásnak sosem járhatunk a végére megnyugtatóan. A rekonstrukció olyannyira bizonytalan, hogy a biográfia — Lackó Mihály radikális megfogalmazása szerint — voltaképp nem más, mint a „*feltételezések tudománya.*”⁷⁶

A legfontosabb módszertani kérdéseket áttekintve úgy tűnhet, hogy a történeti pszichológia tudománytalan módszer, amely megoldhatatlan problémákkal szembesül a források értelmezésekor, gyanús helyekről származó és feltételezéseken alapuló információkat tüntet fel ténymegállapításként. A bizalmatlanság azonban két okból is megalapozatlan. Egyrészt a korábbiakban taglalt metodológiai problémák a történeti pszichológiai kutatásoknak kis részét és sok esetben nem is központi kérdésköreit érintik. Másrészt pedig — ami még fontosabb — ugyanezek a kérdések a történettudomány összes többi irányzatában is felmerülnek: min-

---

73 Kornis, 1914. 33. p.

74 Bertényi Iván, *Ifj.* (ism.): Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára. In: Korall, 2005. 21–22. sz. 284–299. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21-22.pdf] (2014.03.19) (a továbbiakban: Bertényi, 2005.) 286–287. p.; Lényegében ugyanerre hía fel a figyelmet Hunyady György: „*A 'lelki mikrotörténekek' rekonstrukciója maximalista, ha nem irreális program, amelynek pusztá megközelítése alighanem rendkívüli történeti tárgyismeretet és összebékíthető s összebékíthetetlen pszichológiai magyarázó elvek gondos számbavételét igényli.*” Hunyady György: Történelem és pszichológia. Történelmi Szemle, 22 (1981) 1. sz. 71–78. p. (a továbbiakban: Hunyady, 1981.) 72–73. p.

75 Bertényi, 2005. 286. p.

76 Lackó, 2001. 12; 207. p.; Id.: Kiss, 2011. 75. p.

den kutató szembekerül forráshiányos pontokkal, ahol feltételezésekre van utalva, azoktól viszont az elbeszélés kerektsége érdekében nem tekinthet el; minden kutató szembekerül a források értelmezésének kérdésével, így akarva-akaratlan belekerül a hermeneutikus körbe; és végül minden kutatónak választania kell a történeti okság redukciója vagy a túldetermináltságból adódó esetlegesség között. A történeti pszichológia és a többi történeti módszertan közötti különbség legjobb esetben is csak fokozati. A megoldást tehát véleményem szerint nem egyes eljárások és módszertani kérdések elutasítása jelenti, a hangsúly sokkal inkább a kutatói tisztességen van. Egyszerűen be kell látnunk, hogy bármilyen módszert választunk is, a következtetéseink érvényét meghatározó problémákkal állunk szemben; mindössze annyit tehetünk, hogy az elkészült történeti szövegben egyértelműen megjelöljük a valószínűségi érvényű pontokat.

A történeti pszichológia magyarországi útjai és eredményei

Dolgozatom befejező részében körképet szeretnék adni a történeti pszichológiai szakirodalom eddigi magyarországi eredményeiről, tematikai súlypontjairól,⁷⁷ illetve az egyes művekhez kapcsolódó, téma- és műfajspecifikus módszertani kérdésekről. Az áttekintésben azok a munkák is szerepelnek, amelyek nem egyértelműen történeti pszichológiai módszereken alapulnak (megelégszenek egyes érzelmek vagy tudatállapotok regisztrálásával és általános emberismereten alapuló értékelésével, és nem mozgósítanak rendszeres és differenciált pszichológiai ismereteket). Ezek jelentősége a mi szempontunkból egyrészt az, hogy rámutatnak a történészek (részben reflektálatlan) lélektani érdeklődésének irányaira, és ezáltal megvilágítják a két tudományág lehetséges kapcsolódási pontjait, fejlődésének útjait, másrészt pedig gazdag adatbázist jelentenek a majdan megírandó történeti pszichológiai szintézisek számára.

---

77 A nyugati szakirodalmi termés alapján felállított tematikák (ld. *Botond*, 1991. 64-65. p.; *Lányi*, 1988. 124. p.) helyett én tipikusan a magyar szakirodalom súlypontjait, érdeklődésének irányait szeretném kitapintani, szem előtt tartva természetesen, hogy számos kutatási terület kiaknázása még várat magára. Vö. *Kiss*, 2011. 79. p.

Elméleti reflexiók

Történettudomány és pszichológia kapcsolatát átfogó, elméleti igénnyel elsőként Kornis Gyula tárgyalta a magyar szakirodalomban.⁷⁸ Az *Athaeneum* hasábjain, majd különnyomatként is megjelent tanulmány a szellemtörténet jegyében született, de számos, a későbbiekben alapvetővé vált kérdésben, így például az intuíción, a történeti okság, a személyiség történeti szerepe kérdésében hatott termékenyítő módon. Kornis tanulmányát követően évtizedeken át, az 1970-es évek elejéig nem jelent meg semmilyen elméleti és módszertani jellegű munka a két tudomány határvidékét, kapcsolódási lehetőségét illetően. A szakma feléledő érdeklődését ekkor is mindössze Borisz Porsnyev szovjet, és Georges Castellan francia történész egy-egy — az ontogenetikus és filogenetikus fejlődés során kialakult pszichés struktúrák megismerhetőségéről, illetve a tudományterület néhány módszeréről és határterületeiről szóló — írásának magyar fordítása jelzi.⁷⁹

Nagyobb volumenű szakirodalmi tevékenység e területen az 1970-es évek közepétől bontakozott ki. Másfél évtizeden át kizárólag a szociálpszichológia felől érkeztek javaslatok arra a kérdésre, hogyan lehetséges a két tudomány kapcsolata. A történetiségnek a szociálpszichológiába való beemelése ekkor az egyre inkább steril, laboratóriumi jelleget öltő pszichológia válságára adott lehetséges válaszként fogalmazódott meg.⁸⁰ Az 1980-as években Hunyady György és Lányi Gusztáv tanulmányainak köszönhetően beszélhetünk a történelem és pszichológia határvidékén formálódó új diszciplína tényleges kialakulásáról. A két szerző — ma már klasszikusnak számító — cikkei immár konkrét kérdések mentén és szisztematikus módon tárgyalják e terület módszertani problémáit és sajátosságait, adnak képet elméleti és gyakorlati hozadékaikról, lehetséges témaköreiről és további kibontakozási lehetőségeiről.⁸¹

A tudományág kialakulásának igazi mérföldköve az első összegző elméleti munka megjelenése. A pszichológus és történész képzettséggel egyaránt rendelkező, Svédországban élő Botond Ágnes könyve 1991-ben jelent meg.⁸²

---

78 Kornis, 1914.

79 G. Castellan: Lélektan és történelem. In: Történelmi Szemle, 17. (1974) 1–2. sz. 211–220. p. (a továbbiakban: Castellan, 1974.); B. F. Porsnyev: Szociálpszichológia és történelem. In: Világtörténet, 1970. 21. sz. 38–58. p.

80 Erős Ferenc: Történetiség a szociálpszichológiában. In: Világosság, 18. (1977) 2. sz. 87–95. p. és 3. sz. 160–165. p.; Lányi 1985. 60–63. p.; Pataki, 1976. 117–128. p.

81 Hunyady, 1981.; Lányi, 1985.; Lányi, 1988.

82 Botond, 1991.

Szisztematikusan (bár néhány problémát nem a kellő részletességgel kifejtve) tárgyalja a pszichohistoria tudomány- és eszmetörténeti kapcsolódási pontjait, intézményesedésének állomásait és módszertanát. A könyv fontos érdeme, hogy a nyugati szakirodalom korábban teljesen ismeretlen eredményeit közvetítette a magyar olvasókhoz. A mű általában elismerő bírálatokban részesült,⁸³ és olyannyira időtállóan bizonyult, hogy szövegének frissített változata másfél évtized múlva helyet kapott a társadalomtörténet irányzatait és módszertanát tárgyaló kézikönyvben is.⁸⁴

Botond Ágnes könyvének (és szinte vele egy időben Erikson klasszikus Luther-biográfiájának) megjelenése után, és még inkább az ezredfordulót követően megsaporodtak a pszichohistorikus, illetve történeti pszichológiai kérdéseket tárgyaló elméleti munkák. Lackó Mihály a tervezett Széchenyi-életrajzának előtanulmányaiként az 1990-es években megjelent cikkeiben elsősorban a forráskezelés, szövegértelmezés kérdéseire keresett megoldást.⁸⁵ Az *Aetas* folyóirat 2002. évi 2–3. száma a történeti személyiség és a biográfia problémáival foglalkozott,⁸⁶ 2006. évi 1. számának elméleti és módszertani rovata pedig Freud és a pszichoanalízis nyomán elinduló Michael de Certeau egy-egy írását közölte kitűnő bevezetéssel.⁸⁷ A *Korall* 2005. novemberi, *Clio & Psyche* című száma szintén tematikusan válogatott, elméleti reflexiókat is tartalmazó cikkeket és recenziókat tartalmazott.⁸⁸ Mindez azt jelzi, hogy a történeti pszichológia által megfogalmazott kérdések és módszerek ekkorra polgárjogot nyertek a történettudományi diskurzuson belül.

Pszichobiográfia

A magyarországi történeti pszichológiai irodalom legtermékenyebb és legnagyobb múltra visszatekintő műfaja kétségtelenül a pszichobiográfia. Széchenyi

---

83 *Harmat*, 1992. 88. p.; *Lányi* 1991. 424–425. p.

84 *Botond*, 2006.

85 Lackó Mihálynak az 1990-es évek második felében megjelent cikkei, egy korábban nem publikált előadása, és a Grünwald Béláról szóló 1986-os tanulmánya gyűjteményes kötetben megjelent: *Lackó*, 2001.

86 http://www.aetas.hu/2002_2-3/2002-2-3_tartalom.htm (2014.03.19)

87 <http://www.aetas.hu/2006-01/tartalom.pdf> (2014.03.19)

88 <http://www.korall.org/lapszam/21-22> (2014.03.19)

Istvánról például már a 19. század vége óta számos pszichológiai-pszichiátriai jellegű elemzés készült,⁸⁹ Deák Ferencről az 1950-es évek elején készült (igaz, csak 1972-ben jelent meg rövidítve) az elmeorvos Horánszky Nándor műve,⁹⁰ Ferdinandy Mihály pedig először 1964-ben adta közre V. Károly császár életútjának nagyszabású elemzését.⁹¹

A valóban évszázados hagyományok mellett a pszichobiográfia tematikai gazdagsága is jelentős; elég csak az utóbbi években keletkezett néhány tanulmányra utalni. Lányi Gusztáv 1994-ben megjelent, majd 2001-ben újra kiadott remek tanulmánya Rákosi Mátvás politikai antiszemitizmusát személyiségének egyes torzulásaira (előnytelen testalkata miatti állandó szorongás és irigység, öngyűlölet, a börtönének miatti bosszúvágy) vezeti vissza.⁹² Csehy Zoltán a humanista költő, Girolamo Balbi különböző élethelyzeteiben követett énfomálási stratégiáit mutatja be.⁹³ Dobszay Tamás a Kazinczy Ferenc által börtönévei alatt elszenvedett pszichés ártalmakat és ezek utóhatásait elemzi, főként Erving Goffmann eredményeire alapozva.⁹⁴ Végül Kövér György az 1832–36-os országgyűlési ifjak vezéralakjának, Lovassy Lászlónak a megőrülését vizsgálja, megállapítva: a Habsburg-ellenes mítoszokkal szemben Lovassy megőrülése csak részben vezethető vissza a fogsága során kialakult börtönpszichózisra, bizonyos elemei (a szülővel való konfliktus) korábbra datálódhatnak, ahogy a szabadulása utáni lassú gyógyulás is a nem megfelelő kezelés eredménye volt.⁹⁵

---

89 Ezek áttekintését ld. *Csorba*, 2010. 1560–1465. p.; *Sándor András*: Széchenyi két válsága. In: *Első Század*, 12. (2013) 1. sz. 17–40. p. [<http://elsoszasad.elte.hu/xii-efolyam-1-szam-2013-tavas-z-top>] (2014.03.11.) 27–33. p.

90 *Horánszky*. 2003.

91 *Michael de Ferdinandy*: Karl V. Tübingen, 1966.

92 *Lányi*, 2001.

93 *Csehy Zoltán*: Janus vagy Ovidius. Girolamo Balbi kötetészetének énfomálási stratégiái. In: *Humanizmus, religió, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Szerk.: Bitskey István — Fazakas Gergely Tamás. Debrecen, 2007. (*Studia Litteraria XLV.*) 32–43. p. [<http://mek.oszk.hu/11900/11965/11965.pdf>] (2014.05.14.)

94 *Dobszay Tamás*: A szabaduló Kazinczy. In: *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Szerk.: Debreczeni Attila — Gönczy Mónika. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 294–305. p. [http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/123206/1/file_up_Ragyogni.pdf] (2014.05.14.)

95 *Kövér György*: Hős — zavarban. Lovassy László megőrülése és szabadulása. In: *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szerk.: Deák Ágnes — Völgyesi Orsolya. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2011. 127–140. p.

A vizsgált korszakokat és problémákat, az alkalmazott szemléletmódokat és módszertant tekintve egyaránt számtalan irányba érdeklődő művek természetes módon rengeteg elméleti kérdést hoztak felszínre.

A legsúlyosabb problémákat az értelmezési keretként alkalmazott pszichológiai elmélet egyoldalú kijelölése és túlhangsúlyozása okozhatja. Horánszky Nándor kizárólag Ernst Kretschmer német pszichiáter tipológiáját használja Deák lelkialkatának vizsgálatához, alternatív elméleteket egyáltalán nem von be az elemzésbe. Így számos összefüggést nem ismer fel Deák életpályájában; a gondolatmenet sérülékennyé válik, és (már forráshasználatának jelentős hiányosságai miatt is) a történész szempontjából kevésbé bizonyul használhatónak, továbbgondolhatónak.⁹⁶ Ezt a módszertani hibát alapvetően kétféle módon lehet kivédeni. Az egyik lehetséges megoldást Kövér György alkalmazza a Losonczy Gézáról írt életrajzában. Leszögezi, hogy a pszichológiai és a történeti redukció csábítását egyaránt elkerülve, „*a karaktert és a karriert átfogó, 'totalis' életrajzot tekintjük mintaképünknek. A személyiség, az emberi életszerepek teljességének történetét igyekszünk összefoglalni.*”⁹⁷ Bár kevés helyen hivatkozik pszichológiai irodalmakra, a forrásbázis jellegének (személyes levelezések és visszaemlékezések, oral history) köszönhetően egységes képet ad a kor politikai-társadalmi-ideológiai miliójéről és Losonczy lelkének mikrotörténeiséről: intellektuális fejlődéséről, osztályválasztásával együtt járó és pszichoszomatikus tüneteket produkáló identitásválságáról, börtönpszichózisának lefolyásáról.⁹⁸ Kövér monográfiájához képest egy másik megoldási lehetőséget jelent Ferdinandy Mihály V. Károly-életrajza. A szerző Jung és Szondi Lipót elmélete alapján elemzi a császár életútját,⁹⁹ ám az egyoldalúságot — részben éppen a sorsanalízis módszeréből adódóan — sikerül elkerülnie: nemcsak V. Károly gyermekkori élményeit, test-

---

96 Vö.: Bertényi, 2005.; Hasonló hibát követ Hunyady György szerint Hankiss Ágnes is. *Hunyady*, 1981. 72. p.

97 Kövér György: Losonczy Géza, 1917–1957. 1956-os Intézet, Bp., 1998. 85. p.

98 Bár programszerű összefoglalás nélkül, de lényegében ugyanezt a megoldást alkalmazza Sándor Pál a fiatal Deákról írt cikkében, valamint Frank Tibor a köpönyegforgató újságíróról és titkostügynökről, Zerffi Gusztávról megjelent könyvében. A főhős jelleme ezekben a művekben nem a pszichológiai értelmezés keretében jelenik meg, inkább a források minuciózus feldolgozása révén, a kor szociális és politikai közegének hátterén sejlik fel. *Sándor Pál: A pályakezdő Deák portréjához*. In: Századok, 115. (1981) 3. sz. 522–556. p.; Frank Tibor módszertanilag is releváns megjegyzéseit ld. *Frank Tibor: Egy emigráns alakváltozásai*. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985. 15; 32. p.

99 *Harmat*, 1992. 88. p.

véreikhez és anyjához fűződő kapcsolatát elemzi, hanem mindezt több évszázados családtörténeti kontextusba és összeurópai kultúrtörténeti keretbe illeszti.

A pszichobiográfiára lehelkedő másik komoly veszély a redukcionizmus, amely háromféle értelemben fordulhat elő. Először is, a pszichológiai elemzés gyakran előnyben részesíti a patológiás tüneteket, míg a normalitás és a kreativitás kevésbé látványos jelenségeivel alig foglalkozik; másodsor, a felnőtt karakter magyarázatában a kora gyermekkori élményeknek tulajdonít meghatározó szerepet, a későbbi folyamatok rovására; és végül a lélektani motívumok mellett elhalványodhat a történeti kontextus, a társadalmi és kulturális tényezők szerepe.¹⁰⁰ A redukcionizmus mindhárom formáját sikeresen kerüli el a magyar származású pszichiáter, John T. Salvendy (a német és angol kiadások után magyarul 1988-ban, vagyis évekkel Erikson Luther-életrajza előtt megjelent) monográfiája Rudolf trónörököséről.¹⁰¹ A mű megfelelő arányban tárgyalja Rudolf kóros, átlagosnak mondható és kiemelkedően pozitív személyiségjegyeit, gyermekkori és felnőttkori fejlődését, életútjának pszichikus és társadalmilag meghatározott összetevőit. A súlypontok megfelelő kialakítását egyrészt a tudatosan vállalt módszertani eklekticizmus, másrészt a hatalmas mennyiségű forrásanyag teszi lehetővé.

A magyar szakirodalomban ugyan marginális, mégis említést érdemlő módszertani hiba a túlfeszített általánosítás. Hunyady György szerint ebbe a hibába esik Hankiss Ágnes (először 1978-ban, önálló tanulmányként megjelent) Martinovics-életrajza. „*A szerzőnek van egy igen határozott — valamiképpen ma is aktuálisnak ítélt — feltételezése, 'a bürokratikus szervezetnek és a nyugtalan tehetőségnek (...) sajátos és ellentmondásos viszonyát illetően', s ennek 'ideáltipikus' eseteként könyveli el s mutatja be Martinovics életútját.*” A tanulmány keretei között nem igazolható az általánosítás jogosultsága, az összefüggés egyedi életút és a társadalmi struktúra működése, a mikro- és a makro-szint között.¹⁰²

---

100 Runyan, 1998. 316–317. p.; A társadalmi beágyazottság szerepét azért is fontos kiemelni, mert ezt a legtöbb szerző a tényleges pszichobiográfia lényegi ismérvének tekinti, amely fontos szempontokat biztosít a rekonstrukcióhoz és az értelmezéshez is. Castellan, 1974. 212. p.; Erikson, 1991. 363. p.; Horánszky, 2003. 9. p.; Röckelein, Hedwig: A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”. In: Aetas, 17. (2002) 2–3. sz. 231–244. p. [<http://www.epa.hu/00800/00861/00022/2002-2-3-19.html>] (2014.05.14.) 241–243. p.

101 Salvendy, 1988.

102 Hunyady, 1981. 72. p.; Meg kell jegyezni azonban, hogy 1984-ben már tanulmánykötetbe illesztve jelent meg az írás, és ebben a kontextusban a Hunyady által jelzett hiba véleményem szerint többé nem áll fenn. A kötet két bevezető tanulmánya a kétértékű situációkban (amelyek

Az életút rekonstrukcióját, az egyedi jelenségek értelmezését főként régebbi korok személyiségei esetében igencsak megnehezíti, hogy kizárólag szövegek, sőt olykor csak egy-egy forrástípushoz tartozó, homogén szövegegyüttesek állnak rendelkezésre. Csorba Dávid az id. Köleséri Sámuel életművét elemző cikkében az Anthony G. Greenwald, Anthony Pratkins és Steven J. Breckler amerikai szociálpszichológusok által kidolgozott „szövegpszichológia” módszerét alkalmazza. Az eljárás én-modellje négy komponensből áll: a publikus, vagyis „*a közösség számára artikulált én-formák*”; a magánéletben megjelenített önkép (erről nyújtanak felvilágosítást a családi és baráti kapcsolatok intenzitására, betegségekre és testi fájdalmakra vonatkozó feljegyzések); a kollektív-én realizációi, vagyis „*a környezetben a személyről kialakult benyomások összessége*”; a diffúz-én realizációi, vagyis a vizsgált személy ideáljai, önismerete és élettapasztalatai alapján kialakított viselkedésprogramjai.¹⁰³ Erre a modellre emlékeztet Tóth Zsombor eljárása is, melyet a Bethlen Miklós önéletírásáról készített monográfiájában követ. Megállapítása szerint Bethlen személyisége a maga teljességében hozzáférhetetlen, csak azt ismerhetjük meg, amit ő maga narratív eljárások és reprezentációs technikák révén a szöveg szintjén megkonstruált. Az önéletíráshoz Tóth a puritán irodalom mint elsődleges kontextus felől közelít, hiszen ezek tartalmazzák azokat a retorikai mintákat, attitűdöket, amelyekre támaszkodva Bethlen én-reprezentációs stratégiái érthetővé válnak.¹⁰⁴

Végül röviden említést kell tenni az életút és a személyiség értelmezéséhez hozzájáruló módszerről, a történeti grafológiáról. Az íráselemzés a történeti személyiség (olykor csak pillanatnyi) „lelki realitásáról” tudósít; a lelki realitás és a történeti tények között azonban — a két szféra természetszerű különeméségéből következően — nem feltétlen az átfedés. A grafológus így sokszor csak javaslatokkal segítheti a történést, ami nem jelenti, hogy ne fogalmazhatna meg a szakmai konszenzustól markánsan elütő nézeteket: az íráskép alapján például

---

sem a helyzettel való teljes azonosulást, sem az egyértelmű szembefordulást nem teszik lehetővé a felelősen gondolkodó politikusok és értelmiségiek számára) létrejövő hibás társadalmi és lélektani mechanizmusokról szól, melyek az autentikus cselekvés lehetősége ellenében hatnak. Az elméletet egy kötéltacon egyensúlyozó politikus, egy, a bürokratikus szervezet ellenében érvényesülni nem tudó értelmiségi, és egy művész — Bethlen Gábor, Martinovics és Karády Katalin — sorsa illusztrálja.

103 *Csorba Dávid*: Idősebb Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete. In: *Protestáns Szemle*, 11. (2002) 4. sz. 226–235. p.

104 *Tóth Zsombor*: A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus. Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen, 2007. (Csokonai Könyvtár) 38–52; 147–157.

Rákosiné Ács Klára szerint egyértelműen kizárható, hogy Rudolf trónörökös, és Teleki Pál öngyilkosságot követett volna el.¹⁰⁵ Az íráselemzés azonban az ilyen vitás eseteket kivéve nagyon is megbízható, „*megállapításainak hitelt adhatunk olyan esetekben is, amikor azok túlmennek forrásadatakra alapozott ismereteinken, illetve amikor adatok nem léteben a pszichografológus megállapításait nem áll módunkban ellenőrizni*” — írta Benda Kálmán, a grafológia alkalmazásának lelkes híve.¹⁰⁶ Sőt, az íráselemzés — a megfelelő forrástípusok és adatsűrűség esetén — társadalomtörténeti tanulságokkal is járhat.¹⁰⁷ A benne rejlő potenciál ellenére a történeti grafológia az 1970–80-as éveket követően háttérbe szorult, szakszerű alkalmazásával napjainkban szinte egyáltalán nem találkozhatunk.

Kollektív jelenségek pszichológiája

Egyes történelmi események lélektani háttérének és következményeinek vizsgálata a kezdetektől a pszichológiai kutatások része.¹⁰⁸ Csak néhány példát említve a magyar szakirodalomból: Ferenczi Sándor az I. világháborúban a frontkatonákat ért háborús neurózist vizsgálta,¹⁰⁹ a II. világháború után Mérei Ferenc — kifejezetten a tudós történeti felelősségétől indítva — a totalitárius diktatúrák kialakulásához és a népirtáshoz vezető okokat igyekezett feltárni,¹¹⁰ Erős Ferenc pedig a Holokauszt által okozott identitás-problémákat, illetve a rendszerváltással járó

---

105 *Rákosné Ács*, 1985. 159–187. p.

106 *Benda*, 1974. 71. p.

107 Egy Zimányi Vera és Makkai László által vezetett kutatás világított rá, hogy a kora újkorban a politikai eliten és az egyházi értelmiségi rétegen belül bizonyos vezető pozíciók betöltése — a sztereotípiákkal szemben — nagymértékben függött a jelöltek személyes kvalitásaitól, vagyis nem automatikusan érvényesültek a társadalmi korlátok, a bevett öröklési rend. *Benda*, 1974. 71–75. p.

108 *Hunyady György*: Történelem, nemzeti nézőpont, pszichológia. In: A nemzeti emlékezet vizsgálatának pszichológiai szempontjai. Szerk.: Münnich Ákos — Hunyady György. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2010. 7–76. p. (a továbbiakban: *Hunyady*, 2010.) 8. p.

109 *Ferenczi Sándor*: A háborús neurózisok pszichoanalízise. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Magvető, Bp., [1982.]* (Magyar hírmondó) 199–225. p.

110 „*A történelmi helyzet megérlette a felelősség problémáját. Felmerült a kérdés, hogyan lehetett milliós tömegeket úgy befolyásolni, hogy a kulturális fejlődés adott fokán ember-mészárszékeket állítottak fel Európa közepén.*” *Mérei Ferenc*: Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken. Officina, [1947.] 5. p.

pszichológiai tüneteket kutatta.¹¹¹ A szociálpszichológiai tanulmányok azonban természetesen nem tekinthetők történeti pszichológiai műveknek: nem a történeti folyamatot kívánják magyarázni, mélyebben megérteni, hanem a társadalmi viselkedés szabályszerűségeit próbálják feltárni, illetve előre jelezni.¹¹²

A történeti folyamatok során kialakuló és azokra visszaható pszichológiai mozzanatokot elsőként Bibó István vette módszeres vizsgálat alá. A közép-európai régió szerkezeti sajátosságait és fejlődésének ívét kutatva Bibó — és nyomában Szűcs Jenő — arra a következtetésre jutott, hogy hosszú időtartamú folyamatok során alakultak ki és rögzültek jól körülírható, társadalomtörténeti következményekkel járó szociálpszichológiai jellegzetességek. Az „eltorzult magyar alkat”, a német politikai hisztéria (vagy éppen nyugati viszonylatban Franciaország félelmeinek és az olasz nemzeti öntudat betegségeinek) vizsgálata egyértelműen pszichológiai, pszichopatológiai fogalmak alkalmazását feltételezte.¹¹³

A hosszú időtartam mellett a rövidebb ciklusok és az eseménytörténeti lépték is alkalmas terepet biztosított a pszichológiai jellegű kutatások számára. 1977-ben megjelent cikkében Nyíri Kristóf a dualizmus korában tapasztalható, kiugróan magas öngyilkossági arányokra kereste a magyarázatot, a demográfiai jelenségeket párhuzamba állítva a kulturális élet mintázataival. Megállapítja, hogy a filozófiai élet intenzívebbé válásához, a filozófiában elvontan artikulálódó feszültségekhez ugyanazok a szociálpszichológiai okok vezettek, amelyek a magas öngyilkossági mutatókat is okozták. Ilyen okok lehetnek bizonyos régiók lakóinak történelmi tapasztalatai, a társadalmi kohézió gyengesége, érzelmszegény kapcsolati modellek átörökítődése.¹¹⁴ Ehhez az eredményhez jelentenek háttérrel Nyíri és Hanák Péter néhány évvel későbbi tanulmányai, melyek a századforduló szorongással, permanens identitás-válsággal terhes életérzését mutatják be a filozófia-, illetve a művelődéstörténet eszköztárával.¹¹⁵

---

111 *Erős Ferenc*: A válság szociálpszichológiája. T-Twins, Bp., 1993. 183–251. p.; *Erős Ferenc*: Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák. Janus — Osiris, Bp., 2001. 107–215. p.

112 Vö.: *László*, 2005. 177. p.

113 *Harmat*, 1992. 88. p.; *László* 2005. 177. p.; *Pataki* 2001. 410–411; 419. p.

114 *Nyíri Kristóf*: Filozófia és öngyilkosság-statisztika Ausztria-Magyarországon. In: *Világosság*, 18. (1977) 10. sz. 628; 631. p.

115 *Hanák Péter*: A Kert és a Műhely. Gondolat, Bp., 1988. (Közös dolgaink) (a továbbiakban: *Hanák*, 1988.) 130-203. p.; *Nyíri Kristóf*: A Monarchia szellemi életéről. Gondolat, Bp., 1980.; Nyíri tanulmánykötetének értékelésére: *Lányi*, 1988. 125. p.

Kiss Zsuzsanna 2011-ben megvédett disszertációjában az érzelmek szerepét vizsgálta a náci propagandában és a náci ideológia interiorizációjában.¹¹⁶ A szerző először Hitler és Göbbels beszédeinek narratív pszichológiai tartalomelemzésével határozza meg a propaganda érzelmi összetevőinek alapelemeit és ezek sajátos kombinációját (melyet filo-heroizmusnak nevez), majd igazolja, hogy a propagandisták tudatosan alkalmazott technikákkal instrumentalizálták ezeket az érzelmeket, függőséget létrehozva a befogadóknak. Kiss Zsuzsanna nemcsak a történeti kutatás hagyományos menetét kiegészítő szempontként hivatkozik a pszichológiai módszerekre, hanem rendszerszinten integrálja a két tudományág kérdésfeltevéseit és megközelítésmódját; véleményem szerint ebben a tekintetben a történeti pszichológia eddigi legsikeresebb hazai alkalmazása fűződik a nevéhez.

Az eseménytörténet szintjén a hadtörténész B. Szabó János kísérelte meg a pszichológiai ismeretek alkalmazását.¹¹⁷ Megállapítása szerint az 1658. évi erdélyi események alakulását nem lehet kizárólag politikai és katonai okokra visszavezetni, és nem elegendő klisészerűen az emberek félelmére vagy az információ-ellátottság alacsony szintjére hivatkozni. A védelem összeomlását (a tanulmány sajnálatosan rövidre fogott részében) a szerző Martha Wolfenstein pánik-modelljére utalva magyarázza.

Itt kell említést tenni egy speciális szakterületről, a pszichiátria történetének kutatásáról, mely igen jelentősen gyarapítja társadalom- és esztörténeti tudásunkat is. Lafferton Emese egyik kiváló tanulmányában a magyarországi pszichiátria 1850 és 1908 közti történetét elemzi, ám jelentősen túllépve az intézménytörténet keretein, arról is képet ad, hogy a tudomány hogyan definiálta, azaz hogyan „konstruálta meg” a betegséget, hol húzta meg a normalitás és abnormalitás határait, hogyan különböztette meg az egészségeset, a beteget és a bűnözőt.¹¹⁸

---

116 Kiss, 2011.; Érdemes megjegyezni, hogy a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem professzora, Ştefan Borbély a Holokauszthoz vezető út lélektani hátterével kapcsolatos pszichohistorikus nézeteket tekintette át egy cikkében. *Borbély, Ştefan: A holokauszt — pszichohistorikus értelmezésben.* In: Korunk, 3. (2000) 9. sz. [<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2000&honap=9&cikk=6381>] (2014.03.19)

117 B. Szabó János: Erdély katasztrófája 1658-ban. A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai. In: *Aetas*, 21. (2006) 2-3. 204–218. p. [<http://www.aetas.hu/2006-02/szabo.pdf>] (2014.03.19) 216–217. p.

118 *Lafferton Emese: A magántérbolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908.* In: *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában.* Szerk.: Békés Vera. Áron Kiadó, Bp., 2004. 34–73. p. (a továbbiakban: *Lafferton*, 2004.) 67–68. p.; Hasonló kép rajzolódik Szekulics Ilma

Kövér György esettanulmánya talán még radikálisabban demonstrálja a pszichiátriai tudás társadalmi konstrukció-jellegét.¹¹⁹ Két nővér esetének elemzésével mutatja be, hogy a pszichiátriai elzárás és kezelés milyen konkrét társadalmi és egyéni érdekviszonyokkal kapcsolódhatott össze, és ezeknek az érdekeknek a függvényében hogyan módosulhatott nemcsak a diagnózis, hanem akár magának az elmebajnak a meghatározása is.

A tudományos tudás szerkezetéről ad képet Lafferton egy másik esettanulmánya, mely azt mutatja be, hogy egy halállal végződő vidéki szeánsz hogyan ágyazódott be a lokális társadalmi kapcsolatrendszerekbe, a magyarországi és külföldi tudományos (pszichiátriai és jogi) vitákba, és hogyan keltett nemzetközi sajtóvisszhangot. A tanulmány megállapítása szerint módosításra szorul a tudománytörténet centrum-periféria modellje: a centrum lehet akár egy vidéki kastély is, ahol éppen egy botcsinálta hipnotizőr tart előadást. A merev sémát tehát „*a társadalmi és földrajzi teret finoman behálózó*” dinamikus kapcsolatrendszerek tanulmányozásával kellene felcserélni.¹²⁰

A pszichiátriatörténet azonban konkrétabb társadalomtörténeti mondanivalóval is bír. Ahogyan Nyíri Kristóf idézett cikke is mutatja, egyes pszichiátriai betegségek gyakorisága összefügg a kor társadalmi problémáival: a kapitalizmus kibontakozása, a nagyvárosi léttel járó civilizációs ártalmak, szociális feszültségek, a társadalmi-politikai élet zavarai és a fenyegető háború rémképe az alkoholizmus és a neuraszténia terjedéséhez vezetett.¹²¹ A kórrajzok és a betegek saját visszaemlékezései azonban nemcsak hagyományos módon feldolgozható szociológiai és demográfiai adatokat szolgáltatnak, hanem — akár historiometriai feldolgozás révén — széles rétegek „*gondolkodási folyamatairól, mentalitásáról,*

---

esetének részletes elemzéséből is: *Vári Sándor*: A női hisztéria Budapesten az 1880-as években. In: BUKSZ, 11. (1999) 2. sz. 182–183. p.

119 *Kövér György*: Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete. In: Korall, 2005. 21–22. sz. 68–96. p. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21_22.pdf] (2014.03.19) (a továbbiakban: *Kövér*, 2005.)

120 *Lafferton Emese*: Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza. In: Korall, 2005. 21–22. sz. 46–67. p. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21_22.pdf] (2014.03.19) 66. p.

121 *Frank Tibor*: A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás. In: Világosság, 19. (1978) 4. sz. 239–247. p. (a továbbiakban: *Frank*, 1978.) 244–247. p., *Lafferton*, 2004. 44. p.

*fogalomrendszeréről, ismeretanyagáról nyújtanak speciálisan torzított, de jól de-
kódolható információt.*¹²²

Világképstruktúrák rekonstrukciója

A nemzetközi szakirodalomban Aron Gurevics tett úttörő kísérletet arra, hogy feltárja egy korszak világképének teljes kategoriális szerkezetét. Magyarul 1974-ben megjelent könyve elsőként a „ kozmikus kategóriákkal”, az idővel és térrel kapcsolatos középkori képzeteket tekintette át,¹²³ majd a jog, az anyagi javak és a munka fogalmait vizsgálta. Teljességre törekvő kezdeményezése a magyar szakirodalomban nem talált követőre, a kutatók hazánkban szinte kizárólag az idő kategóriájára fókuszáltak.

Az idővel kapcsolatos pszichológiai szempontok történeti keretbe ágyazására először Lányi Gusztáv vállalkozott.¹²⁴ A cikk első részében röviden áttekinti a zsidó, a görög, a keresztény kultúra és az iszlám időszakait, majd megállapítja: az idő érzékelése és strukturálása (a természeti környezet hatásain túl) mindig „*a társadalmi tapasztalatot és gyakorlatot tükrözi*”; maga az idő fogalma társadalmi konstrukció. Lényegében ezt a programot vitte tovább — főként a kulturális antropológia eszköztárát mozgósítva — az ezredforduló körüli években a Magyar Néprajzi Múzeum gondozásában megjelent két tanulmánykötet.¹²⁵ A cikkek az egyes kultúráknak az időhöz való viszonyát, az idő társadalmi megjelenési formáit, a rítusokkal, tárgyi kultúrával és az emlékezettel való összefüggéseit vizsgálják. A két kötet tér- és időbeli horizontja az ókori Kelet kultúráitól a latin-amerikai indián törzsekig át a 19–20. századi magyarországi etnikai és vallási csoportokig terjed.

A pszichológusokhoz és etnográfusokhoz képest más nyomon indultak el a történészek, akiket nem a kultúrák közti összehasonlítással lesűrhető antropológiai következtetések érdekelték, hanem egy-egy társadalom kulturális közegében

---

122 Frank, 1978. 242-243. p.; A pszichiátriai kórrajz forráskritikájához ld. még: *Kövér*, 2005. 86–87. p.

123 Gurevics, 1974. 25-133. p.; A mű rövid értékelését ld. *Pataki*, 1976. 127. p.

124 Lányi Gusztáv: Az idő és a „mi”. Az idő társadalmi meghatározottságáról. *Világosság*, 23. (1982) 1. sz. 15–23. p.

125 Közelítések az időhöz. Tanulmányok. Szerk.: Árva Judit — Gyarmati János. Magyar Néprajzi Múzeum, Bp., 2002. (Tabula könyvek 3.); A megfoghatatlan idő. Tanulmányok. Főszerk.: Fejős Zoltán. Magyar Néprajzi Múzeum, Bp., 2000. (Tabula könyvek 2.)

megragadható művelődéstörténeti jellegzetességek és folyamatok. Csukovits Enikő például a késő középkori magyarországi órahasználatra vonatkozó adatok rendszerezésével azt állapította meg, hogy a kánoni órák rendszeréről a modern, mechanikus időszemléletre való áttérés hosszú folyamata már a középkor végén megkezdődött.¹²⁶ A Hajnal István Kör gondozásában 2006-ban megjelent kötet tanulmányai már többféle szakterületet mozgósítva, de még mindig jellegzetesen társadalomtörténeti érdeklődés mentén tárgyalják a személyes és történelmi emlékezet viszonyát, az idő strukturálásának és szubjektív megélésének formáit, a néphagyományban, tárgyi kultúrában, illetve mikroszinten az önéletrajzokban és visszaemlékezésekben megjelenő folytonosságtudat és diszkontinuitás kettősségét.¹²⁷ Legújabban ugyanez az orientáció jellemzi Szabó Péternek a kora újkori időszemléletet, az ember élettartamához, életszakaszaihoz kapcsolódó nézeteket, attitűdöket elemző monográfiáját.¹²⁸

Nemzeti identitás és történelmi emlékezet

Rónay Jácint 1847-ben megjelent *Jellemisme* című művében lélektani alapokról kiindulva kísérelte meg hét nemzet (valamint a két nem és egyes életkorok) alapvető jellemvonásainak meghatározását. A Rónay munkájából kinövő nemzetkarakterológia a két világháború között esszészerű formában élt tovább, majd a háborút követően felváltotta az immár pszichológiailag megalapozott sztereotípiakutatás és a nemzeti identitások kutatása.¹²⁹ A 1960-as évek közepétől Hunyady György vezetésével vizsgálták a történelmi múltról alkotott reprezentációkat, és ehhez kapcsolódóan a történelmi tudás szerveződésének mintázatait. (Jóllehet a kutatások kifejezetten a mai lakosság lélektani, kognitív folyamataira vonatkoztak, a történelmi információk befogadásának, feldolgozásának, értékelésének és továbbgondolásának vizsgálata egyúttal a történettudomány számára is fontos mondanivalót hordoz, hiszen a történelmi megismerésről, a történetírás

---

126 Csukovits Enikő: Órahasználat a középkori Magyarországon. In: Történelmi Szemle, 34 (1992) 3–4. sz. 153–172. p.

127 Személyes idő — történelmi idő. A Hajnal István Kör — Társadalomtudományi Egyesület konferenciája, Kőszeg, 2003. aug. 29–30. Szerk.: Mayer László-Tilcsik György. Separatum, Szombathely, 2006.

128 Szabó Péter: Élet- és időszemlélet a kora újkori Magyarországon. Városok és udvarok világa. Bp., 2011. (Udvertörténet kötetei 3.)

129 Kiss, 2011. 22–23. p.

funkcióiról alkotott kép újragondolására is késztet.) Az 1970-es évek második felében Csepeli György vezetésével kezdődtek kutatások a nemzeti kategóriákkal és sztereotípiákkal kapcsolatban.¹³⁰ Napjainkban László János munkacsoportja narratív pszichológiai megközelítésben vizsgálja a nemzeti identitás elemeit és szerveződését, emblematis irodalmi művek, tankönyvek, a sajtóban megjelent írások és fiatalok saját történeti elbeszéléseinek tartalomelemzésével.¹³¹

A pszichológiai kutatásokkal párhuzamosan, ám annak felismeréseit jó ideig kevésbé kamatoztatva haladtak a nemzetfogalmakkal és nemzettudattal kapcsolatos történeti vizsgálódások. A középkorra vonatkozóan — az akkor már évtizedes nemzet-vitához kapcsolódva — Szűcs Jenő végzett úttörő és máig meghatározó kutatásokat. Vizsgálatai ugyan érintették a szociálpszichológia területét,¹³² de eredményei sokkal inkább eszmetörténeti jellegűek; Szűcs szemléletes megfogalmazása szerint az etnikai-nemzeti tudat „fogalmi orientációs bázisai” álltak érdeklődése homlokterében.¹³³ Valódi történeti pszichológiai elemzést a rendelkezésre álló forrásbázis sem igen tett volna lehetővé. Az újkorra vonatkozóan természetesen más a helyzet: Hanák Péter már tudatosan alkalmazhatott szociálpszichológiai módszereket a 19–20. század fordulóján megjelenő nemzetkarakterológiák és előítéletek (pontosabban a magyaroknak a németekről és a zsidókról alkotott képének) vizsgálata során.¹³⁴

Az újabb kutatásokban az identitás fogalma jól láthatóan divatossá vált, egyidejűleg ugyanilyen jól kitapinthatóan inflálódott. Napjainkban számos konferencia és tanulmánykötet tünteti fel címében a nemzeti, felekezeti, vagy politikai identitás hívószavait, a tanulmányok azonban a legtöbb esetben megmaradnak a bevett politika-, társadalom-, irodalom- vagy művészettörténeti elemzésnél, és mindössze a „nemzetfogalom” terminust cserélik fel a „nemzeti identitás” kifejezéssel. Főként a középkorra és a kora újkorra vonatkozó kutatásokban érhető tetten ez a probléma; e korszakok forrásanyagát szociálpszichológiai szempon-

---

130 *Hunyady* 2010. 25–69. p.; Vö.: *Hunyady* 1981. 76–77. p.; A nemzetkarakterológiák, sztereotípiák és a nemzeti identitás kutatásának történetére és irányaira nemzetközi kitekintéssel: *Pataki* 2001.

131 *László*, 2005. 185–225. p.; *László* 2012. 143–182; 209–262. p.

132 *Pataki*, 1976. 127. p.

133 *Szűcs Jenő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szerk.: Zimonyi István. Szeged, 1992. (Magyar Östörténeti Könyvtár 3.) 233. p.; Vö.: *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat, Bp., 1974. (Társadalomtudományi Könyvtár) 9. p.

134 *Hanák*, 1988. 81–112. p.

tok szerint elemezni persze tagadhatatlanul problematikus (bár korántsem lehetetlen). A további kutatásoknak kitűnő szemléleti keretet biztosít Bitskey István professzor tanulmánya a késő középkori és kora újkori nemzeti identitásképződés történeti kereteiről.¹³⁵ A nemzeti identitásnak ötféle — a földrajzi elhelyezkedés, társadalmi pozíció, etnikai-nyelvi és felekezeti hovatartozás mentén tagolódó — modelljét írja le: a humanista értelmiség patriotizmusától, az erdélyi szászok és a mezővárosi magyarság identitástudatán át a felső-magyarországi multikulturalizmusig és a barokkal megjelenő katolikus nemzettudatig.

A nemzeti identitással összefüggő egyéni és kollektív történeti emlékezet kérdéskörét az ezredforduló óta örvendően megszorodó publikációk tárgyalják.¹³⁶ Az antropológia és az oral history szempontjainak érvényesítésével feltárhatónak bizonyultak az emlékezet egyes, pszichológiai szempontból is releváns jellemzői. Az emlékezet szabályszerű mintákat követ például abban, hogy milyen külső történésekhez köti az elbeszélte események időrendjét, illetve hogy milyen (olykor feltűnően anakronisztikus) fogalmakat használ az elbeszéléshez.¹³⁷ Mindezek mellett jól kitapinthatóan a kulturális kontextus is befolyásolja, hogy az emlékezet mit milyen formában őriz meg és mit hogyan enged felidézni, elmondani.¹³⁸

Az emlékezet tér- és időbeli csomópontjait vizsgáló írások elméleti alapvetésére elsősorban Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Paul Ricoeur és Jan Assmann gyakorolt nagy hatást. Bakó Béla 1956-tal foglalkozó tanulmányainak középpontjában az emlékezet időbeli tényezői, pontosabban „a forradalom utó-

---

135 *Bitskey István*: Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében. In: *Humanizmus, reliáció, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Szerk.: Bitskey István — Fazakas Gergely Tamás. Debrecen, 2007. (Studia Litteraria XLV.) 11–23. p. [<http://mek.oszk.hu/11900/11965/11965.pdf>] (2014.05.14.)

136 A történetírás és emlékezet kapcsolatának kutatásáról átfogó körképet ad a *Korall* folyóirat 2010 novemberében megjelent tematikus száma: <http://www.korall.org/lapszam/41> (2014.05.11.)

137 Az 1956-os forradalomról szóló elbeszélések példáján: *Völgyesi*, 2013. 19. p.

138 *Bakó Béla*: Örökség és történelem között. Az emlékezet társadalmi felhasználásai. Ad Librum, Bp., 2012. (a továbbiakban: *Bakó*, 2012b.) 44. p.; Kiváló példa erre Brodaries *Historiájának* elemzése: *Tóth Zsombor*: A történelem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez. Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2006. 55–58. p.; Ugyanezt a jelenséget takarja a szupernarratíva fogalma: a közösség egészét érintő eseményekről szóló, mindenki által elfogadott elbeszélés, mely kész értékeléseket és orientációs pontokat nyújtva segíti az identitások megformálását. 1956-os menekült gyermekek élettörténeti elbeszéléseinek példáján: *Bakó Béla*: „Mindenkinek annyira szomorú volt, és ez annyira hasonlított a való életre”. Gyerekek élettörténete az ’56-os forradalmat követő emigrációból. In: *Néprajzi Látóhatár*, 21 (2012) 4. sz. 15–16. p.

*életének emlékezeti dimenziói*¹³⁹ állnak. A forradalom az időtengelyen kijelölt alappont, amelyhez képest az események reprezentációiban az évek-évtizedek előrehaladtával szabályszerű módosulások játszódtak le, akár a hivatásos történetírást, akár a résztvevők élettörténeti elbeszéléseit vizsgáljuk.

Az időbeliséggel szemben az emlékezet struktúráinak *térbeli* (földrajzi, illetve társadalmi térként értett) kapcsolódási pontjai nagyobb hangsúlyt kaptak a magyar szakirodalomban. A 2007-ben megalakult MTA-ELTE Atelier kutatócsoport két tanulmánykötete „*a tér és társadalom történeti kapcsolatát vizsgálja az identitás problémáján keresztül a 18–20. század közötti időszakban.*” A munka elméleti kiindulópontja az a közismert tény, hogy a „*teret a társadalom veszi birtokába, különböző mértékben, eltérő léptékben területté alakítja, s e terület — legyen az egy ország, egy város, egy utca — az identitás fontos, alkalmanként kulcsfontosságú eleme lesz.*” A kérdés mindezek nyomán az, hogy hogyan „*történik meg egy terület kialakítása, annak birtokbavétele*”, vagyis milyen szabályszerűségek mentén reprezentálódik a tér az emlékezetben?¹⁴⁰ A kérdést továbbvezetve a szociológus Zombory Máté azt vizsgálja, hogy az 1989 utáni magyar nemzeti önzonosságnak milyen térbeli összetevői tárhatóak fel: hogyan helyezük el magunkat Európában, „Kelethez” és „Nyugathoz” képest, illetve milyen emlékezeti és identitás-stratégiákat követnek az 1920 után a határ túloldalára került magyarok és a II. világháború után kitelepített németek.

Az emlékezet és az identitás — mutat rá Zombory — nem egy lineáris fejlődést tükröz, hanem a nyilvánosság (illetve Foucault nyomán: a kormányzatiság) terében zajló, soktényezős és többszereplős folyamatot. A hivatalos, állami emlékezetpolitikával változatos egyéni identitás-stratégiák és védekező mechanizmusok állnak szemben.¹⁴¹ Az ebben a játéktérben napjainkban megfigyelhető tendenciákat elemezve Gyáni Gábor arra figyelmeztet, hogy az identitás-modellek szegmentálódásával párhuzamosan a kollektív emlékezet is egyre többféle formát ölt. A kanonizált hagyományokon alapuló nemzeti identitás mellett a „*kollektív identitások egyéb fajtái (...)* a *reflektálatlan hagyomány, a spontán vagy kommu-*

---

139 Bakó, 2012a. 135. p.

140 Gergely András: Előszó. In: Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Szerk.: Cieger András. Atelier, Bp., 2009. 7. p.

141 Zombory Máté: Az emlékezet térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után. L'Harmattan, Bp., 2011. 140–142; 280. p.

nikatív emlékezet jóvoltából kristályosodnak ki".¹⁴² A nemzeti identitás alakításában kulcsszerepet játszó történeti emlékezetet többé nem csak (és talán nem is elsősorban) a történetírás formálja; legalább ugyanilyen szorosan kapcsolódik a politikai diskurzushoz, a többé-kevésbé intézményes csatornákon közvetített kulturális örökséghez és a kimondottan diffúz public history-hoz.¹⁴³ Mindez azonban már a történettudomány és a történeti emlékezet társadalmi-politikai beágyazottságának, illetve a történettudomány pozíciójáról és funkcióiról alkotott képünk kérdéseire vezet.¹⁴⁴

Határterületek

Adolgozat zárásaként meg kell említeni a történeti pszichológia és a pszichohistória szomszédságában elhelyezkedő két tudományterületet: a kultúrpszichológiát és a gyermekkortörténetet.

A kultúrpszichológia kulturális jelenségek, modellek, motívumkincsek elemzését jelenti, általában a pszichoanalitikus elmélet segítségével. E terület nemzetközileg is kiemelkedő magyar művelője Róheim Géza, aki a két világháború között és az 1940-es években megjelent munkáiban vizsgálta egyes kulturális sémák pszichológiai tartalmát és áthagyományozódásuk mintázatait. Ehhez a kultúra — általa megalkotott — ontogenetikusan elmélete jelenti a kulcsot. Eszerint

---

142 Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: 2000. Irodalmi és társadalmi havi lap, 2008. 6. sz. 19–27. p. [<http://ketezer.hu/2008/06/identitas-emlekezés-lokalitás/>] (2014.03.24.); Ld. még: Bakó, 2012b. 8. p.

143 A public history (nyilvános vagy köztörténelem) „*a múlt rendszerint olyan képével szolgál, amire a köznek mindig égetően nagy szüksége van, amire, úgy tűnik, közvetlenül igényt formál.*” A public history-t a történelmi magazinok, népszerűsítő rádió- és tv-adások mellett kimondottan piaci alapú médiumok (ruháztati cikkek, zene) is formálják, sokszor leplezetlen politikai megrendelésre. Gyáni a magyar történelem emlékezeti helyei közül Trianont és a Holokausztot említi a public history tipikus áldozataiként. Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. In: Történelmi Szemle, 54. (2012) 3. sz. 357–375. p.

144 Ez utóbbi kérdéskörhöz szól hozzá — az utóbbi évek irodalmában talán a legtermékenyebb módon — Bakó Béla 2012-ben megjelent könyve. Hogy a Gyáni által is jelzett tendenciákkal szemben közelítse egymáshoz a történetírást és történeti emlékezet egyéb, a kollektív identitást meghatározó formáit, bevezeti az *identitási örökség* fogalmát, mely „*a múlttól áthagyományozott elemek megőrzését az emlékezet segítségével beépíti a társadalmi fejlődésbe, s egy gazdagabb identitást hoz magával. [...] Így az emlékezet kétfajta követelménynek engedelmeskedik: hűség a múlthoz, hasznosság a jelenben.*” Bakó, 2012b. 32–33. p.

egy-egy motívumok és mintázatok a gyermekkori konfliktusokból és kötődésekből alakulnak ki: „*az emberiség specifikus jellemzői ugyanúgy fejlődtek ki, mint ahogy napjainkban minden egyes emberi lény szert tesz rájuk a kisgyermekkori konfliktusok szublimációjaként vagy reakcióképzéseként.*” Ezek a társadalmi szinten nap mint nap ismétlődő (egy-egy társadalmi csoport vagy réteg közel azonos életkörülményeiből, értékrendjéből, szocializációs mintáiból adódóan tipikus) viselkedésmódok nemzedékek során szterilizálódnak és intézményesednek, kulturális motívumokká stilizálódnak.¹⁴⁵ Ugyanezen a nyomon indul el a pszichiáter Paneth Gábor, aki népszerű könyvében az európai kultúrtörténet számos, a modern korig különféle alakváltozatokban fel-felbukkanó motívumát (labirintus, Oidipusz alakja, Philoktétész sebe) elemzi. Ezek az alakváltozatok párhuzamba állíthatóak nemcsak egymással, hanem a napjainkban diagnosztizált pszichológiai-pszichiátriai jelenségekkel is. Ezeknek az analógiáknak a feltárása lehetőséget nyújt az emberi lélek — és ami a történész számára fontosabb — az emberi kultúra mélyrétegeinek feltárására, jelentésének jobb megértésére.¹⁴⁶

Paneth tehát nagy mértékben támaszkodik az analógiák használatára; ezt a módszert Botond Ágnes a pszichohistoria egyik metodológiai ismérvének tekinti.¹⁴⁷ Az analógiák alkalmazása a kultúrpszichológiában valóban eredményes lehet, és előnye, hogy elkerülhetővé teszi a pszichológiai és történeti redukciót. Komoly veszélyt jelent azonban, hogy bár a vizsgált jelenségek eredeti komplexitása megmarad, viszont az archaikus rétegekig „leásva” összerosódnak az időbeli távlatok, és elvész a konkrét történeti körülmények iránti érzékenység; a modell így meglehetősen spekulatív marad.

Jóllehet a gyermekkortörténet a klasszikus pszichohistorikus nézetek szerint a pszichohistoria egyik kitüntetett kutatási területét képezi, a gyermekkortörténelemek saját meghatározása szerint ugyan szakterületük szorosan kötődik ehhez a diszciplínához (ahogyan a mentalitástörténethez és a történeti demográfiához is), de semmi esetre sem alkotja a részét.¹⁴⁸ A gyermekkortörténet a neveléstörténettel szemben deskriptív, nem annyira a normatív pedagógiai elvek és az intézmények története érdekli, inkább a hétköznapi életet kutató tudományágakkal, a mikrotörténelemmel, mentalitás-, művelődés- és családtörténettel rokon. A gyer-

---

145 *Róheim Géza: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Vál., előszó: Verebélyi Kincsó. Gondolat, Bp., 1984. (Társadalomtudományi Könyvtár) 617; 634. p.*

146 *Paneth Gábor: A labirintus járataiban. Magvető, Bp., 1985. 7; 19–21. p.*

147 *Botond, 1991. 98–99. p.*

148 *Pukánszky Béla: A gyermekkortörténete. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 2001. 9–31. p.*

mekekkel szembeni valós attitűdök és tényleges gyakorlatok iránt érdeklődik.¹⁴⁹ A történészek által művelt magyarországi gyermekkortörténet elmozdul ehhez a meghatározáshoz képest; a mindeddig egyetlen gyermekkortörténeti kötet¹⁵⁰ szerkesztője, Péter Katalin — a szintén történész Hugh Cunninghamre hivatkozva — írja: „*A gyermekkor történetén a gyermekeket övező társadalmi felfogás, a gyermekekkel és szülőkkel szemben támasztott társadalmi követelmények, vagyis eszmék történetét értjük. A gyermekek története pedig a gyermekeket érintő, rendszerint a családban megvalósult vagy a család döntésén alapuló gyakorlati cselekedetek számbavételéből jön létre.*”¹⁵¹ Érthető módon az eszmék és a társadalmi kontextus vizsgálata kerül előtérbe, hiszen a források jellege miatt általában a lehetetlennel határos közel férközni a gyermek és szülő kapcsolatának érzelmi összetevőihöz.¹⁵²

---

149 *Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla: A gyermekkor és a gyermekfelfogás a történelemben.* In: A gyermekkor története. Szerk.: Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 1998. 8. p.

150 Meg kell jegyezni természetesen, hogy a *História* folyóirat 1997. évi 5–6. száma a gyermekkor történetével foglalkozó tematikus összeállítással jelentkezett.

151 *Péter Katalin: A gyermek és a gyermekkor a történetírásban.* In: A gyermek a kora újkori Magyarországon. Szerk.: Péter Katalin. MTA TTI, Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) 7. p.

152 Horn Ildikó mindössze Esterházy Pál visszaemlékezéseit említi üdítő kivételként. *Horn Ildikó: Nemesi árvák.* In: A gyermek a kora újkori Magyarországon. Szerk.: Péter Katalin. MTA TTI, Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) 76–77. p.

HEGYI ÁDÁM

„...HOGY A MAGA MUNKÁJA HELYETT A MÁSÉT MONDOTTA EL...”

*A református gyülekezet plágiumvitája Hódmezővásárhelyen
a XVIII. század végén¹*

Hódmezővásárhely 1787-ben a szabad királyi városok és a mezővárosok között a 12. legnépesebb város volt a Magyar Királyságban, amely ugyan nem jelentette azt, hogy minden városi funkcióval rendelkezett, de lélekszáma miatt jelentős településnek számított.² Ehhez hasonlóan a vásárhelyi református gyülekezet az 1790-es években a Békési Református Egyházmegye legnagyobb egyházközségének számított, hiszen az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai alapján az egyháztagok száma messze megelőzte az esperesség más gyülekezeteiben található létszámot: egyedül ennek a gyülekezetnek volt 10 000-et meghaladó lélekszáma.³ Nem véletlen, hogy 1799-ben már a második református templomot szentelték föl a településen.⁴ A XVIII. században a városban szolgáló lelkészek közül Szőnyi Benjámin országos ismertségre tett szert,⁵ de a vásárhelyi kálvinista egyház nemcsak nagysága és tudós lelképásztora miatt érdekes, hanem segítséget nyújthat annak a megértésében is, hogyan változott a korban a plágiumról alkotott vélemény.

Tanulmányomban a plágium fogalmat abban az értelemben használom, amikor bizonyos szövegeket szó szerint vesznek át másoktól anélkül, hogy hivatkoznának az eredeti forrásra. Az irodalomtudomány az intertextualitás kapcsán nagyon sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel, de ennek részletes ismertetése nem tartozik szorosan a tanulmány tárgyához.⁶

Az utóbbi években mind a történelemtudomány, mind az irodalomtudomány több képviselője felfigyelt arra, hogy a kora újkori értelmiség a szövegátemelést nem ítélte el, hanem bevett szokásként maga is gyakorolta azt. Maczák Ibolya

---

1 A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 *Bácskai*, 2002. 90–93. p.

3 Egyházlátogatás Hódmezővásárhelyen 1798. október 26. TtREL I.29.h. 1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.

4 *Imre*, 1984. 623–678. p.

5 *Szőnyi*, 1997., *Szeremlei*, 1890.

6 A kora újkori plágium fogalmi meghatározásáról: *Maczák*, 2003. 261–276. p., *Maczák*, 2009.

hívta fel arra a figyelmet, hogy a prédikációk írói olyan kompilációs technikát használtak, amelynek során különböző szerzők szövegrészleteiből egy új szöveget készítettek. Az így létrejött mű gyakran szó szerinti idézeteket tartalmazott mások műveiből. Ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy a kompilátor nem hivatkozott a forrásaira, mert a nyomtatott prédikációk előszavaiban megjelölték a legtöbbször felhasznált szerzők neveit. A kompiláció szó Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc szótárai alapján egyszerre jelentette a „lopogatást” és az „egybe gyűjtést” is, amely arra utal, hogy a szövegek szó szerinti másolása bevett gyakorlat volt a prédikációk összeállításakor. A vizsgált korszakban a szövegátemelést ritkán ítélték el, de ismerünk olyan protestáns prédikátort, aki a kompilációt plágiumnak tekintette. Helmecei Komoróczy István 1741-ben két katolikus szerzőt azzal vádolt, hogy más szerzők munkáját a sajátjukként tüntették fel. A kutatás jelenlegi állapota szerint nincs elegendő forrás arra, amely alapján egyértelműen ki lehetne jelteni, hogy a plágiumot a másolás miatt ítélték el. A rendelkezésünkre álló adatok szerint jellemzően csak katolikus-protestáns hitviták során foglalkoztak a plágium kérdésével. Ehhez hasonlóan nem egyértelmű, hogy a protestáns Tyukodi Márton 1641. évi prédikációjáról miért volt Bod Péter rossz véleményvel, de a kutatók nem tartják kizártnak, hogy Bod azért nyilatkozott pejoratívan Tyukodiról, mert az a katolikus Káldi Györgytől is vett át exemplumokat.⁷ Német S. Katalin szerint a XVIII. században a protestáns értelmiség élénken figyelte a kortárs prédikációkat és orációkat, és bírálta is azokat. Bizonyos esetekben a gyülekezet a prédikációban elhangzott túl sok idézést és könyvekre való hivatkozást nem vette jó néven.⁸ Debrecenben 1782-ben Bélyei Péter helybeli lelkipásztort — többek között — igehirdetési és imái által kavart botrány miatt távolították el hivatalából. A fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint, prédikációiban súlyos teológiai hibákat vétett, és gyakran rögtönzött, anélkül, hogy felkészült volna a szolgálatra. Voltak olyan vélemények, amelyek szerint Bélyei prédikációi a kolégiumi diákságot tévútra vezették.⁹

Európában a XVIII. században a kalózkönyvkiadás több ok miatt is virágzott: egyrészt a népszerű szerzők műveit az anyagi haszon miatt megérte hamisítani; másrészt a cenzúra által tiltott könyvek sokkal magasabb áron voltak eladhatóak, mint az engedélyezett kiadványok, amely extraprofitot termelt a kiadónak. A kontinensen majdnem mindegyik nyomdában állítottak elő kalózkönyvkiadást,

---

7 Maczák, 2003. 261–262., 265. p., Maczák, 2009. 29–30., 33. p.

8 Németh S., 1984. 860., 873–874. p.

9 Révész, 1966. 82–83. p.

amelyek közül az egyik legjobban ismert a svájci STN volt. Ez a könyvkiadó szinte kizárólag csak népszerű szerzők műveinek másolásával foglalkozott.¹⁰ A hamisítás elleni harc szellemi atyjának John Locke-ot lehet tekinteni, mert nevéhez köthető annak a gondolatnak a megjelenése, amelyik a tulajdonról való felfogást megváltoztatta: szerinte az emberi munkavégzés során a terméket előállító személy javára tulajdon jön létre. Ebből a tételből kiindulva a szellemi alkotásnak is van tulajdonjoga. Annak ellenére, hogy a korszakban a szellemi termékek birtoklásáról igen eltérő elméletek születtek, Nyugat-Európában a XVIII. század folyamán a szerzőket egyre jobban sértette, hogy műveiket másolták és gyakran a nevük nélkül adták ki újra.¹¹ Ekkorra már komoly anyagi haszontól estek el, ami miatt elkezdték kiharcolni a szerzői jogok érvényesülését, vagyis azt, hogy a kéziratok tulajdonjoga ne a kiadóhoz kerüljön, hanem ők is rendelkezzenek fölötte. Angliában (1710) alkották meg az első szerzői jogi törvényt, majd a XVIII. század végére (1793) Franciaországban is hasonló jogszabályt készítettek. A szerzői jog történetével foglalkozó kutatások szerint hazánkban épp a XVIII. század végén született az első olyan jogi aktus, amely elítélte a kalózkidadásokat. 1793-ban Takács Ádám református lelkész a M. Kir. Helytartótanács előtt azzal a panasszal élt, miszerint halotti prédikációit Landerer János Mihály kalózmásolatban terjesztette. Takács beadványának hatására királyi rendelet született a szerzői jog tárgyában, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a XVI. századtól kezdve elterjedt nyomdai privilégiumok is hasonló védő funkciót tölthettek be.¹² Ezzel párhuzamosan Csokonai Vitéz Mihály már olyan könyvterjesztői stratégiát alakított ki, amely a szerző (vagyis saját maga) népszerűségére alapozott, és szigorúan őrködött művei tulajdonjoga felett.¹³ Szőnyi Benjámín *Szentek hegedűje* című műve ugyanakkor a XVIII. században 16 kiadást élt meg, amelyek közül 7 alkalommal Szőnyi nem is tudott az újabb megjelenésről.¹⁴

Amennyiben csak a XVIII–XIX. század fordulójának református prédikációírási gyakorlatára koncentrálunk, azt vesszük észre, hogy a szövegáttemelés változatlanul virágzó szokás volt. Az ekkor készült kálvinista homiletikai tankönyvek szintén bevett gyakorlatnak tartották mások prédikációinak szabados felhasználását.

---

10 *Granasztói*, 2003., *Darnton*, 2000.

11 *Jakab*, 2012. 58–67. p.

12 *Bodó*, 2011. 53–54., 71–73., 98–99., 102–110. p., *Mezei*, 2004.

13 *Szilágyi*, 2011.

14 *Imre*, 1984. 650. p.

1784-ben jelent meg magyarul Johann Friedrich Osterwald könyve, amely a lelkészi feladatokat kézikönyv jelleggel foglalta össze. Mivel ez a munka fordítás, nem egyértelműen a magyarországi viszonyokat mutatja be, de ebben is találunk arra utaló jeleket, hogy a prédikációírást olyan tevékenységként képzelték el, amelynek során „*A ki-nyomtatott prédikáziók, jó példák és formák lehetnek, ha jól élünk vélek.*”¹⁵ Tóth Ferenc a pápai református kollégium korabeli tanára által készített homiletika többször is utal arra a prédikációkészítési gyakorlatra, amelynek során mások munkáiból állítottak össze ígehirdetéseket. A szövegátemelési gyakorlatról alkotott véleményt leglényegretöröbben a 127. oldalon fogalmazta meg, mert itt kijelentette, hogy „*nem szégyen a másét is mondani.*”¹⁶ Tóth viszont felhívja arra a figyelmet, hogy a lelképásztornak illendő a beköszönő prédikációjára alaposan felkészülni, mert ennek során alkot véleményt róla a gyülekezet. Ebben az esetben — bár nem mondja ki egyértelműen — azt tanácsolja a lelkészeknek, hogy saját prédikációval készüljenek: „*Nagy szorgalmatosságot fordítson ezen első prédikázióra, mert ennél fogva nyeri meg a nép hozzá való bizodalját és szeretetét. Ha most először a nép kívánságának eleget nem tesz, sok munkájába fog kerülni, hogy magát azzal megkedveltesse...*”¹⁷

A református egyház részletesen szabályozta a lelkészszentelés kritériumait is, amelynek során a jelöltnek próbapredikációt is kellett tartania. A szabályok itt nem szólnak a prédikációírás során megengedhető kompilációs gyakorlatról, de az biztos, hogy a vizsgapredikációt írásban be kellett mutatni a püspöknek.¹⁸ A vizsga során a kirívó kihágásokat valószínűleg ilyenkor torolták meg, de a mindennapos lelképásztori szolgálat során a vezető teológusok arra fektették a hangsúlyt, hogy a lelkész eredményesen hirdesse az ígét, a szövegek összeállításának módja ebből a szempontból lényegtelen volt.¹⁹ A korban leginkább mértékadó Geleji-kánonok ilyen részletességgel nem térnek ki a prédikáció szerkezetét illetően, de bizonyos kiindulási támpontot adnak az elemzéshez, hiszen a XVII. században Geleji Katonai István által összeállított egyházi törvények egészen a XIX. század közepéig érvényben voltak.²⁰ Így például a 6. kánon előírta, hogy a lelkészek önállóan írják meg a prédikációkat, de a korábban bemutatottak alapján

---

15 Osterwald, 1784. 37. p.

16 Tóth, 1802. 127 p.

17 Tóth, 1802. 97. p.

18 Tóth, 1806. 19., 34., 37. p., Tóth, 1964. 10–11. p.

19 Németi, 1788. 563. p.

20 Zoványi, 1977. 214. p.

ez valószínűleg megengedte a másolást is és az idézést is. A 87. kánon az esperesek kötelességévé tette azt, hogy ellenőrizzék, a lelkészek becsületesen felkészültek-e az igehirdetésekre.²¹ Ennek megfelelően 1787-ben részletes útmutatást készítettek az egyházlátogatás módjáról, amely a gyülekezetben elhangzott prédikációk ellenőrzésével is foglalkozott. Ezek a kérdések alapvetően a hittételek betartásáról tudakozódtak, illetve arról, mennyire érthetően prédikál a lelkész. A szövegátemelés problémájával nem törődtek.²² Sőt, a Tiszántúli Egyházkerület 1762. évi rendelete alapján bevett gyakorlatnak számított az, amikor a prédikáció helyett csak katekizmust olvastak fel az istentiszteleten.²³

Érdekes, hogy 1816-ban a Tiszántúli Egyházkerületben mégis hoztak olyan határozatot, amely a szövegátemelést büntette. Ez a szabályozás nem a kompilációt ítélte el, hanem azt tiltotta meg, hogy a lelkészelöltek mások prédikációit mondják el, mert azt csalásnak tekintették. Ebben az esetben nem a plágiumon volt a hangsúly, hanem a hanyag felkészülésen.²⁴ Ennek ellenére a prédikációk szövegszerkesztési gyakorlatában lassan mégis változás fedezhetünk fel, mert 1818-ban Fábrián József, a Veszprémi Református Egyházmegye esperese egy önálló tanulmányban foglalkozott a plágium problémájával. Írásából kiderül, hogy a lelkészi kart ekkor már foglalkoztatta az a kérdés, mennyiben lehet plágiumnak tekinteni a szóban elhangzott prédikációkban található szövegátvételeket.²⁵

A katolikus prédikációs gyakorlat ebből a szempontból hasonló volt a reformátushoz. A szónokok sajátjuknak érezték mások műveit, lelkiismeret-furdalás nélkül vettek át oldalakat másoktól. Tudunk olyan papról, aki a XVIII–XIX. század fordulóján a sajátjaként tüntette fel Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) prédikációit.²⁶

A fentebbiek alapján látható, hogy a XVIII. században nem egységes a plágiumról alkotott korabeli vélemény, épp ezért figyelemre méltó, hogy 1796-ban Hódmezővásárhelyen azzal vádolták meg Lendvai János lelkészelöltet, miszerint nem a saját prédikációját mondta el. A Békési Református Egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyve szerint az elhangzott igehirdetés szóról szóra megegye-

---

21 *Geleji Katona*, 1875. 3., 50–51. p.

22 *Az esperesi visitációs ideához tartozó jegyzések A(nno) 1787. TtREL I.29.c. 13. Egyházmegyei gyűlés 1787–1861, nr. 1.*

23 *Tóth*, 1964. 61–62. p.

24 *Barcsa*, 1908. 2. köt. 131–133. p.

25 *Fábrián*, 1818. 3–24. p.

26 *Lukácsi*, 2008. 68. p.

zett egy másik prédikációval: „*Jollehet pedig a meg probaltatasokbol kitetizo tudomanyokra nézve a szent hivatalra elégségeseknek íteltettek hárman mindazonáltal közülük ezekben meg jegyeztettek. T. Lendvai János ö Kegyelme ebben, hogy a maga munkája helyett a másét mondotta el, három vagy négy jelen volt T. Atyafiai tanubizonyosságok szerint, a kik nagyon állítottak, hogy nálók szóról szóra meg vagyon az a predikazio a mellyet el mondott. T. Sári Mihály és Beretz Péter Ö Kegyelmeiben, hogy nem az eleibe adott mod szerént tsináltak a Szent Apostolok letzkekbeli szavaitól a predikaziót, és a miket a leg egyenesebben kellett volna az azoknak valo predikazioban mutogatni, tsak melleleg hozták elő a mellyel magokat gyanusokká tettek. Ezen az okon a jelen lévő Tiszteletes Gyűléstől végeztetett, hogy a mostani uj academicusok és a kik ez után ebbe a T. Tractusba incorporaltanak, minden elsőb három esztendeikben készített, s ekkleisákban elmondott predikaziokat tartozzanak be mutatni a V. Tractus Tiszteletes Seniorának a mikor kívánja velek bé mutatattni.*”²⁷

A vitatott ígehirdetést Lendvai az exmittálás során mondta el Hódmezővásárhelyen az esperes és a cenzúrázó bizottság előtt. A forrás alapján kijelenthetjük, hogy a jelölt nem törődött a prédikációírás nehézségeivel, hanem egy elérhető nyomtatott — esetleg kéziratos — prédikációt szerzett valahonnan, amelyet a sajátjaként adott elő. Úgy tűnik, szó sincs arról, hogy kompilációs technikával készítette volna el igemagyarázatát. Esetleg azon lehet elgondolkodni, vajon lemásolta-e a szöveget, vagy eredeti példányból olvasott fel. A dolgozat elején meghatározott fogalmak alapján tette abban az esetben plágium, ha a másolás ténylegesen megtörtént. Mivel a korban bevett gyakorlat volt mások prédikációinak sajátjaként való elmondása, a bírálók értékelését („...*a másét mondotta el...*”) nem szabad mai fogalmaink szerint megítélnünk. A fentebbi közgyűlési határozatból is kitűnik, hogy nem követett el olyan súlyos hibát, mert „*a szent hivatalra elégségeseknek íteltették.*” Amennyiben Lendvai még csak le sem írta a szöveget, akkor csak a XXI. századi jogértelmezés szerint lehet plágiumnak és szerzői jogot sértőnek tekinteni munkáját.

A fentebb bemutatottakból tudjuk, hogy a hazai szerzői jog még elég fejletlen volt ahhoz, hogy ez az eset komolyabb büntetést vonjon maga után. Mégis felmerül a kérdés, miért intették meg tettéért Lendvait. Ennek megválaszolásához azt kell megvizsgálunk, megbüntettek-e más lelkipásztorokat helytelen prédikációik miatt.

---

27 A Békési Református Egyházmegye közgyűlése, Hódmezővásárhely, 1796. április 22. TtREL 1.29.a. 2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

A jegyzőkönyv szövege szerint három-négy olyan atyafi kifogásolta az ige-hirdetést, akik jelen voltak az eseményen. Kis Bálint szentesi lelképásztor leírásából tudjuk, hogy 1799-ben egy ehhez hasonló exmittálás során: „sok szentesi és vásárhelyi Convocátusoknak jelen léteketben”²⁸ zajlott az esemény. Ezek szerint a hallgatóság hivatalos egyházi személyekből állt, vagyis Lendvai munkáját nagy valószínűséggel lelkészek kifogásolták. Figyelembe kell viszont azt vennünk, hogy Lendvait Vásárhelyen akarták papnak megválasztani (az esemény pedig pont ott zajlott), tehát a gyülekezet tagjai közül is sokan jelen lehettek. Az egyházmegye korabeli mindennapjaiból több olyan esetet ismerünk, amikor a lelkészek prédikációit kifogásolták. Feltűnő, hogy a panaszokat egytől-egyig gyülekezeti tagok fogalmazták meg, és nem a lelkészi kar. Ezek egyike sem mély homiletikai észrevételt közöl, hanem az egyháztagok gondolkodását tükrözik. Természetesen figyelembe kell azt vennünk, hogy nem minden problémáról, panaszról maradt fenn írásos említés, amely az általános következtetések levonását megnehezíti.

Szőnyi Pál szentesi lelkész esetében azt kifogásolták, hogy 1786-ban kiprédikálta az egyik haldokló asszonyt. Számunkra ez azért érdekes, mert a jegyzőkönyv szerint, egyszerű gyülekezeti tanúk vádolták Szőnyit: „...mint ezt közönségesen vallják a Tanúk, hogy hallották.”²⁹ 1803-ban a gyomai lelképásztor Úri Sándor ellen az „ott jelen volt öt külső elöljárók”³⁰ — vagyis nem lelkészek — hívták fel arra a figyelmet, hogy „Úri Ó Kegyelme a Cathedráról Prédikáziójiban sok heterodoxa opiniokat tanít”,³¹ például: „az Isten maga rontotta meg a 2dik parantsolatot, mikor az O T(estamen)tumban emberi formáb(an) néha meg-jelent és a Sátorban Kérubimokat tsináltatott.”³² A vésztoi prédikátor, Szőnyi Lajos ellen azért panaszkodtak, mert érthetetlenül motyogott: „Mellben panaszkodtak h(ogy) szava a templomb(an) érthetetlen.”³³ 1815-ben Szilágyi József makói lel-

---

28 Takács, 2001. 2. köt. 330. p.

29 A jegyzőkönyvet nemcsak a lelkésztárs, Szentmiklósi Sebők Sámuel, hanem a kurátor, a tanító és sok szentesi lakos is aláírta. Extractus Inquisitionis in Causa Reverendi Domini Pauli Szőnyi d. 28a Maii Anno 1788. TtREL I.29.i. 179. Szentes 1787–1865., Extractus Inquisitionis in Causa Reverendi Domini Pauli Szőnyi d. 28a Maii Anno 1788. Copia. TtREL I.29.i. 67. Hódmezővásárhely 1765–1841.

30 A Békési Református Egyházmegye közgyűlése Békésszentandrás, 1803. június 23. TtREL I.29.a. 2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

31 Uo.

32 Uo.

33 Egyházlátogatás Vészto, 1819. október 22. TtREL I.29.h. 1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.

késről a gyülekezet tagjai azt nyilatkozták a vizitáció során, hogy „nem ... tettő volna tanítása...”³⁴ de sajnos nem jegyezték le, mi nem tetszett nekik.

A felsorolt példákából látható, hogy a gyülekezeti életben fontos szerepet játszott a prédikáció, de komoly homiletikai ismeretek hiányában csak azok a problémák zavarták a hallgatóságot, amelyeket képzettségük, tájékozottságuk alapján észrevettek. Más prédikációjának elmondása vagy nem számított kihágásnak, vagy nem tűnt fel a hallgatóságnak. Ezek alapján a következőt állapíthatjuk meg: úgy tűnik, Lendvait azért fenyítették meg, mert a szokásoshoz képest nagyobb mértékben támaszkodott az elődök prédikációira. Tette valószínűleg a gyülekezeti tagoknak fel sem tűnt, de a lelkipásztortársak azonnal észrevették a csalást. Esetében nagy valószínűséggel teológiai eltévelyedés nem merült fel, mert sem az egyházlátogatások során,³⁵ sem az egyházmegyei gyűléseken nem említették ilyen ügy kapcsán a nevét.³⁶ Szerencsénkre maradtak fenn olyan források is, amelyek összefüggésbe hozhatóak életével, ezért a következőkben megpróbáljuk rekonstruálni a botrányos prédikáció által kavart vihart.

Először azt kell figyelembe vennünk, hogy Hódmezővásárhelyen ugyanebben az időben egy másik prédikáció is komoly problémákat okozott. Az éppen épülő második református templommal szemben egy Nepomuki Szent János szobor volt található, amelyet az egyik kálvinista lakos ittas állapotában megrongált.³⁷ A vármegyei hatóság vizsgálata során Lendvai lelkész-társá, Bereczk Péter is gyanúba keveredett, mert az egyik tanú azt állította, hogy Bereczk egyik prédikációjában bálványimádásnak nevezte a szentek és a szobrok tiszteletét. Számunkra ez azért érdekes, mert a vallomás további részéből kiderül, hogy Bereczk saját kezűleg lemásolta a prédikációját és azt a gyülekezeti tagok között terjesztette: „...*melly praedicatióját írásban is tévén bizonyos vásárhelyi mester embernek által adta, a ki aztat nem tsak maga olvasta, hanem másokkal is közlötte, magam is latván nálla Bereczk Úr(na)k ezen praedicatióját.*”³⁸

34 Egyházlátogatás Makó, 1815. november 3. TtREL I.29.h. 1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.

35 Egyházlátogatás Hódmezővásárhely, 1796. november 16. és 1798. január 14. TtREL I.29.h. 1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.

36 TtREL I.29.a. 2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

37 *Szeremlei*, 1. köt. 1927. 324. p. és 2. köt. 1938. 59–61 p.

38 Nepomuki Szent János szobrának megromlásával kapcsolatos tanúkihallgatások jegyzőkönyve, 1798. szeptember 3. MNL CsML — SzL IV.3.b 34. doboz, Iratok 1798 nr. 19.

Ezek szerint a vallásgyakorlás mindennapjai során az ígehirdetés olyan szinten felkelthette a lakosság figyelmét, hogy kéziratos másolatban terjesztették azt egymás között. Vajon Lendvai prédikációit is ilyen érdeklődés kísérte?

Az életrajzi lexikonok³⁹ nem ismerik Lendvai személyét, és Vásárhely történetével foglalkozó munkák is mindössze annyit említenek, hogy az egyházmegye ellenezte Lendvai lelkészi kinevezését,⁴⁰ de a vásárhelyi református egyház protokollumában megtalálható életrajza. Lendvai János Cegléden született 1765-ben. Kecskeméten és Debrecenben tanult, és a debreceni kollégium elvégzése után Püspökladányban lett tanító. Ezután Jénában és Erlangenben folytatta tanulmányait, amelynek befejeztével 1796-ban meghívták Vásárhelyre lelkésznek. Annak ellenére, hogy állandó lelkészként való beiktatását az egyházmegye sokáig ellenezte, a gyülekezet ragaszkodott hozzá, és az 1800-as évek elején már egyházmegyei funkciókat is betöltött, mert tanácsbírói és pénztárnoki tisztségekbe került. 1811-ben halt meg Hódmezővásárhelyen. A feljegyzések és a lexikonok alapján nyomtatott prédikációt nem adott ki, kéziratban maradt ígehirdetéseiről nincs adatunk.⁴¹

Mivel Lendvainak nem maradtak fenn prédikációi, nincs arra lehetőségünk, hogy filológiai elemzéssel döntsük el, vajon tényleg plagizált-e vagy sem. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a hódmezővásárhelyi református gyülekezetben felmerült plágiumvád hogyan alakította a szövegek hivatkozás nélküli másolásáról alkotott közvéleményt. A rendelkezésünkre álló források alapján lehetőségünk van a helyi kálvinista gyülekezet, az egyházmegye és a város véleményét elemeznünk.

Fontos figyelembe vennünk, hogy a XVIII. századi paraszti műveltség még erősen a szóbeliségen alapult. Az olvasás a paraszti világban gyakran az imádkozás szinonimáját jelentette, amelyből az következik, hogy bonyolultabb írott szövegeket csak kevesen tudtak megérteni. Rendszeresen előfordultak olyan esetek is, amikor a település vezetőiről kiderült, hogy alig birkóztak meg a betűvetés tudományával: Csongrádon például 1778-ban a város adószedője nem tudott írni. 1760-ban Hódmezővásárhelyen a főbíró, csak keresztet tudott tenni az iratokra,

39 Vö.: Zoványi, 1977., Szinnyi, 1980–1981.

40 Szeremlei, 1927. 1. köt. 261 p. és 2. köt. 58. p.

41 Szeremlei, 1938. 2. köt. 58. p. A békési egyházmegye közgyűlése Köröstarcsa, 1810. április 25. TtREL I.29.a. 2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnáziumban, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, az OSZK Kézirattárában és az MTA Könyvtárában Kézirattárában nem található semmilyen kézirata.

és az 1790-es években készült vagyoni összeírások aláírásai között a városi esküdtek többször csak vonást tettek a nevük mellé.⁴² Ennek ellenére a református gyülekezet műveltségi viszonyai nem tekinthetők rossznak, amelyeket az alábbi adatok támasztanak alá: 1796. január 6-án „Az Sz. Ekklésia könyveinek rendbe vetele, és azoknak bizonyos regestrumba való tartása el végeztetett.”⁴³ Ez az adat azért érdekes, mert a városban működő régi református gimnázium könyvtárán kívül egy másik könyvgyűjtemény létezését bizonyítja. Egy önálló kis bibliotéka fennállása egybecseng Imre Mihálynak azzal a megfigyelésével, hogy a XVIII–XIX. század fordulójára létrejött Vásárhelyen egy parasztpolgári réteg, amely egy formálódó értelmiségi csoport alapját képezte.⁴⁴ Ráadásul a gimnázium jegyzőkönyve szerint az 1790-es években az iskolai könyvtár évente újabb kötetekkel gyarapodott,⁴⁵ és 1792-ben Sári Szabó János helyi könyvkötő egész jelentős könyvkereskedést működtetett. Nyilván a helyi igényekhez igazodva olyan műveket forgalmazott, amelyekre kereslet volt: könyvjegyzéke tanúsága szerint három felekezet kegyességi műveit árulta, amelyek között a kálvinista művek voltak többségben (33 cím), míg a katolikus kiadványok 17 tételből álltak, az evangélikusok 14 tételből.⁴⁶ Egy állandó helyi könyvkötő működését az is elősegíthette, hogy Szőnyi Benjámín már az 1780-as években könyvelőfizetésre buzdította fiát és lelkészársát.⁴⁷ Mindezek figyelembevételével most már meg tudjuk vizsgálni, hogyan reagált a helyi református gyülekezet a plágiumvádra.

Lendvai vásárhelyi működését azok a források mutatják be legjobban, amelyek a helybeli gyülekezetben készültek. Ezek a presbiteri jegyzőkönyvben találhatóak, ahol a meghívásával és beiktatásával kapcsolatos feljegyzések maradtak fenn. Megmaradt néhány levele is, amelyek szintén a meghívásával foglalkoznak, illetve Polgári Mihály — szintén vásárhelyi lelkész — 1812 körül Lendvai életéről írt munkája. A városi becsüjegyzőkönyvben megtalálható Lendvai halálakor készült vagyonszeírás is, amely kiegészíti az egyházi levéltárban lévő információkat. 1797-ben léptek életbe a helybeli gimnázium új rendszabályai, amelyek

---

42 Tóth, 1996. 80–82., 87–90. p. Református egyház szénájának összeírása, 1795. február 6. MNL CsML — HL IV.1001.h 1. köt. Becsüjegyzőkönyv 1794–1818. július 10.

43 HÓRGyL Presbiteri jegyzőkönyv 1795–1806. 8. p.

44 Földesi–Imre–Varsányi, 1990. 36. p.

45 Zvara, 2012. 79–86. p.

46 A Hód Mező Vásárhelyi érdemes könyvkötő Sári Sz(abó) János úr könyves boltjáb(an) találtak illyetén könyvek. MNL OL C 60 1793. F. 3. Könyvkiadók, nyomdák és könyvkereskedések ügyei, fol. 47r–48v. (83. csomó)

47 Imre, 1984. 665. p.

szintén tartalmaznak érdekes részinformációkat a vásárhelyi igehirdetési gyakorlatról. Feltételesen az elemzéshez felhasználható még a Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárában található kézirat is, amely a lelkésszenteléssel foglalkozik, de nem bizonyítható, hogy Lendvai botránya miatt állították össze azt.

Lendvainak két olyan levelét ismerjük, amelyek a lelkipásztori hivatal elfogadásával kapcsolatosak. Mindkettőt Lendvai írta a vásárhelyi református egyháznak. Az elsőt 1796. február 16-án keltezte, amelyben azt tudakolta meg, hogy szükséges-e beköszönő prédikációval készülnie: „*A midőn alázatossan tisztelem kedves hozzá tartozóival együtt T. Nagy Jó Uramat, kérem egyszersmind szeretettel méltotassék meg izenni, v. az Úr Bodacz Uram által meg iratni, hogy szükség léssen-é ennékem bé köszöntő Prédikázióra készülnöm vay nem?*”⁴⁸

Úgy gondolom, ez elég furcsa kérdés, mert ebben az esetben élete első lelkési meghívásáról volt szó, amelyre a jelöltek alaposan fel szoktak készülni. Ráadásul a Dél-Alföld legnagyobb gyülekezete hívta meg, amely igen nagy megtiszteltetés lehetett egy fiatal ember számára. Elképzelhető, hogy tartott az önálló prédikáció megírásától, bár a beköszönő igehirdetés nem azonos az exmissió során elhangzó próbapredikációval.

A második levelet 1796. február 29-én írta, amelyben arról tudósította a hódmezővásárhelyieket, hogy készül a hivatal betöltésére és szeretne minél előbb az exmissión is túllenni. Sajnos ebből a levélből sem derül ki, mi volt a próba-igehirdetés textusa: „*...szeretettel ki-kérem, hogy az érettem küldendő alkalmatosságok... 16a Martii leg alább az estvéli órán itt légyenek, hogy így a meghatározott terminusra t(udni) i(llik) Virág Vasárnapjára oda érven szemellyessen tisztelhessem az Erdemes Elöl-Járo Urakat, mely annyival inkább szükséges léssen, hogy így még azon Héten a Papi Hivatal folytatására a V. Tractus Erdemes Seniora által meg-kivántató Exmissio is meg-eshessen.*”⁴⁹

A presbiteri jegyzőkönyvek bejegyzéseiből megállapítható, hogy a helyi református egyház helyel-közel tudomásul vette azt, hogy 1796-ban az egyházmegye nem engedte meg Lendvai állandó lelkészként való beiktatását, amelynek értelmében csak segédlelkési funkciót tölthetett be. Az iratok tanúsága szerint a botrányos prédikáció 1796. április 22-én hangzott el,⁵⁰ de az egyházmegyei gyü-

48 Lendvai János levele a hódmezővásárhelyi református egyháznak, Nagykőrös, 1796. február 16. HÓRGyL Levelek 2. csomó nr. 97.

49 Lendvai János levele a hódmezővásárhelyi református egyháznak, Cegléd, 1796. február 29. Uo. nr. 77.

50 A Békési Református Egyházmegye közgyűlése, Hódmezővásárhely, 1796. április 22. TtREL 1.29.a. 2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

lés által elhangzott vádak egyáltalán nem kerültek be a vásárhelyi jegyzőkönyvbe, mert 1796. február 8-án még arról döntöttek, hogy „*Tiszt Lendvai János Úr egyenesen suplensi hivatalra hivatassék.*”⁵¹ A következő bejegyzés 1796. december 11-én készült, amikor csak annyit említenek, hogy „*az most suplensi és kápláni hivatalt viselő két ifju Tiszt(életes) Urak [Lendvai és Bereczk], rendess predikatori hivatalra meg-marasztván...*”⁵² Ezt követően sem a jegyzőkönyvekben, sem az egyházkormányzati iratokban nem találunk adatot arról, hogyan ítélték meg Lendvait a gyülekezetben, miközben lelkésztársa, Bereczk Péter több konfliktusba is keveredett. 1797-ben a francia forradalom eszméinek támogatása miatt került gyanúba,⁵³ 1803. november 19-én saját gyülekezte jelentette ki róla, hogy „*Tiszt Bereczk Péter Urat ez predikatori további szolgálatra éppen érdemtelenné tészik.*”⁵⁴ Elgondolkodtató dolog, hogy 1820-ban Igmándi Mihály lelkész a vásárhelyi gyülekezet asszonyaival paráználkodott, káromkodott és egy gyülekezeti tagot lehugyozott,⁵⁵ mégis az egyháztagok azt írták, hogy „*mi ugyan a mi megnevezett tiszteletesünkre semmit sem tudunk olyat mely által köztünk valamely botránkozást okozott volna.*”⁵⁶ Bereczk és Igmándi példája azt mutatja, hogy a gyülekezet csak akkor fordult a lelkésze ellen, ha az komoly kihágásai mellett egyben népszerűtlen is volt a közösségben. Ezért lehetséges az, hogy a gyanús filozófiai eszmék hangoztatása sokkal jobban zavarta az egyházfikat, mint a paráznaság. Felmerül a kérdés, hogy Lendvai plágiumügye ezek alapján egyáltalán érdekelte-e a gyülekezetet.

A vásárhelyi gimnázium 1797. évi törvénye előírta a diákok számára, hogy az istentiszteletek prédikációira figyeljenek, mert azokat kikérdezték tőlük.⁵⁷ Nem tudjuk, hogy diákok jelen voltak-e Lendvai lelkészi vizsgáján, de maga a rendelkezés arra enged következtetni, hogy az íg hirdetést komolyan figyelték, nem kizárható, hogy éppen tógás diákoknak tűnt fel a plágium. Mivel ezt forrással

---

51 HÓRGyL Presbiteri jegyzőkönyv 1795–1806. 10. p.

52 Uo. 17. p.

53 *Imre*, 1984. 678. p.

54 HÓRGyL Presbiteri jegyzőkönyv 1795–1806. 55. p.

55 Juhász István esperes levele a hódmezővásárhelyi gyülekezetnek, Ócsöd, 1821. február 10. TtREL I.29.i. 67. Hódmezővásárhely 1765–1841. nr. 140. és *Szeremlei*, 1927. 1. köt. 286. p.

56 Hódmezővásárhelyi gyülekezet levele a Békési Egyházmegyéhez, Hódmezővásárhely, 1820. július 8. TtREL I.29.i. 67. Hódmezővásárhely 1765–1841. nr. 127.

57 *Futó*, 1897. 299. p.

igazolni nem tudjuk, nézzük meg, milyen további adatok állnak még a rendelkezésünkre.

Hódmezővásárhely mezőváros tanácsa jogosult volt arra, hogy a lakosság vagyoni káresetében eljárjon, illetve hagyatéki ügyeket intézzen el. Lendvai János lelkéssel két esetben foglalkozott a tanács: először 1802-ben a szőlőjében történt káreset miatt, majd 1814-ben halála után összeírták vagyonát.⁵⁸ Az iratok gazdasági jellege miatt nem lehet elvárni, hogy részletes információkat szolgáltatassanak Lendvai műveltségi viszonyairól, de az megállapítható belőlük, hogy a néhai tiszteletes hagyatéki leltára semmilyen könyvtárat vagy kéziratgyűjteményt nem tartalmazott. Ez persze nem jelenti azt, hogy egy külföldet megjárt lelkész nem rendelkezett a prédikációk elkészítéséhez szükséges könyvtárral, de elképzelhető, hogy az összeírók a könyveit nem tartották túl értékesnek. Ebből nagyon óvatosan arra is következtethetünk, hogy Szőnyi Benjáminhoz képest nem volt igényes olvasó, és hajlamos lehetett a szövegmásolásra.

Polgári Mihály a presbiteri jegyzőkönyvben több vásárhelyi lelkész életrajzát megírta. A kötet valószínűleg Polgári Hódmezővásárhelyre kerülése (1812)⁵⁹ után készülhetett, de mindenesetre olyan személyektől gyűjtötte össze a szerző az adatokat, akik Lendvait még személyesen ismerték. Ebben a szövegben egy rövid utalás van arra, hogy Lendvai szónoklata kifogásolható volt 1796-ban, de a gyülekezet nagyon szerette őt és ragaszkodott hozzá, amelynek eredményeként később az esperes is hozzájárult Lendvai állandósításához.⁶⁰

Végül meg kell említeni azt a kéziratot, amely ma a Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában található és a lelkésszenteléssel foglalkozik.⁶¹ A kézirat szövege datálatlan, de feltételezhető, hogy 1807 körül keletkezett, mert felsorolja a görög nyelvű Újtestamentum-kiadásokat és ebben az utolsó tétel az 1803–1807 között Lipszében nyomtatott Szentírás.⁶² Mivel időben igen közel van a Lendvai beiktatása során felmerült botrányhoz, érdemes megvizsgálni tartalmaz-e valamit a prédikációk készítésének módjáról. A kézirat összesen 23 pontban tárgyalja a lelkési vizsga menetét, de a 20. kérdés hiányzik belőle és a 21-et

---

58 Lendvai János káreset, 1802. augusztus 20. és Lendvai János hagyatéki leltára, 1814. március 16. MNL CsML–HL IV.1001.h. 1. köt. Becsűjegyzőkönyv 1794–1818. július 10.

59 *Szeremlei*, 1938. 2. köt. 59–60. p.

60 HÓRGyL Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795. 173. p.

61 BGRG F Q 45

62 „Végre a Griesbaché, a mely leg pompásabb 1803tól fogva 1807ig jött ki Lipsiáb(an), 2 volumenben” BGRG F Q 45.

megválaszolatlanul hagyták. Az egyes pontok részletesen tárgyalják a református hitvallások tartalmát, és a vallás fogalmának meghatározását, de prédikáció szerkesztésével nem foglalkoznak. Sajnos nem bizonyítható, hogy ez a kézirat a XIX. század elején már a könyvtár tulajdonában volt, mert a kötetben semmilyen tulajdonosi jegy nem utal erre, és a gimnáziumnak nem maradt fenn XIX. század elején készült katalógusa. Csak feltételezni tudjuk, hogy már keletkezésekor Vásárhelyen lehetett, talán azért, mert valamelyik lelkész, esetleg valamelyik gyülekezeti tag, tisztában akart lenni a követelményekkel.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a város társadalma hogyan reagált Lendvai plágiumügyére. A fennmaradt források a tehetősebb parasztgazdáknak, a városi tanácsnak és az uradalom tisztjeinek álláspontját tükrözik. Lényeges arra felhívni a figyelmet, hogy 1792-ben már olyan olvasóközönség létezett Vásárhelyen, amelynek tagjai nemcsak a református gyülekezetből kerültek ki, hanem a katolikus és evangélikus felekezetekből is. Ezt azért jelenthetjük ki, mert a fentebb már említett Sáray Szabó János a reformátuson kívül magyar, német és szlovák nyelvű katolikus és evangélikus kegyességi műveket is árult.⁶³ Sőt! A XVIII. század végén néhány tehetősebb parasztgazda végrendeletében könyveiről is rendelkezett, amely azt mutatja, hogy az alfabetizáció lassan kezdett beszivárogni az alsóbb társadalmi rétegekbe is.⁶⁴ 1817-ben például a reformáció 300 éves ünnepségére megjelent kiadványt Vásárhelyről nemcsak lelkészek, hanem a város tisztviselői és egyéb polgárai is előfizették.⁶⁵

Legkevesebb forrásunk a paraszti társadalomból maradt ránk. A Hódmezővásárhellyel szomszédos Szentesen a XVIII. század közepe óta vezették az úgynevezett Petrák-krónikát, amely a paraszti írásbeliség tipikus példája. Ennek különlegessége, hogy a város lakosai egymástól függetlenül több példányban is másolták és továbbírták ezt a művet.⁶⁶ Vásárhelyen ilyen jellegű dokumentum csak egy maradt fenn, de ez műfaját tekintve nem krónika volt, hanem napló. Csak a családtagok tettek hozzá egy-két utólagos megjegyzést, de a szerző halálával lezárult a dokumentum vezetése. Ez nem más, mint Hódi Mihály (1757–180?) vásárhelyi parasztgazda naplója, amely a XVIII–XIX. század fordulóján készült és családtörténeti bejegyzéseket tartalmaz. Az egyházat érintő kérdésekről nincs

---

63 Lásd 46. lábjegyzet.

64 Imre, 1984. 645. p., Vö.: *Tárkány Szűcs*, 1961. 198., 385. p.

65 Például: Dömény József földmérő, Kaszap Mihály ügyész, Kovács Márton táblabíró, Szűcs Pál jegyző. *Glatz–Márton*, 1818. 38–39. p.

66 *Takács*, 1997. 43–58. p.

benne szó. Vizsgált korszakunk után csak száz évvel később ismerünk olyan — földműves által készített — naplót, amely az egyházi étellel kapcsolatos.⁶⁷ Van-
nak ugyan a XIX. század elején készült gazdasági feljegyzések, de ezek csak
állatösszeírásokat, szolgabéreket tartalmaznak.⁶⁸

A mezővárosokban élő nemesek tipikus sorsát mutatja az, hogy a vásárhelyi
nemesség jegyzőkönyve szerint egy bizonyos Sáráy Szabó János a helyi nemes-
ség főhadnagya volt 1798-ban.⁶⁹ Mivel a szakirodalom több Sáráy Szabó család-
nevű nemesi származású könyvkötőt is ismer a XIX. század elején, ezért nagyon
is elképzelhető, hogy az 1792-ben könyvkötőként dolgozó Sáráy Szabó János
azonos a hat évvel később főhadnaggyá választottal.⁷⁰ Ez azt jelenti, hogy egy
nemesi származású iparos foglalkozott a városban könyvkereskedelemmel. Nem
tudjuk, vásárlói között voltak-e helybeli nemesek, de azt tudjuk, hogy 1805-ben
a háborús helyzet miatt röpiratokat terjesztettek közöttük: „*Osztogassa tehát Ke-
gyelmed ezen nyomtatványokat a helyben lévő nemesi társainak.*”⁷¹ Sajnos sem a
paraszttság, sem a nemesség esetében nem sikerült olyan adatot találnunk, amely
Lendvai ügyével kapcsolatba hozható lett volna.

A városban viszont már kialakult egy csoport, amelyik nem lelkészekből állt,
mégis jelentek meg nyomtatásban publikációik. Berei Farkas Andrásnak (1770–
1832) az 1808. évi tűzvészről írt *Kis Trója pusztulása* című elbeszélő költeményét
a vásárhelyi tanács rendelte meg. A Bars vármegyéből származó Vörös Mihály
(1758–1830) nemességét Csongrád megyében is kihírdették 1772-ben. 1807-ben
jelent meg Szegeden a műve: *Bajonokok Vég-Gyula várában*, amely egyfajta
népeposz, hősi ének, és a XVI. századi harcokról szól. Abai Nagy Ferenc (1777–
1846) ügyvéd a *Tudományos Gyűjteményben* publikált 1819-ben Vásárhely föld-
rajzáról és történetéről.⁷² Sajnos ezen munkák egyike sem tartalmaz Lendvaival
kapcsolatos megjegyzéseket. Nézzük meg most a városi tanács álláspontját!

Tudjuk, hogy a XVIII. században a mezővárosi önkormányzat a kálvinista te-
lepüléseken az egyház feletti világi hatalmat gyakorolta: meghívta és elbocsátotta
a lelkészeit, miközben a legtöbb magyarországi nagybirtokon a kegyúri jogot az

---

67 Szentí, 2008. 318., 482., 490. p.

68 Farkas, 1974. 70–80. p.

69 MNL CsML–HL IV.1007. 1. köt. Jegyzőkönyv 1794–1844. 14. p.

70 Józsné Halász, 1999. 364. p., J. Halász, 2002. 116., 117. p.

71 Berzeviczy Pál levele Pap Istvánnak, a hódmezővásárhelyi nemesség hadnagjának, Szegvár,
1805. december 8. CsML–HL IV.1007. 3. doboz Iratok 1796–1854.

72 Szígeti, 2003. 24–28. p.

uradalom kormányzati szervei gyakorolták. Ezzel ellentétben a katolikus mezőváros vezetése nem szólhatott bele az egyházi ügyekbe.⁷³ Vásárhelyen a XVIII. század végére a türelmi rendelet hatására és az 1791. évi 26. törvény alapján a református gyülekezet viszonylagos függetlenséget élvezett a földesúrtól.⁷⁴ Mégis gyakran a birtokkormányzat döntött egyházi ügyekben is: a Magyar Királyságban lévő nagybirtokokon élő papok elleni panaszokat gyakran a birtokkormányzat szervei vizsgálták ki.⁷⁵ Szőnyi Benjámin próbált is élni ezzel: az 1790-es években a városi tanács el akarta őt bocsátani, ezért Szőnyi nemcsak az egyházi vezetőkhöz folyamodott segítségért, hanem az úriszékhez is. Esetében a vásárhelyi úriszék nem tartotta magát illetékesnek az ügyben.⁷⁶ 1821-ben Szentesen néhány egyháztagot megintett az esperes, mert nem fizették meg az egyházi adót és évek óta megtagadták az úrvacsorát. Ezek a kihágások az egyházból való kizárásukat jelentették, amelyek a földesurat feljogosították arra, hogy őket Szentesről elűldözze.⁷⁷ Mivel Szentes is Károlyi birtoknak számított⁷⁸ ez a példa jól mutatja, hogy — ugyan nem lelkészek esetében — a földesúr még a XIX. században is ítélkezett egyházi ügyekben.

Hódmezővásárhelyen a városi tanács által vizsgált kihágások gyakran az uradalmi tisztek asztalára kerültek. Amennyiben a vásárhelyi tanács foglalkozott Lendvai ügyével, úgy annak a város iratai között kell lennie. Ebben az időszakban Hódmezővásárhelyen a tanács egyetlen egy protokollumot vezetett, és külön kezelték az egyes ügyekhez tartozó iratokat. Az uradalmi tisztek vezették az ügynevezett hirdetési jegyzőkönyvet, amely szintén a város mindennapi életéről tájékoztat.⁷⁹

A forrásokból a következő kép rajzolódik ki. 1796-ban és 1797-ben a városi tanács egyáltalán nem foglalkozott olyan ügygel, amelyik a református egyházzal, vagy Lendvaival kapcsolatba hozható lett volna. 1794-ben és 1795-ben is csak a református egyház vagyoni ügyeit vizsgálta, ekkor az eklézsia szénájáról

---

73 *Benda*, 1986. 301–306. p., *Kállay*, 1980. 49., 52., 220. p.

74 *Szeremlei*, 1927. 1. köt. 261. p. és 1938. 2. köt. 38–39.

75 *Kállay*, 1980. 226–227. p.

76 *Imre*, 1984. 666. p.

77 Juhász István esperes levele Kis Bálint szentesi lelkésznek, Öcsöd, 1821. május 28. SzNREL 1.375.b.

78 *Sima*, 1914. 333–334., 338., 362., 378. p.

79 *Kruszlicz*, 1994. 25. p.

és marháiról rendelkeztek.⁸⁰ Az uradalom tisztjei szintén nem tartották fontosnak, hogy a köznép számára Lendvaival kapcsolatban bármilyen információt is közöltegyenek.⁸¹ Ezek után röviden meg kell vizsgálnunk, hogy a Károlyi-család birtokigazgatását egyáltalán érdekelte-e Lendvai ügye.

A Károlyi-család hatalmas, egybefüggő birtokokat alakított ki az Alföldön, amely Nagykárolytól egészen Hódmezővásárhelyig terjedt. 1796-ban a birtokigazgatás jól kiépített, centralizált rendszerben működött. A legfőbb igazgatási szerv a Titoknoki Hivatal volt, amelyben a végső döntéseket a földesúr vagy a titoknok hozta meg. A Titoknoki Hivatalnak volt alárendelve a Gazdasági és Jogügyi Főigazgatóság. A főigazgatóság kormányozta a felügyelőségeket, és a felügyelőségek alá tartoztak az egyes uradalmak.⁸² Hódmezővásárhely az úgynevezett Csongrád-vásárhelyi uradalomhoz tartozott. A Károlyi-család feje ekkor özv. gr. Károlyi Antalné br. Harrucken Jozefa volt.⁸³

Nyilvánvaló, hogy a földesúr érdeke az volt, minél több jövedelemre tegyen szert a birtokain. Ennek érdekében azokra az ügyekre koncentrált, amelyek a minél gördülékenyebb termelést segítették elő. Hódmezővásárhely története jól mutatja ezt a folyamatot. Az úrbéri rendezést követően a Károlyiak legfőbb gondja az úrbéri szolgáltatások behajtása volt, amely Vásárhelyen gyakran nehézségekbe ütközött. Az 1790-es években is rendszeresen voltak mozgolódások az uraság rendelkezései ellen, ezért a Károlyiak a városi tanácsot szövetségesüknek tekintették, és igyekeztek egymást kölcsönösen segíteni.⁸⁴ A szakirodalom részletesen tárgyalja azokat az ügyeket, amelyek ekkor a településen zajlottak, ezért közülük csak egyetlen egyet szükséges kiemelni. A földesúr általában a papok számára jobbágyföldet adományozott, amely után járó szolgáltatásokat gyakran elengedték. A hódmezővásárhelyi református egyház és a Károlyi-család között éppen a vizsgált időszakunkban zajlott egy küzdelem, amelynek során az egyház a bővülő lelkesi kar — köztük Lendvai — számára újabb földeket szeretett volna szerezni az uraságtól.⁸⁵

---

80 MNL CsML–HL IV.1001.a 4. köt. *Protochollum Judiciale 1794–1802.* 53., 96. p.

81 MNL CsML–HL IV.1001.d 1. köt. *Hirdetőjegyzőkönyv 1775. március–1799. december 28.*

82 *Kállay*, 1980. 24. p.

83 *Éble*, 1911. 2. köt. 7–50. p., *Herczeg*, 1980. A vásárhelyi uradalom tisztjeinek névsora: MNL OL P 397 IV. 178. köt. 3.a tétel *Összes uradalmakra vonatkozó iratok, Összes uradalmakra vonatkozó conventiók 1796.*

84 *Rákos*, 1984. 529–530. p., *Kovács*, 1974., *Kovács*, 1977., *Kovács*, 1979.

85 *Szeremlei*, 2. köt. 1938. 46. p.

A Csongrád-vásárhelyi uradalom és a fentebb említett központi birtokigazgatási szervek irataiból az állapítható meg, hogy a mindennapi vallási élet dolgaival nem foglalkozott az uraság. Lendvai ügye egyetlen igazgatási szerv iratanyagában sem jelent meg. Igaz, hogy nem maradt meg az uradalmi tisztartónak, Schné Lászlónak az özvegy grófné számára küldött beszámolóok mindegyike, de ha valaha is említette Schné az esetet, az komoly érdeklődést nem válthatott ki.⁸⁶ Ezt a megállapítást alátámasztja az is, hogy a Gazdasági és Jogügyi Főigazgatóság korabeli mutatókönyvében sem Lendvai neve, sem a hódmezővásárhelyi református egyház nem szerepel.⁸⁷

A magyarországi nagybirtokok igazgatási rendszerében a földesúr általában vigyázott arra, hogy vallásán lévő tiszteket nevezzen ki, sőt a tisztartótól megkövetelte, hogy az uradalom alkalmazottainak vallásos életét is felügyelje.⁸⁸ A hódmezővásárhelyi uradalom tisztjei hű katolikusak voltak, amelyet jól mutat az, hogy Szveteny Antal inspektor felesége 1796-ban azt kérte gróf Károlyi Antalnétól, hogy járjon közbe egyik rokonuk, egy bizonyos Tarkó Albert esztergomi kanonokká történő kinevezésében.⁸⁹ Ezek alapján valószínű, hogy a református egyház belső vitája nem érdekelte az uradalmi tiszteket.

Érdemes végül megvizsgálunk, hogy a helyi református egyház, a város és az uradalom után milyen hatást gyakorolt Lendvai plágiumügye a Békési Református Egyházban.

Szerencsénkre a kortárs szentesi lelkész, Kis Bálint visszaemlékezéseiből pontosan tudjuk, hogyan zajlott a Békési Református Egyházmegyében a lelkészi vizsga. Kis Bálint Lendvai után néhány évvel később 1799-ben lett szentesi lelképásztor, ezért leírása teljesen hitelesnek tekinthető. Ebből megtudjuk, hogy az esemény során a lelkészjelöltnek egy előre megadott alapigére kellett egy prédikációt készíteni, majd ezt követően teológiai tárgyából kellett vizsgáznia. Amennyiben ez sikeres volt, úgy a prédikatori diplomáját az egyházkerület püspöke állította ki a számára. „Az *Exmittáltatásom Vásárhelyen ment végbe Jul.*

---

86 Schné fennmaradt leveleinek jelentős hányada csak protokolláris jellegű, amelyekben a Károlyi család vezetőjét köszöntötte újév, születésnap és névnap alkalmából. Ezeket témánk szempontjából felesleges felsorolni. 1796-ban a birtokigazgatással a következő dokumentumok foglalkoznak: Schné László levele gróf Károlyi Antalnénak, Hódmezővásárhely, 1796. július 23. és 1796. szeptember 19. MNL OL P 407 5. doboz nr. 742., 781.

87 MNL OL P 406 245. köt. 1796.

88 *Kállay*, 1980. 108–109. p.

89 Szveteny Antalné levele gr. Károlyi Antalnénak, Hódmezővásárhely, 1796. december 16. MNL OL P 398 nr. 74073.

16-dikán sok szentesi és vásárhelyi Convocátusoknak jelen léteben, dél előtt 8 órától fogva 12-ig a régi Consistoriális házban. Elsőben felolvastam amaz előre kihagyott Textusról, melly vagyon Tsel. 20.28 készült Prédikátiómat. — Azután kezdődött a Censura, melly helybe hagyadván, a Papi hivatalra ki botsátódtam 's fel esketődtem. Curátor Lakos János a vejénél Notarius Balog Ferentznél ebédet adott, melly került az Ekkleziának 13 Frt-jába. a Papók Diarnumainn kívül. Haza jövénn Szentesre, ismét meghívódtam rendes Prédikátornak 's ajánlottam magamat. — Még ebben az Esztendőben, az Octoberi vásárkor be mentem Debretzenbe a Consecratióra, ama víg kedvű, nyájas társalkodású Eskütt Vetseri Istvánnal, a Consecratió de a superintendens Vetsei Sámuel, a köszvénybe nyűglődvénn, a következett Lőrintzi vásárra halasztódott, a mikor az végbe is vitezett és a szokott Papi Diploma, vagy Formáta ki adódott. Gen. Notarius T. Benedek Mihály által.”⁹⁰

Az exmittálás során máskor is követtek el kihágásokat a jelöltek. 1798-ban az ágyai prédikátori hivatalra meghívott Téglási János nem jelent meg az esperes által megadott időben Szentesen. Helyette csak egy hónappal később érkezett meg, de a jegyzőkönyv tanúsága szerint késlekedése miatt nem büntették meg, és ő is megfelelt a vizsgálaton.⁹¹

Nem érdektelen megjegyezni hogy Kis Bálint 30 évvel később írt önéletrajzában prédikációírási gyakorlatának bemutatásakor külön kiemelte azt, hogy az igehirdetéseit maga készítette, bár felhasználta más szerzők műveit is. „Prédikáziómat és más hivatalos mondani valókat leginkább magam készítettem, a mások munkáiból a nékem jobbaknak tetsző részeket ki szedegtettem, a töllem kigondoltakkal rendbe szedettem ugy irtam le szokott stylusommal, mellybe a Világosság, a jó rend, a rövidség kedvesebb volt előttem, — a mesterséges szószaporításnál, a természetes egyűgyű beszédnek követése, a tettető declamálnál,”⁹²

Úgy tünik a vásárhelyi gyülekezethez képest az egyházmegyében nagyobb hullámokat vert Lendvai plágiumügye, mert 1796-ot követően több utalást is találunk arra, hogy a lelkipásztorok igehirdetéseit szigorúan ellenőrizni kell, és azokat saját maguknak kell írniuk. Az egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvében 1796 előtt nem található olyan eset, amelyik az igehirdetések forrásának ellenőrzésével

---

90 Takács, 2001. 2. köt. 330. p. (<http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/330.htm>, a letöltés időpontja: 2013. december)

91 Egyházmegyei közgyűlés, Vésztő, 1798. február 21–22. TtREL I.29. a. 2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

92 Kis, 1992a. 390. p.

foglalkozik, 1796 után viszont igen. 1805-ben Köröstarcsán az újonnan felszentelendő lelkészek prédikációinak szigorú ellenőrzését rendelték el, különösen nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az igehirdetés forrásszövegeit kiderítsék. A rendelkezés igen szigorú volt, mert nemcsak a templomi prédikációkat, de a halotti búcsúztatókat és a katekizációkat is bekérték ellenőrzésre. A jegyzőkönyv szűkszavúságából ugyan nem derül ki, erre miért volt szükség. Elképzelhető, hogy a gyanús szellemi áramlatok terjedését akarták így ellenőrizni, de az is, hogy a hanyag prédikátorokat rákényszerítsék önálló igehirdetések készítésére. Fontos azt is megjegyezni, hogy a prédikációk ellenőrzésének gyakorlata nem köthető egy espereshez, mert Lendvai ügyét még Szentmiklósi Sebők Sámuel vezetésével vizsgálták, míg a köröstarcsai határozatot az új esperes, Kúti Ádám hivatalba lépése után hét évvel történt.⁹³

„Az *újj T. Prédikátorok három esztendőig intensive minden az alatt el mondott prédikációkat, ugy catechizatioikat, s halotti tanításaikat szépen le-írva T. Senior Uramnak bé-adják, v. küldjék, mindenikre fel-jegyezvén az esztendő és nap számot, hasonlóképen az authort is, mellyből vették v. dolgozták.*”⁹⁴ 1807-ben az egyházkerület is megerősítette ezt a rendelkezést, és a Tiszántúl összes egyházmegyéjére kiterjesztette azt. Sőt, az újdonsült prédikátorok igehirdetéseit nem csak három, hanem öt évre visszamenőleg kívánta ellenőrizni.⁹⁵

Az 1808-ban Nagyzeréden tartott egyházmegyei gyűlés megismételte a határozatot, amely arra utal, hogy sokan nem engedelmessé váltak az utasításnak. A rendelkezés szövege ugyanis arra enged következtetni, hogy a lelkészek csak a jelentősebb ünnepeken elmondott prédikációikat küldték el az esperesnek, míg az egyéb szolgálataikon elhangzott írások postázását szabotálták: „Az *újj Prédikátoroknak a Tractus Kebelében meghagyódik, hogy az Esperest kezéhez ne tsak az Innepekre és Vasárnapokra készített Prédikációjikat küldjék meg 3 esztendőről, hanem a Halotti Prédikációjikat és Katekizációjokat is.*”⁹⁶

1811-re odáig fajult a helyzet, hogy már nemcsak a prédikációk ellenőrzését tartották fontosnak, hanem a lelkészek szabadidejében olvasott könyveket is meg akarták vizsgálni. Elrendelték tehát, hogy az egyházlátogatások során az ol-

93 Zoványi, 1939. 180. p.

94 Egyházmegyei közgyűlés, Köröstarcsa, 1805. február 20–21. TtREL I.29.a. 2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

95 Egyházkerületi gyűlés kivonata, 1807. augusztus 8–9. TtREL I.29.c. 16. Jegyzőkönyvek, kivonatok 1782–1883, Egyházkerületi jegyzőkönyvek kivonatai nr. 33.

96 Egyházmegyei közgyűlés, Nagyzerénd 1808. február 10–11. TtREL I.29.a. 2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

vasmányokhoz kapcsolódó kérdéseket is tegyenek fel a lelkipásztoroknak: „*Parancsolja a superintendentia az espereseknek, hogy visitatio alkalmatosságával tudakozzák meg a prédikátorokat, minémű tudományban találtak hivatalos foglalatosságaik mellett gyönyörűséget, micsoda könyveket olvastak, s miket jegyeztek ki azokból.*”⁹⁷

Annak ellenére, hogy évente a traktus összes gyülekezetét vizitálták, az 1796–1821 között készített egyházlátogatási jegyzőkönyvekben elvéve találunk arra adatokat, hogyan ellenőrizték a prédikációkat. Unikumnak tekinthető az az eset, amikor Szirbik Miklós dobozi lelkész 47 prédikációját adta át az esperesnek⁹⁸ Érdekes, hogy a prédikációk önálló készítését mégis fontosnak tarthatták, mert 1824-ben a szentesi lelkészekről azt jegyezték fel, hogy „...*prédikátzóikat magok készítik.*”⁹⁹

Végezetül a rendelkezésünkre álló források átnézése után, szeretnénk megválaszolni a dolgozat elején feltett kérdést: hogyan vélekedtek a XVIII. század végén élt különböző társadalmi csoportok a plágiumról? Elítélték azt, vagy inkább előszeretettel gyakorolták? A forrásadottságokból kiindulva a választ nem lehet az ország egészére általános érvényűnek tekinteni, de az biztos, hogy Lendvai ügye nemcsak Hódmezővásárhelyen lett ismert, hanem az egyházmegyei közgyűléseknek köszönhetően a Dél-Alföld református értelmisége között is.

Az előkerült dokumentumokból kiderült, hogy Vásárhely református gyülekezetén belül legfeljebb a lelkészársakat érdekelte a plágium kérdése, hiszen egyedül Polgári Mihály utalt az ügyre. Elképzelhető még, hogy az eset aktív megfigyelői voltak a helyi gimnázium tógás diákja is, de az iskolai törvényeken kívül más nem utal erre. Sem a város lakossága, sem a település vezetői számára nem volt érdekes Lendvai vétsége, pedig Hódmezővásárhelyen már ekkor volt egy vékony értelmiségi réteg, amelyik latinus műveltséggel is rendelkezett. Úgy tűnik, hogy az egyház vagyoni ügyei és a feudális rend elleni kirohanások (Bereczk Péter) sokkal jobban érdekelték a település lakóit. Az uradalom tisztviselői és a Károlyi-család egyáltalán nem is tartotta említésre méltónak a plágium kérdését. Egyedül a Békési Református Egyházmegye vezetői tartották napirenden az ügyet, de a forrásokból nem egyértelműen eldönthető, hogy a szó szerinti máso-

---

97 Kis, 1992b. 156. p.

98 Egyházlátogatás, Doboz, 1813. október 21. TtREL I.29.h. 1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.

99 Egyházlátogatás, Szentés, 1824. december 7. TtREL I.29.h. 1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.

lás kiküszöbölésére, vagy esetleg veszélyes tanok terjedésének ellenőrzése miatt ragaszkodtak a prédikációk megvizsgálásához. Országos vihart biztosan nem kavart az ügy, amely abból is látszik, hogy Lendvai János neve mellé a debreceni kollégium anyakönyvében utólagosan bejegyezték, hogy Vásárhelyen lett lelkész, de a rosszul sikerült prédikációról egy szó sem található. Mivel a debreceni iskolában rendszeresen feljegyezték egy-egy diák életének fontosabb sikereit vagy botránnyait, látható, hogy a plágium kérdése ekkor nem számított olyan mértékű kihágásnak, mint napjainkban.¹⁰⁰ Mai szemmel olvasva az egyházmegyei jegyzőkönyv bírálatát furcsának tűnik, hogy más prédikációját mondta el Lendvai, de a források tanúsága szerint, ez nem számított akkora kihágásnak, hogy a jelöltet megbuktassák, hiszen a lelkészi szolgálatra alkalmasnak találták.

Kiadatlan források

BGRG	Bethlen Gábor Református Gimnázium (Hódmezővásárhely)
F Q 45	Azok a kérdések kidolgozva, melyekből a predikátorságra ki bocsátandó, és fel szentelendő személyek meg vizsgálatnak. (Kézirat)
HÓRGyL	Hódmezővásárhely Ótemplomi Református Gyülekezet Levéltára
MNL CsML — HL	Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár — Hódmezővásárhelyi Levéltár
IV.1001.a.	Hódmezővásárhely Város Tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek
IV.1001.d	Hódmezővásárhely Város Tanácsának iratai, Hirdető-jegyzőkönyvek

---

100 A debreceni kollégium matrikulájában a diákok neve mellé gyakran írtak utólagos megjegyzéseket, de plágiummal kapcsolatos bejegyzés sohasem született. Vö.: *Szabadi*, 2013. 658. p.

IV.1001.h	Hódmezővásárhely Város Tanácsának iratai, Becsüjegyzőkönyvek
IV.1007.	A hódmezővásárhelyi nemesség iratai
MNL CsML — SzL	Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár — Szentesi Levéltár
IV.3.b	Csongrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Köz- és kisgyűlési iratok
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
C 60	M. Kir. Helytartótanács, Departementum revisionis librorum
P 397	Károlyi család nemzetségi levéltára, Károlyi család, Acta oeconomica
P 398	Károlyi család nemzetségi levéltára, Károlyi család, Missiles
P 406	Károlyi család nemzetségi levéltára, Központi hivatalok irattárai, Központi Gazdasági Kancellária, Gazdasági és Jogügyi Igazgatóság, Régeni Hivatal
P 407	Károlyi család nemzetségi levéltára, Központi hivatalok irattárai, Titoknoki Hivatal
SzNREL	Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség Levéltára
I.375.b	Presbiteri jegyzőkönyv 1816–1827.
TtREL	Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára
I.29.a.	Békés-Bánáti Egyházmegye iratai, Jegyzőkönyvek

- I.29.c. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai, Esperes által külön kezelt iratok
- I.29.h. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek
- I.29.i. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai, Egyházközségekre vonatkozó iratok

Felhasznált irodalom

- Bácskai*, 2002 *Bácskai Vera*: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp., 2002.
- Barcsa*, 1908 *Barcsa János*: A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története. 1–2. köt. Debrecen, 1908.
- Benda*, 1986 *Benda Kálmán*: A mezővárosi önkormányzat és az egyházak a XVI–XVIII. században. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák László–Selmeczi László. Nagykovács, 1986. 301–306. p.
- Bodó*, 2011 *Bodó Balázs*: A szerzői jog kalózai. Bp., 2011.
- Darnton*, 2000 *Darnton, Robert*: Bohème littéraire et révolution. Paris, 2000.
- Éble*, 1911 [*Éble Gábor*]: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. Budapest, 1–2. köt. 1911.
- Fábián*, 1818 *Fábián József*: Rövid értekezés. A más munkájával való életről a prédikációkban, és egyéb előadásokban. In: Lelki Pásztori Tárház IV. (1818) 3–24. p.

- Farkas, 1974* *Farkas Ferenc*: Vásárhelyi gazdák följegyzései a XIX. században. In: A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve 1974. Közzéteszi Grezsa Ferenc. Hódmezővásárhely, 1974. 70–80. p.
- Földesi–Imre–Varsányi, 1990* *Földesi Ferenc–Imre Mihály–Varsányi Péter István*: A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium. Bp., 1990.
- Futó, 1897* *Futó Mihály*: A hód-mező-vásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgymnasium története. Hódmezővásárhely, 1897.
- Geleji, 1875* *Geleji Katona István*: Egyházi kánonok. Ford. Kiss Áron. Kecskemét, 1875.
- Glatz–Márton, 1818.* *Glatz Jakob–Márton József*: Az ausztriai Tsász. Kir. Birodalomban 1817-ben tartatott reformáció öröminnépének előadása némelly közönséges észrevételekkel együtt, mellyek a protestánsoknak a nevezetes birodalomban lévő egyházi állapotokat illetik. Bécs, 1818.
- Granasztói, 2003* *Granasztói Olga*: Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők levelei a neuchâтели levéltárban (1781–1788). In: Magyar Könyvszemle 119. (2003) 2. sz. 166–187. p.
- J. Halász, 2002* *J. Halász Margit*: Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI–XIX. században. Debrecen, 2002.
- Józsáné Halász, 1999* *Józsáné Halász Margit*: A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből. In: Tanulmányok a kézműipar történetéből. Veszprém, 1999. 353–394. p.

- Herczeg*, 1980 *Herczeg Mihály*: A Csongrád-vásárhelyi uradalom kialakulása (1709–1848). In: Tanulmányok Csongrád megye Történetéből. IV. (1980) 61–127. p.
- Imre*, 1984 *Imre Mihály*: A város művelődéstörténete a XVIII. századig. In: Hódmezővásárhely története. Főszerk. Szabó Ferenc. 1. köt. A legrégebbi időktől a polgári forradalomig. Hódmezővásárhely, 1984. 623–678. p.
- Jakab*, 2012. *Jakab Éva*: Szerzők, kiadók, kalózkodók. Budapest, 2012.
- Kállay*, 1980 *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp., 1980. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 3. sorozat, Hatóság- és hivatal történet 5.)
- Kis*, 1992a *Kis Bálint*: A szentesi református egyház története. In: Kis Bálint: A Békés-bánati református egyházmegye története. Közread. Gilicze László, Kormos László. Békéscsaba — Szeged, 1992. 293–390. p.
- Kis*, 1992b *Kis Bálint*: A Békés-bánati református egyházmegye története. Közread. Gilicze László, Kormos László. Békéscsaba — Szeged, 1992.
- Kovács*, 1974 *Kovács Ágnes*: A földesúri joghatóság érvényesülésének néhány kérdése a Csongrád-vásárhelyi uradalomban a 18–19. század fordulóján. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. Szerk. Hofer Tamás. 2. köt. Mezővárosok. Szolnok, 1974. 59–74. p.
- Kovács*, 1977 *Kovács Ágnes*: A mezővárosi önkormányzat és a földesúri joghatóság a dél-alföldi Károlyi-uradalmakban (1722–1848). In: Magyar Történeti Tanulmányok. X. (1977) 47–92. p.

- Kovács, 1979* *Kovács Ágnes*: Az úrbéres viszony alakulása a Csongrád-vásárhelyi uradalom mezővárosaiban (1722–1848). In: *Agrártörténeti Szemle* 21. (1979) 3–4. sz. 414–431. p.
- Kruzslíc, 1994* Hódmezővásárhely város levéltára 1691–1950. Szerk. *Kruzslíc István Gábor*. Szeged, 1994.
- Lukácsi, 2008* *Lukácsi Zoltán*: Szószék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a 18–19. század fordulóján. In: *Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*. Szerk. *Keszeg Anna, Vaderna Gábor*. Bp., 2008. 61–73. p.
- Maczák, 2003* *Maczák Ibolya*: A kanonikus plágium. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 107. (2003) 2–3. sz. 261–276. p.
- Maczák, 2010* *Maczák Ibolya*: Elorzott szavak. Bp., 2010.
- Mezei, 2004* *Mezei Péter*: A szerzői jog története a szerzői jog szabályozásáig. In: *Jogelméleti Szemle* 4. (2004) 3. sz. [elektronikus dokumentum] <http://jesz.ajk.elte.hu/mezei19.html> (A letöltés időpontja: 2013. december)
- Németh S., 1984* *Németh S. Katalin*: Magyar orátor a 18. században: *Verestói György*. In: *Irodalomtörténet* 66. (1984) 4. sz. 855–888. p.
- Németi, 1788* *Németi Sámuel*: Hív lelki pásztor, avagy annak rövid lerajzolása, miképpen kelljen az egyházi szolgának az istentől reá bízott nyájnak juhait... erősíteni. Pozsony–Kassa, 1788.
- Osterwlad, 1784* *Osterwald, Johann Friedrich* — *Marosvásárhelyi Gombási István* (ford.): A papi szent hivatal gyakorlásáról való traktának első — második darabja. Kolozsvár, 1784.

- Rákos*, 1984 *Rákos István*: A feudalizmus utolsó évszázada. In: Hódmezővásárhely története. Főszerk. Szabó Ferenc. 1. köt., Hódmezővásárhely, 1984. 449–576. p.
- Révész*, 1966 *Révész Imre*: Bécs Debrecen ellen. Bp., 1966.
- Sima*, 1914 *Sima László*: Szentes város története. Szentes, 1914.
- Szabadi*, 2013 Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. Szerk. Szabadi István. 1–2. köt. Debrecen, 2013.
- Szenti*, 2008 *Szenti Tibor*: Parasztvallomások. Bp., 2008.
- Szeremlei*, 1890 *Szeremlei Sámuel*: Szőnyi Benjámin és a hódmezővásárhelyiek. Bp., 1890.
- Szeremlei*, 1927–1938 *Szeremlei Sámuel*: A hódmezővásárhelyi református egyház története. 1–2. köt. Hódmezővásárhely, 1927–1938.
- Szigeti*, 2003 *Szigeti János*: Hódmezővásárhely irodalomtörténeti emlékei. Hódmezővásárhely — Bp., 2003.
- Szilágyi*, 2011 *Szilágyi Márton*: Irodalom és üzlet. In: Korall 43. (2011) 107–121. p.
- Szinnyei*, 1980–1981 *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 1–14. köt. Bp., 1980–1981.
- Szőnyi*, 1997 Szőnyi Benjámin és kora 1717–1794. Szerk. Imre Mihály. Hódmezővásárhely, 1997.
- Takács*, 1997 *Takács Edit*: A Petrák-krónika keletkezése, fennmaradása és tartalma. In: A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön. Összeáll. Takács Edit. Szentes, 1997. 43–58. p.

- Takács*, 2001   *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825. Közread. Takács Edit. Szentes, 2001. [elektronikus dokumentum] <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/> (A letöltés időpontja: 2013. december)*
- Tárkány Szűcs*, 1961   *Tárkány Szűcs Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Bp., 1961.*
- Tóth*, 1802   *Tóth Ferentz: Homilétika. Komárom, 1802.*
- Tóth*, 1806   *Tóth Ferentz: Lelki pásztori gondviselés. A lelki pásztori theológiának II. darabja. Győr, 1806.*
- Tóth*, 1964   *Tóth Endre: A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből. Debrecen, 1964.*
- Tóth*, 1996   *Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz..., Bp., 1996.*
- Zoványi*, 1939   *Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. 1. köt. Debrecen, 1939.*
- Zoványi*, 1977   *Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977.*
- Zvara*, 2012   *Zvara Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században. In: A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége. Szerk. Monok István. Bp. — Eger, 2012. 13–112. p.*

NAGY SÁNDOR

EGY BIRODALOM, KÉT ÁLLAM, SOKFÉLE TÖRVÉNY

*Házassági jog és válás az Osztrák–Magyar Monarchiában*¹

A válások 19–20. századi elterjedése a család társadalomtörténetének egyik legizgalmasabb kérdése. Miként eshetett meg, hogy amíg a házassági kötelék felbontását a 19. századot megelőzően szinte csak a protestáns egyházak és csak rendkívüli esetekben gyakorolták, addig a következő két évszázad folyamán a jogintézményt a nyugati világ majdnem minden államában bevezették, és használata a 20. század végére úgyszólván mindennaposá vált? Míg a kortársak rendszerint a családi morál hanyatlását tették felelőssé a válások terjedéséért, addig a szociológusok és nyomukban a történészek a gazdasági-társadalmi tényezők szerepét hangsúlyozzák. A második világháborút követő évtizedekben teret nyerő modernizációs elmélet szerint a 19. század előtt szükségszerűen stabil családi háztartásokra épülő társadalmi szerkezet az iparosodás nyomán átalakult, a családi-rokonsági kötelékek meggyengültek, s megnőtt a szülőkből és gyermekekből álló nukleáris család jelentősége. Ezzel párhuzamosan a partnerválasztás terén korábban elképzelhetetlen mértékben érvényesülhettek az egyéni szándékok, és fokozódtak a házassággal szemben támasztott elvárások, ami a házassági kötelék növekvő instabilitását, végső soron pedig a válások számának és arányának fokozatos, egyre gyorsuló növekedését eredményezte.²

A társadalomtudományok által felhalmozott évszázados tudás, illetőleg a néhány évtizede megélelnekülő történeti vizsgálatok ellenére azonban ma sem látjuk tisztán azokat az okokat, amelyek idáig vezettek.³ A modernizációs elmélet ugyan

---

1 A tanulmány megírását a Balassi Intézet — Magyar Ösztöndíj Bizottság 2005 nyarán, 2012 tavaszán és 2013 őszén eltöltött bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíja tette lehetővé. Angol nyelvű változata megjelent: *One Empire, Two States, Many Laws. Matrimonial Law and Divorce in the Austro-Hungarian Monarchy*. In: *The Hungarian Historical Review*, Vol. 3. (2014) 1. 230–261. p. A közlés a folyóirat szerkesztőségének engedélyével történt.

2 *William J. Goode: World Revolution and Family Patterns*. New York: The Free Press of Glencoe, 1963.; *Roderick Phillips: Putting asunder. A history of divorce in Western society*. New York: Cambridge University Press, 1988. (a továbbiakban *Phillips*, 1988.) 361–402., 591–600. p. A munka rövidített változatának magyar fordítása: *Roderick Phillips: Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, 2004. 152–164., 298–312.

3 *Phillips*, 1988. 582–583. Újabbán: *Lotta Vikström –Frans Poppel — Bart Van de Putte: New Light on the Divorce Transition*. In: *Journal of Family History* 36. (2011) 107–109. p

kétségtelenül termékenynek bizonyult, de egyúttal nehezen áthidalható ellentmondásokat is felszínre hozott. Ezek közül a legfontosabb, hogy a modernizáció a nyugati világon kívül korántsem mindenütt hozta magával a válási ráták növekedését,⁴ ami kétségessé teszi a gazdaság és a családon belüli viszonyok átalakulása, valamint a válások elterjedése között vont ok-okozati kapcsolatot. Történeti kontextusban kérdésessé vált az is, ami a modernizációs elmélet keletkezésének időszakára vonatkoztatva már és még nem tűnt problematikusnak: hogy összemosható-e a válás és a házasságbomlások története, és mit reprezentálnak a válási ráták? Egyetlen, klasszikus példát idézve, Anglia és Franciaország tekintetében a 19–20. század fordulója körül óriási különbségek voltak: a francia válási gyakoriság jócskán felülmúlta a szigetországét. „Hogyan lehetséges, hogy a századfordulón egy inkább rurális és katolikus nemzet körében elterjedtebb volt a válás, mint a világ leginkább iparosodott és urbanizált protestáns nemzete körében?” — teszi fel Gail Savage a kérdést.⁵ A tanulság nem csak az, amire Savage rámutat, hogy a jogrendszer hatékonyan foghatja vissza vagy segítheti elő a válások terjedését, de a probléma felveti az alternatív jogi és jogon kívüli lehetőségek társadalmi használatával kapcsolatos vizsgálatok szükségességét is.⁶

Ha jelenleg úgy tűnik is, hogy le kell mondanunk a válási ráták általános, mégis különböző mértékű növekedését magyarázó átfogó elméletről, a válások elterjedésének megértésénél különösen gyümölcsözőek lehetnek az olyan államok, jogrendszerek közötti összehasonlítások, amelyek nem pusztán a folyamat ellentmondásosságát fedhetik fel, hanem rávilágíthatnak az értelmezést segítő hasonlóságokra, és magyarázatokat kínálhatnak az eltérésekre is. A Habsburg Birodalom örököséként a dinasztia és Magyarország 1867-es kiegyezése nyomán megalakuló Osztrák–Magyar Monarchia példája, amelyet e tanulmány keretében

---

4 *William J. Goode*: *World Changes in Divorce Patterns*, New Haven, Yale University Press, 1993. 214–250. p.; Paradigmatikus példa Japán, ahol a kapitalista fejlődés korszakában a válási ráta a második világháborúig folyamatosan csökkent. Vö. *Harald Fuess*: *Als Japan die Welt anführte. „Das Land der schnellen Eheschließung und der schnellen Scheidung”, 1870–1940*. In: *Nachrichten der Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens e. V.* 171–172. (2002) 75–92. p.

5 *Gail Savage*: *Divorce and the Law in England and France prior to the First World War*. In: *Journal of Social History* 21. (Spring 1988) 500. p.

6 *Olive Anderson*: *State, Civil Society and Separation in Victorian Marriage*. In: *Past and Present* 163. (1999) 161–201. p.; *Samuel Pyeatt Menefee*: *Wives for Sale. An Ethnographic Study of British Popular Divorce*. Oxford Basil Blackwell, 1981.; *Ginger S. Frost*: *Living in Sin: Cohabiting as Husband and Wife in Nineteenth-Century England*. New York, Manchester University Press, 2008. 96–122. p.

behatóbb vizsgálat alá vesszünk, különösen jó lehetőséget ad erre. Az osztrák és a magyar házassági jogrend összevetése nem csak azért előnyös, mert mindkettő egy töről fakadt, s így a vizsgálat kevesebb módszertani problémát vet fel, hanem főként azért, mert a sajátos berendezkedésű, két államot magában foglaló Monarchia területén érvényesülő házassági jogok egyszerre tükrözték népességének kulturális sokféleségét és az annak áthidalását célzó állami törekvéseket. Így, bár a válások számának és arányának alakulása megfelelt az általános növekvő trendnek, ezen keresztül jobban megragadhatók azok az egymással kölcsönhatásban érvényesülő kulturális és politikai-jogi faktorok, amelyek a növekedést táplálták vagy éppen visszafogták, és amelyek más nemzetállamok esetében nem vagy nem ilyen tisztán láthatók.

Utak a váláshoz

Az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét, külön jogterületet alkotó állama, Ausztria és Magyarország⁷ is a II. József császár 1783-ban kiadott házassági pátensével (*Ehepatent*) fémjelezhető házassági jogi reformok örököse volt. A birodalmi centralizáció időszakaiban (1780–1790, 1850–1860) a két házassági jogrendszer közötti távolság megszűnt, illetve jelentősen csökkent, majd idővel a különbségek váltak meghatározóvá. Az osztrák tartományokban az 1811-ben életbe léptetett polgári törvénykönyvvel (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*) már igen korán megerősödtek a házassági jog szekularizációjára irányuló törekvések, a Magyar Korona Országjaiban viszont II. József halála után, bár jelentős módosulásokkal, de restaurálták a felekezeti jogok rendszerét, és csak egy évszázaddal később, az 1894-ben hozott házassági törvény vezette be az állami házassági jogot.⁸ Ere-

---

7 Jelen tanulmány keretében „Magyarország” fogalmába nem értjük bele a külön jogterületet alkotó Horvátországot: a horvát válási népmozgalom tanulmányozásához sem egykorú válási statisztikák, sem megfelelő történeti vizsgálatok nem állnak rendelkezésre. A tartományban egyébként a 19. század közepéig a magyarországi, azután lényegében az 1856–1868 közötti osztrák házassági jogrendszer maradt érvényben. Vö. *Ljiljana Dobrovšak*: Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoleću u Hrvatskoj. In: *Croatica Christiana Periodica*, 29. (2005): 77–104. p. Hasonló okokból nem térhetünk ki a Monarchia által meghódított, majd anektált Bosznia válási népmozgalmának alakulására.

8 1894:XXXI. tc. In: Magyar Törvénytár. 1894–1895. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, Franklin-Társulat, 1897. 174–193. A magyar házassági jogfejlődés máig legjobb áttekintése a beterveztett törvény miniszteri indoklásának általános része: Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának irományai. 8. kötet, Budapest, Pesti

dendően mindkét jogrendszer csak a kisebbségi, nemkatolikus felekezetekhez tartozó alattvalók számára tette lehetővé a házassági kötelék felbontását, a népesség abszolút többségét kitevő katolikusok csak ágytól-asztaltól válhattak el. A 19. század derekától azonban a válás anyagi jogának hasonlósága megszűnt: Magyarországon a kiegyezést követő törvényhozás a kitért katolikusok számára már engedélyezte a válást. Az osztrák (ciszlajtán) tartományokban éppen ellenkező tendencia érvényesült: a katolicizmus házassági akadálya révén a katolikus hitre tért fél protestáns házastársa, illetve általában véve az elvált protestánsok jogait korlátozták (egyáltalán nem házasodhattak újra vagy csak akatolikus féllel köthettek új házasságot).⁹ A távolodást az 1895-ben életbe lépő magyar házassági törvény tetőzte be, amely — Horvátország kivételével — minden magyar állampolgár előtt, felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül, megnyitotta a válás jogintézményét.

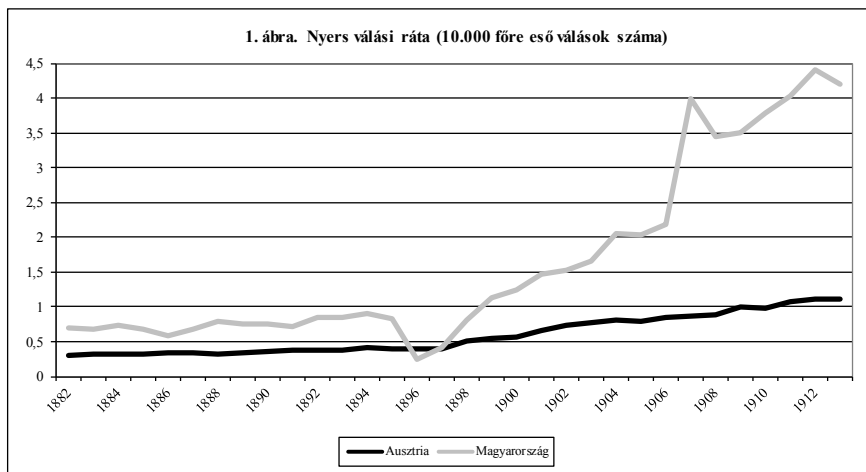
A különböző házassági jogrendszerek és a jogi változások jelentőségét szemléltetik a 19. század végétől kiszámítható nemzeti válási ráták (1. ábra).¹⁰

Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 189. 201-264. p.; Ausztriára vonatkozóan: *Werner Ogris*: Die Rechtsentwicklung in Cisleithanien 1848-1918. In: Adam Wandruszka — Peter Urbanitsch (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Vol. 2. Verwaltung und Rechtswesen. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975. 591-593. p.

9 *Ulrike Harmat*: Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1918-1938. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1999. (a továbbiakban *Harmat*, 1999.) 17-24. p.

10 Az 1. ábra, illetve a tanulmány elkészítéséhez felhasznált publikált statisztikák: *Karl Hugelmann*: Die Ehelösungen in Oesterreich in den Jahren 1882 und 1883. Statistische Monatschrift. 11. (1885) 1-21. p (a továbbiakban *Hugelmann*, 1885.); Oesterreichische Statistik. Die Ergebnisse der Civilrechtspflege in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern im Jahre [1884-1909], Wien, K. K. Statistischen Central-Commission, [1888-1912]; Österreichisches Statistisches Handbuch [1910-1913] (Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, [1912-1916]); Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr [1884-1913], Wien Verlag des Wiener Magistrates, [1885-1916]); *Szél Tivadar*: A budapesti házasságok. Budapest: é.n. [1935]), 302.; A M. Kir. Kormány [1901-1913.] évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, Budapest, [1902-1915]); Budapest Székes Főváros Statisztikai Hivatala, [1896-1914]). Megjegyzendő, hogy mindvégig az osztrák válások közé számítjuk az ágytól-asztaltól való elválásokat és az érvénytelenítéseket is, amit magyar oldalon — az egyházi levéltárakban őrzött szentszéki pereket érintő kutatási korlátozás miatt — csak 1895 után tudunk megtenni, amikor az ilyen típusú házassági perek száma már jelentéktelenre zsugorodott. Szintén fontos momentum, hogy a magyar nyers válási arányszámok 1896 előtt ezzel együtt is sokkal magasabbra becsülhetők.

Amint látható, a magyarországi válási gyakoriság többnyire jelentősen meghaladta az ausztriaiakat. Komolyabb növekedés mindkét esetben a századforduló táján tapasztalható, de míg a stabil osztrák jogi környezetben sokkal kiegyensúlyozottabb, mérsékeltebb volt az emelkedés, addig a magyarországi jogi változások hektikusná és sokkal dinamikusabbá tették a válási rátát. A válás hozzáférhetőségének házassági törvénnyel fémjelezhető 1895-ös bővítése, valamint a válóperek automatikus fellebbeztelének 1907-es megszüntetése a magyar nyers válási arányszámot a legmagasabbak közé emelte Európában az első világháború előtti években.¹¹

Az összehasonlítás nyomán mindenesetre megint csak feltehető — mint Anglia és Franciaország esetében — a modernizációs elmélet alapvetését karikírozó kérdés: miként múlhatta felül a kevésbé iparosodott, sokáig felekezeti házassági jogokat életben tartó Magyarország válási gyakorisága a gazdaságilag fejlettebb, polgári törvénykönyvvel, szekularizált házassági jogrenddel bíró Ausztriáét. A válasz persze kézenfekvő: Magyarországon a házasságnak 1868 után a kitért katolikusok, majd 1895-től minden magyar állampolgár számára lehetővé tett felbontása sokkal nagyobb vonzerővel bírt, mint az ausztriai népesség túlnyomó

11 A válási ráták nemzetközi összehasonlítását illetően: *Phillips*, 1988. 585. p.; Új házasságkötésekre vetített viszonzyszámokat közöl: Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, Osiris, 2000). 127. p.

többsége számára egyedül elérhető ágytól-asztaltól való elválasztás intézménye. Az erősödő társadalmi igényeket egyébiránt Ausztriában is mutatja a válások számának és arányának fokozatos növekedése. A kérdés mégis kérdést szül: hogyan lehetséges, hogy Magyarországon a válás liberalizálására már fél évszázaddal a házassági jog szekularizációja előtt, még a felekezeti jogok uralma alatt történtek lépések, miközben Ausztriában ugyanehhez az osztrák államiság megszűnése szükségeltetett — a házassági kötelék felbontását általánosan csak az 1938-as náci megszállás nyomán engedélyezték.

Az osztrák és a magyar házassági jogfejlődés eltérő iránya részben kétségkívül a két népesség eltérő felekezeti szerkezetével, illetőleg a válást megengedő, nemkatolikus egyházak jelentőségével magyarázható. A 19–20. század fordulóján Ausztriában a népesség 80%-a római, 12%-a görög katolikus volt; emellett mindössze 5% körül mozgott a zsidók, 2-2% az ortodoxok, illetve a protestáns vallásúak aránya. Magyarországon a lakosság többsége szintén katolikus volt, de a római katolikusok hányada csak 49%-ot, a görögöké 11%-ot tett ki; emellett a zsidó lakosok aránya 5%, az ortodoxoké 13%, az evangélikusoké 7%, a reformátusoké pedig 14%-ra rúgott a századfordulón.¹² A felekezeti arányok jelentőségét ugyanakkor nem szabad eltúlozni sem, mivel a házassági jog területén a 19. század közepéig Magyarországon is meghatározó volt a kánonjog dominanciája, amely mögött intézményileg az „ösi vallásnak” (*avita religio*) számító, az uralkodóházzal különleges kapcsolatot ápoló katolikus egyház bíróságai, a szentszékek álltak. Jellemző, hogy a szentszékek hatásköre a 18. században egészen II. József reformjaiig, elvileg a nem katolikus házaspárok ügyeire is kiterjedt.

Az eltérő felekezeti összetétel igazából a 18. század végén nyerte el jelentőségét Magyarországon. A II. József halála után, 1790-ben összeülő országgyűlés a néhai császár által negligált rendi alkotmány védelmében állította helyre a „bevett” egyházak (*receptae religiones*) — a katolikus mellett akkor már ezek közé tartozott az ortodox, az evangélikus és a református egyház is — jogait, beleértve a házassági bíraskodás jogát, amely Ausztriában állami terrénum maradt.¹³ (Csak

---

12 Adam Wandruszka — Peter Urbanitsch (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Vol. 4. Die Konfessionen. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985. Tabelle 3. (Die Konfessionelle Gliederung der Bevölkerung Cisleithaniens 1869–1910), 282–283. p.; A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták szerint. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912. 8. p.

13 Az egyházi házassági bíraskodás visszaállítását az 1790:XXVI. tc. 11. pontja mondta ki. Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső — Csiky Kálmán. Bu-

a magyar törvény bécsi elfektetésének tudható be, hogy a tervezett protestáns bíróságok felállítására végül nem került sor, és a protestáns házassági perek a rendi befolyás alatt álló és II. József házassági pátense alapján ítélkező megyei és városi törvényszékek hatáskörében maradtak).¹⁴ Az 1830-as években tartott országgyűléseken kibontakozó nemesi reformmozgalom, amely liberális és nacionalista jelszavakkal a kormányzati rendszer átalakítása és az ország nagyobb függetlensége mellett tört lándzsát, immár nem az egyházi jogok védelmezését, hanem a nemzeti integráció és a civil társadalom megteremtését tekintette fő feladatának. Ennek megfelelően már a szabad vallásgyakorlat, valamint az egyházak közötti egyenlőség elvének érvényesítése érdekében lépett fel. Ez a gyakorlatban elsősorban a szupranacionális szervezetű és a „korona” szövetségesének számító katolikus egyház írott és íratlan jogainak korlátozását jelentette, amely a házassági jog területén a kánonjog visszaszorításában és az újonnan hozott liberális törvények érvényesítésében nyilvánult meg.

Alapvetően e politikai szituáció következménye volt, hogy a magyar birodalomfélben a válás már a 19. század derekán „áttört”, vagyis minden magyar honos fél, így a katolikus házasságok is, hozzáférhettek a jogintézményhez. A kulcsmozzanat az áttérések liberalizálása volt, amit egy 1844-es törvény rögzített.¹⁵ Jóllehet a törvény célja nem a válások elősegítése, hanem a szabad vallásgyakorlat lehetővé tétele volt, de a vallásváltás technikai megkönnyítése azt is magával hozta. A protestáns felekezetre tért katolikus házaspárok esetében ugyanis a megyei és városi törvényszékek a kötelék felbonthatóságának elbírálásakor nem a házasságkötés, hanem a válókereset beadásának idején vallott hitet tekintették mérvadónak, s így a házasság felbonthatatlanságát valló katolikus dogma dacára is kimondták a válást.¹⁶ Ennek a gyakorlatnak ugyan hamar véget vetett az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc osztrák leverése, mivel 1853-ban átmenetileg magyar területeken is bevezetésre került az osztrák polgári törvénykönyv, de miután 1861-ben helyreállt a magyar jogrend, a bíróságok nem csak felelevenítették, de az 1868-ban hozott törvények nyomán még tovább is fejlesztették azt. Mivel az 1868-as magyar törvény kimondta, hogy „az áttértnek áttérése utáni

---

dapest, Franklin-Társulat, 1901. 175–177. p.

14 *Sztehlo Kornél*: A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Budapest, Franklin-Társulat, 1890. (a továbbiakban *Sztehlo*, 1890.) 32–33. p.

15 1844:III. tc. 5–11.§§. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, Franklin-Társulat, 1896). 199. p.

16 *Sztehlo*, 1890. 87. p.

minden cselekvényei azon egyház tanai szerint ítélendők meg, melybe áttért, s az általa elhagyott egyház elvei reá nézve semmiben sem kötelezők”, a magyarországi törvényszékek a vallásváltoztatás joghatályát individualizálva már akkor is kimondták a válást, ha egy katolikus házaspárnak csupán az egyik tagja hagyta el egyházát, és a másik ragaszkodott hitéhez.¹⁷

Így amikor a magyar kormányzat a 19. század végén rászánta magát a házassági jog állami ellenőrzés alá vonására, kétség sem férhetett hozzá, hogy a válás polgárjogot nyer, egyúttal ahhoz sem, hogy e tekintetben nem érvényesülhetnek korlátként a katolikus hitelvek. Eközben az osztrák polgári törvénykönyv uralma — amit csak rövid időre szakított meg a neoabszolútizmus ultramontán kurzusa: 1856–1868 között a Birodalom katolikus alattvalóinak házassági ügyei ismét szentszéki hatáskörbe kerültek — egyfelől több mint egy évszázadra kiszámítható jogi környezetet teremtett, másfelől a kánonjog primátusával együtt konzerválta az annak idején állami jogként adaptált különböző hitelvek rendszerét. Így, míg az akatolikus keresztények és a zsidók eltérő szabályok mentén, de felbontathatták házassági köteleküket, a kódex 111.§-a leszögezte: „A katolikus személyek között érvényesen kötött házassági köteleket csak az egyik házastárs halála bonthatja fel. Éppúgy felbonthatatlan a házassági kötelék, ha a házasságkötés idején akár csak az egyik fél katolikus vallású volt.”¹⁸ Ezen az alapelven az 1860-as évek liberális politikai törekvései és a századfordulótól megerősödő, a házassági jog reformját sürgető szociális mozgalmak sem voltak képesek változtatni, jöllehet a törvény kijátszása a 19. század derekától terjedőben volt, és a 20. század elején már a legfelsőbb körökig ért.¹⁹

---

17 A vegyes házassági válóperek tárgyában az 1868:XLVIII. tc. intézkedett: Magyar Törvénytár 1836–1868, 500–501. p. Az áttérésekre és azok joghatályára: 1868:LIII. tc. 1–8.§§. idib., 501.

18 Az eredeti: „Das Band einer gültigen Ehe kann zwischen katholischen Personen nur durch den Tod des einen Ehegatten getrennt werden. Eben so unauflöslich ist das Band der Ehe, wenn auch nur ein Theil schon zur Zeit der geschlossenen Ehe der katholischen Religion zugethan war.” Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie. I. Theil, Wien, k. k. Hof und Staatsdruckerey, 1811. 41. p.

19 *Waltraud Heindl*: Aspekte der Ehescheidung in Wien um 1900. Grenzen und Möglichkeiten der Erforschung des Problems. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 33. (1980) 218–246. p. (a továbbiakban *Heindl*, 1980.); *Harmat*, 1999. 24–72. p.; *Margarete Grandner — Ulrike Harmat*: Begrenzt verliebt. Gesetzliche Ehehindernisse und die Grenze zwischen Österreich und Ungarn. In: Liebe und Widerstand. Ambivalenzen historischer Geschlechterbeziehungen. Hrsg. von Ingrid Bauer et al., Wien — Köln — Weimar, Böhlau Verlag, 2005. 287–304. p.; *Ulrike Harmat*: Divorce and Remarriage in Austria–Hungary: The Second Marriage of Franz Conrad von Hötzendorf. In: Austrian History Yearbook, 32. (2001) 69–103. p.; Nagy Sándor:

A válások gyakorisága: tradíció és modernitás

A jogfejlődés vázlatos áttekintése is meggyőzhet arról, hogy a 19. század folyamán a felekezeti hovatartozás az Osztrák–Magyar Monarchia házaspárjai számára óriási jelentőségű volt. A házasságok kötése és bontása tekintetében irányadó jogot, akár egyházi, akár világi fórumok ítéeltek, a felek vallása határozta meg. Ez alól egyedül a magyar házassági törvény hatályba lépése teremtett kivételt, amely Magyarországon 1895. október 1-ével bevezette a polgári házasság és válás intézményét, a házassági pereket pedig az állami bíróságok hatáskörébe utalta. A társadalomtörténészek mindaddig nem vizsgálták, hogy miként befolyásolta a felemás (osztrák) vagy a megkésett (magyar) szekularizáció a különböző egyházak híveinek házasság, illetve jogi viselkedését a gyakorlatban, s vajon mennyire ösztönözte vagy fogta vissza a válási ráták növekedését a birodalom különböző vidékein, párhuzamosan a 19. századi gazdasági-társadalmi átalakulással.

Ha a publikált válási statisztikákat összevetjük a népesség vallási megoszlásával, megállapítható, hogy Ausztriában és Magyarországon egyaránt a házasság felbontását évszázadok óta megengedő nemkatolikus egyházakhoz tartozók voltak a legaktívabbak. Az osztrák tartományokban, még ha a bontásokat és az elváltásokat nem is választjuk külön, a népesség 8%-át alkotó kisebbségi vallások (protestánsok, ortodoxok, zsidók) adták a válások 15–18%-át. Az ágytól-asztaltól elváltott római katolikusok súlya megfelelt a népességben belüli 80%-os aránynak, míg a görög katolikusoké jóval elmaradt saját népességben belüli arányuktól. Bár a házassági törvény hatályba lépése után Magyarországon már nem beszélhetünk felekezeti szabályozásról, az 1898–1913 közötti időszakban a válások 64%-a mégis a nem-katolikusokat érintette, miközben ugyanők a népességnek csak 40%-át képezték. A házasság felbontását tiltó hitelvek befolyását szemlélteti, hogy az ugyanakkor elvált római katolikusok hányada csupán 32%, a görög katolikusoké 4% volt. A vizsgált korszakban a válási népmozgalmom felekezeti szerkezetét egyébként — meglepő módon — csak a Monarchia peremvidégein élő ortodoxok súlyának növekedése módosította: Ausztriában a 19. század végéig 1% körüli arányuk 1910-ig²⁰ 4%-ra emelkedett, Magyarországon a századvégi 4%-ról 1913-ig 21%-ra nőtt.

Osztrák válások Erdélyben 1868–1895. Otto Wagner erdélyi házassága. In: Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok. 14. (2007) 359–428. p.

20 A felhasznált osztrák válási statisztikák 1910-től nem adják meg külön az ortodox válások számát, ezért az esetleges további súlynövekedés nem látható: Oesterreichische Statistik, Die

A válást illető felekezeti attitűdök nem voltak azonban egységesek. A népesség területileg változó vallási összetétele és a régióként eltérő politikai-jogi tradíciók, felekezeti „jogi népszokások” ereje az egyes egyházak híveinek körén belül is jelentős különbségeket eredményezett a házassági jog használatában. A regionális válási ráták különbségei (2. ábra) mögött ezért nem csupán az eltérő felekezeti szerkezet gyanítható. A legjobb példa erre a Monarchia legmagasabb nyers válási arányszámát felmutató délkeleti tartománya, Erdély. A magyar statisztikák ugyan nem közlik régióként a válások felekezeti megoszlását, mégis biztosra vehető, hogy az erdélyi ráta nagysága jórészt az akatolikus felekezetek kiemelkedően magas, 58%-os arányával magyarázható. Ez azonban nem elegendő ok, hiszen arányaiban az Erdéllyel szomszédos Tiszántúl akatolikus népessége sem volt kisebb (57%), utóbbi régió mégis sokkal alacsonyabb válási rátát produkált.²¹ A jelenség alapvetően Erdély speciális helyzetével, illetve az erdélyi akatolikus egyházak nagyfokú politikai-jogi autonómiájával magyarázható. A 16. századi oszmán hódítás idején Habsburg uralom alá kerülő királyi Magyarországtól függetlenedő Erdélyi Fejedelemségben a reformáció és annak következtében a felekezeti tolerancia eszméjének egy korai változata vert mély gyökereket. Így a Magyar Királyságon a 17. században végigsöprő ellenreformáció a protestantizmus védőbástyájának számító Erdélyben azután sem nyert teret, hogy a Fejedelemség a század végén betagozódott a Habsburg Birodalomba. A katolikus uralkodók többé-kevésbé tiszteletben tartották a tartomány sajátos politikai berendezkedését, amelynek szerves részét képezte az Erdélyben „bevett” felekezetek (evangélikus, református, unitárius, római katolikus, 1848-tól az ortodox) jogainak fenntartása. Az egyházak jogai már a 16. századtól kezdve kiterjedtek a házasságok ellenőrzésére,²² s ezt csak II. József említett reformjai számoltak fel néhány évig.²³

Ergebnisse der Civilrechtspflege [1884–1909.] Österreichisches Statistisches Handbuch [1910–1913.]

- 21 A M. Kir. Kormány [1901–1913]. évi működéséről.
- 22 *Kiss Réka*: Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Budapest, Akadémiai, 2011. 99–145. p. *Sztehlo*, 1890. 37–44. p.
- 23 Az erdélyi 1791:XXXIV. tc. a tartományban is visszaállította az egyházi bíróságok hatáskörét. In: Magyar Törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények Szerk.: Márkus Dezső –Kolosvári Sándor –Óvári Kelemen. Budapest, Franklin-Társulat, 1900. 529. p.; Később az osztrák polgári törvénykönyv életbe léptetése nem érintette a protestáns egyházi bíróságok működését: :Kaiserliches Patent vom 29. Mai 1853. In: Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1853. XXXI. Stück. 7. Juni 1853. A kiegyezés után az erdélyi protestánsok házassági

A házasság felbontásának külön erdélyi joga és gyakorlata magával hozta a jogintézmény használatának korai elterjedését. Jellemző, hogy a 19. század dekadán, az udvarhelyi református egyházmegyében 10.000 református lakosra évi 7-12 válás esett, vagyis a válási ráta nem csak duplája volt az 1910-es évek magyarországi átlagértékeinek (vö. 1. ábrával), de a korabeli erdélyi arányszámot is jóval meghaladta (vö. 2. ábrával).²⁴ Az evangélikus szászok és a legkisebb erdélyi protestáns felekezet, az unitáriusok válási rátája ugyancsak nagyon magas volt. A nagyszebeni evangélikus Házassági Főtörvényszék 1871–1893 között évente 100–150 válást mondott ki,²⁵ ami 10,000 erdélyi evangélikus lakosra számolva évi 5–8 bontásnak felel meg. A kolozsvári unitárius Főpapi Törvényszék 1869–1895 között fennmaradt ülésjegyzőkönyvei alapján hasonló statisztika nyerhető: évi 40–70 válás és 8–13 közötti értéket mutató nyers válási ráta állapítható meg.²⁶ Bár az ortodox egyház 1848-ig nem számított „bevett felekezetnek”, a folyamatosan működő erdélyi egyházi bíróságok valószínűleg szintén gyakrabban bontottak fel házasságokat, mint a magyarországiak. A tordai esperesi kerületben 1880–1899 között évi átlagban legalább 10 válóper indult (az adott időszakban összesen 207 ortodox válópernek maradt nyoma), ami a helyi ortodox nyers válási arányszámot 8 körüli értékre is megemelhette (a kerület ortodox népessége ugyanis 12–13000 főt tett ki).²⁷

A felekezeti válási rátákat, illetve általában véve a válási rátákat a 19. század második felében már nem csak a felekezeti struktúrák és a regionális jogi

---

kötéléki perei továbbra is egyházi hatáskörben maradtak: 1868:LIV. tc. 22.§. Magyar Törvénytár 1836–1868, 511.

- 24 *Kolumbán Zsuzsanna*: A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században. In: *Jogi néprajz — jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből.* Szerk.: Mezey Barna Mezey – Nagy Janka Teodóra. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 450. p
- 25 *Bogdan Crăciun*: Three paradoxes of the Family History or Divorce, Lutheran Style. In: *Families in Europe between the 19th and the 21th Centuries. From the Traditional Model to Contemporary PACS.* Eds.: Antoinette Fauve-Chamoux – Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, University Press, 2009. (a továbbiakban *Crăciun*, 2009.) 651. p.
- 26 Erdélyi Unitárius Egyház Központi Gyűjtővéltára. Főpapi Törvényszék ülésjegyzőkönyvei 1869–1895. A statisztika elkészítésénél igyekeztünk teljeskörűen kiszűrni a migrációs és a vallásváltoztatással kieszközölt válásokat.
- 27 *Adriana Florica Muntean*: Divorce with the Orthodox Romanians in the Archpriest District of Turda in the Second Half of the 19th Century. In: *Transylvanian Review* 3. (1994) 108–113. p. Az 1899-es dátum egyébként arra enged következtetni, hogy az egyházi bíróság a házassági törvény bevezetését követően is folytatta működését.

tradíciók, hanem a felgyorsuló gazdasági-társadalmi átalakulás is befolyásolta, ami legjobban a terjeszkedő nagyvárosok és a vidék népességének eltérő válási gyakoriságán keresztül ragadható meg. E tekintetben a Monarchia két metropoliszá növekvő fővárosa, Bécs és Budapest példája kirívó és modellértékű. Bécs részesedése az osztrák válási népmozgalomból a 20. század elején egyenesen extrém méreteket öltött: a birodalomfél válásainak 37%-át a Wiener Landesgericht mondta ki, a nyers válási ráta így 4,5 körül mozgott, szemben a „vidéki” 0,5-tel. Ezen belül a császárváros katolikusainak rátája a századelőn majdnem nyolcszorososan (3,9:0,5), a zsidóké hétszeresen (7:1,1), a protestánsoké hatszorosan (5,9:1) haladta meg az azonos „vidéki” felekezeti rátákat. Magyarországon ugyanekkor a 10.000 budapesti lakosra eső évi 5,8 válás szintén jóval felülmúlta az ország többi részére eső 2,1-es viszonyszámot. Az egyes egyházak fővárosi és „vidéki” híveinek válási gyakoriságát tekintve itt is a katolikusok mutatták a legnagyobb eltérést: amíg a budapesti római katolikus ráta négyszeresen (5:1,2), addig a zsidó két és félszeresen (7,5:3), az evangélikus kétszeresen (6,2:3,3), a református pedig másfélszeresen (6,4:4,7) haladta meg a „vidéki”-t. Nem lehet komoly kéttségünk az iránt, hogy a város és a falu közötti tényleges különbségek mindkét birodalomfélben, összességében és felekezetenként egyaránt, még nagyobbak voltak, hiszen a „vidék” itt használt fogalma számos ausztriai és magyarországi várost is magában foglal.

Mindazonáltal a városiasodás szerepében legalább olyan fontosak a két ország közötti különbségek, mint a hasonlóságok. Már Bécs példája alapján is gyanítható, hogy a városok válási népmozgalmon belüli súlya Ausztriában jóval nagyobb volt, mint Magyarországon. Míg Ausztriában a legalább 50.000-es lakossággal bíró városok (amelyek törvényszéki székhelyként szolgáltak), a válások hozzávetőleg 50%-át adták, addig Magyarországon a hasonló méretű nagyvárosok esetében ugyanez az arány csak 15% volt.²⁸ Figyelemre méltó az is, hogy Magyarországon a 20. század első évtizedében, a válások gyors növekedésével párhuzamosan, a nagyvárosok súlya nem nőtt, hanem csökkent (1900: 19%, 1910: 15%), vagyis a válások számának növekedését inkább a „vidék” biztosította. Erdélyben az unitárius, valamint — ami a városlakók magas felekezeten belüli

---

28 Ausztriában a válási statisztikák az 1907–1908. évekre vonatkozóan közlik a nagyvárosokban székelő törvényszékek által kimondott válások számát, ezen törvényszékek területi illetősége azonban — leszámítva Bécsset — jóval túl terjedt a városok közigazgatási területén: a kimondott válások az összes válás 59%-át képezték (az innsbrucki törvényszék 1907. évi adata nem került közlésre), innen az 50%-os becslés. Az 50.000 főt elérő, de törvényszékkel nem bíró városok: Pilsen, Königlich Weinberge, Zizkow, Pola, Przemyśl, Smichow.

aránya miatt különösen meglepő — az evangélikus egyház válópereskedő hívei esetében a 19. század második felében biztosan megállapítható, hogy a városi illetőség és életmód a válások terén nem játszott fontos szerepet.²⁹ Az általunk közelebről ismert unitárius pereskedők döntő többsége például falvakban élt, s valószínűleg egyszerű parasztember volt.

A házassági viszonyok terén a felekezeti és a „modernizáció” kölcsönhatásának egy egészen speciális, de nem kevésbé tanulságos példáját nyújtják a zsidó válások. A válási statisztikákból úgy tűnik, mintha a házasság felbontását évezredek óta gyakorló zsidóság viselkedése az Osztrák–Magyar Monarchiában, illetőleg Ausztriában inkább a katolikusokéhoz hasonult volna: a vidéki zsidó házasságok, szemben a nagyvárosiakkal, nagyon ritkán végződtek válással. Az osztrák tartományokban élő zsidóság 13%-át tömörítő Bécs adta a zsidó válások mintegy 50%-át, miközben ugyanez a hányad Galíciában, ahol az ausztriai zsidóság 62%-a élt, csak 25% körül mozgott. Ebben az esetben viszont a hivatalos adatokkal óvatosan kell bánni. Amint az osztrák statisztikus, Karl Hugelmann még a válási statisztikák rendszeres közlése előtt, az 1882–1883. évi számok alapján figyelmeztet: „Ha tehát összehasonlítjuk Bécs és Galícia zsidóságát, hogy megtaláljuk a különböző eredmények okát, akkor arra gyanakodhatunk, hogy a különbség csak látszólagos. Galíciában, amint oly sok zsidó házasságkötés, éppúgy számos zsidó válás sem jut az állami hatóságok tudomására.”³⁰ A statisztikák tehát csupán a polgári jogi szempontból érvényes válásokat összesítették.

A jelenség a bontás állami és felekezeti jogának, polgári és rituális gyakorlatának diszkrpanciájában leli magyarozatát. Ausztriában II. József 1783-as házassági pátense, Magyarországon az osztrák polgári törvénykönyv 1853-as bevezetése előtt a zsidóság házassági ügyeit a hitközségek autonóm módon, a rabbinátusi bíróság (*bet-din*) előtt intézték: a válás az évezredes rituálé szerint a válólével (*get*) férj általi átadásával, feleség általi átvételével történt meg. A 19. század folyamán az állami felügyelet e területre való kiterjesztése általában a zsidó közösségek „csendes” ellenállásába ütközött, az alkalmazkodási kényszert ugyanakkor egyes rabbik és némely házaselek, különösen a feleségek, befolyásuk nö-

---

29 A szászoknál egyes teljesen rurális székek válási rátája 1886–1890 között magasabb volt, mint a városias szebeni vagy sebesi széké: *Crăciun*, 2009. 652. p.

30 Az eredeti: „Wir müssen also die Judenschaft von Wien und Galizien vergleichen, um die Ursache der verschiedenen Ziffernresultate zu finden, und dann liegt die Vermuthung nahe, dass die Verschiedenheit nur eine scheinbare ist. In Galizien werden eben wie viele jüdische Eheschliessungen, so auch viele jüdische Ehetrennungen gar nicht zur Kenntniss der Staatsbehörden gelangen.” *Hugelmann*, 1885. 9. p.

velésére, avagy kilátástalannak tűnő élethelyzetük jobbra fordítására használták ki.³¹ Mindenekelőtt a Habsburg Birodalom nyugati tartományaiiban és városokban élő, a keresztény társadalomba integrálódott zsidók fordultak házassági ügyeikkel állami bíróságokhoz. A galíciai zsidók túlnyomó többsége ezzel szemben megtehetette, hogy továbbra sem vesz tudomást az állami törvényekről, s a hitközségek kebelén belül, kizárólag a vallási törvény (*halacha*) szerint jár el. A két csoport közötti arányok idővel nyilvánvalóan a „polgárosodó” zsidóság javára tolódtak el, de hogy pontosan milyen arányokról van szó, azt még megbecsülni sem lehet. Könnyen megeshet, hogy ha összesíthetnénk a tisztán rituális válásokat is, a bécsi és a „vidéki” zsidó válási ráták viszonya megfordulna. A rituális válások számadatainak hiányában analógiaként felhozható, hogy a cári Oroszország nyugati kormányzóságaiiban élő zsidó népesség válási gyakorisága a 19. század első felében kiugró volt, s bár idővel jelentősen mérséklődött, a 20. század elején is magas maradt: 1901-ben például Vilnóban 10.000 zsidó lakosra 12 válás esett, vagyis a ráta nagyjából az erdélyi reformátusokéval és unitáriusokéval vetekedett.³² Elképzelhető, hogy a galíciai hitközségek, sőt a Galíciával szomszédos magyar megyék ortodox zsidó közösségeinek válási gyakorisága nem nagyon maradt el ettől.

A magyar kormányzat 1878-ban külön rendeletet volt kénytelen alkotni az „izraelita házastársak között némely rabbi által könnyelmű módon keresztülvitt elvadások megakadályozása tárgyában”.³³ Egy évtizeddel később a Magyar-Zsidó Szemle arról tudósított, hogy a Sáros megyei zsidók a rituálisan megkötött házasságok csak mintegy harmadát regisztráltatják a felekezeti anyakönyvekben.³⁴ A neológ folyóirat talán eltúlozta a „szabálytalanságok”, az állami törvények negligálásának méreteit, de egy másik északkeleti megye, Máramaros zsidósága ugyancsak hírhedtté vált a „vadházasságok” és a „törvénytelen születések” kiugró aránya miatt, ami szintén a házasságkötések polgári regisztrálásának el-

---

31 *Lois C. Dubin*: *The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist Politics and Enlightenment Culture*. Stanford, Stanford University Press, 1999. 174–197. p.; *Lois C. Dubin*: *Jewish Women, Marriage Law, and Emancipation: A Civil Divorce in Late-Eighteenth-Century Trieste*. In: *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 13. (2007) 65–92. p.

32 *ChaeRan Y. Freeze*: *Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia*. New England — Hannover, Brandeis University Press, 2002. 157., 148–159. p.

33 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1878. szeptember 27-én, 17619. szám alatt kelt rendelete: *Magyarországi Rendeletek Tára* 12. (1878): 774–783. p.

34 *Magyar-Zsidó Szemle* 1889. 28–29. p.

maradásával függött össze.³⁵ A töredékes adatokat figyelembe véve tehát nem lehet kétségünk a felől, hogy a zsidó válások egy tekintélyes hányada kimaradt a statisztikákból, mivel nem állami bíróság mondta ki azokat — már csak azért sem, mert magát a házasságkötést sem anyakönyvezték. A felekezeti válási ráta látszólagos regionális különbségei mögött tehát nem az eltérő házasságviselkedés, sokkal inkább — végső soron — a zsidóság társadalmi integrálódásának különböző fokozatai álltak.

A jog szerepe

A házassági jog, valamint a válási gyakoriság felekezeti, regionális, településtípusonkénti és jogrendszerenkénti sajátosságai magyarázatot adhatnak a válások elterjedésének eltérő ütemére az osztrák és a magyar birodalomfélben, de csak részben világítanak rá a növekedés mozgatórugóira, és egyáltalán nem adnak magyarázatot annak dinamikájára. A magyar válási ráta meredek emelkedésének közvetlen kiváltó oka alapvetően jogi természetű volt: a házassági törvény 1895-ös életbe léptetéséhez és a válóperes procedúra 1907-es lerövidítéséhez kötődött. Így kézenfekvőnek tűnik a következő lépésben közelebből is megvizsgálni, hogy voltaképpen miként járultak hozzá a jogi reformok a válások terjedéséhez, illetve mi történt ugyanakkor Ausztriában, ahol a polgári törvénykönyv és az az alapján kifejlődött joggyakorlat mindvégig kiegyensúlyozott jogi környezetet biztosított.

Előjáróban érdemes megjegyezni, hogy a magyar házassági törvény nem pusztán „bontótörvény” volt, hanem teljes rendszerváltást hozott a magyarországi házassági jog területén. Kodifikálta a házassági jogot, vagyis a korábban egyes királyi rendeletek, törvények által szabályozott és az adott tág keretek között a bírói praxis által szabadon alakított normák helyett összefüggő rendszert alkotott. Ezzel együtt szekularizálta és civilizálta is a házassági jogot, vagyis a régióként és/ vagy felekezetenként eltérő normák helyett polgári jogot teremtett, amely minden magyar állampolgárra nézve egységesen és kizárólagos érvennyel szabályozta a házasságok kötésének és felbontásának módját. A jogi változások komplexitása miatt ugyanakkor nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy mennyiben tehető felelőssé a házassági törvény a nemzeti válási ráta elszabadulásáért. Igaz, hogy a felekezeti korlátok eltörlése számos, főként a katolikus házasságok számára

---

35 Kohn Dávid: Zsidó népmozgalmi statisztika. In: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Szerk.: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc. Budapest, 1895. 35–40. p.

korlátozó formális (lelkészi békéltetés, valláskülönbség esetén esetleges kettős pereskedés) és informális (vallásváltoztatás a kereset beadása előtt) procedurális elem elhagyását eredményezte, a törvény azonban számos szigorítást is tartalmazott. Komoly korlátokat emelt a könnyű válás útjában például a megegyezéssel válás lehetőségének kiiktatása, a vétkességi elv bevezetése, az érvényesíthető válóokok pontos meghatározása, a kereseti jog elévülése, a válóper megindítását és lefolytatását illető terminusok megszorítása.

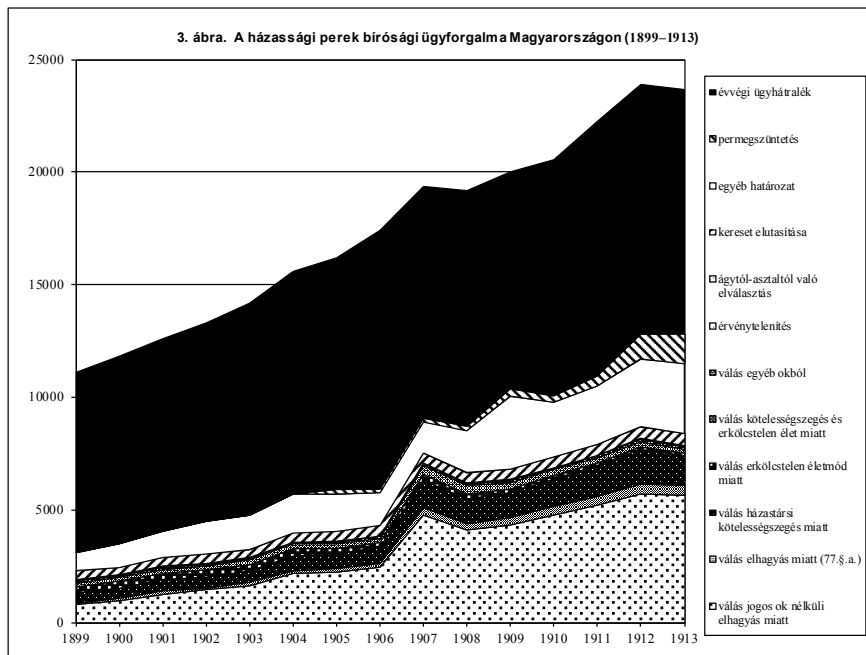
A házassági törvény hatása a joghasználatra annak idején ellentmondásosan alakult: a törvény életbe lépése nyomán a bírói praxis kiszámíthatatlanná vált. A korábban, az új szabályokkal összeegyeztethetetlen válóokok alapján kezdett, 1895. október 1-ig befejezetlen perekben új kereseti kérelmeket kellett betervezni, a felsőbbíróságok pedig sok esetben új határozathozatalra utasították a törvényszékeket. Ezzel együtt megnőtt a visszautasított keresetek aránya, a perek évekig húzódtak és a megítélt perköltségek jelentősen nőttek.³⁶ A válási ráta az első két évben történelmi mélypontra esett (vö. 1. ábrával), ezzel együtt az új törvény alapján beadott válókeresetek száma ugrásszerűen emelkedett. A tömeges perindítás következtében a századfordulóig óriási válóperes ügyhátralék halmozódott fel, amint azt az 1899-től rendelkezésre álló bírósági ügyforgalmi statisztikák tanúsítják.³⁷ (3. ábra) Öt évvel a házassági törvény életbe lépése után a megindított és az áthúzódo magyarországi házassági pereknek évente még mindig csak 30%-a nyert valamilyen módon (bontó vagy elutasító ítélettel, jogerős megszüntető végzéssel, perletéttel) elintéztést, s ezen egészen 1907-ig a bontó ítéletek számának állandó növekedése sem igazán enyhített.

Hogy az ügyhátralék mit jelentett a gyakorlatban, azt még megfoghatóbbá teszi a századfordulós házassági perek időtartamának Monarchián belüli összevetése, amire elsősorban a fővárosok esetében van lehetőség. Miközben a Budapesti Királyi Törvényszéken 1900-ban indított válóperek mindössze 24%-a fejeződött be egy éven belül, illetve 34%-a egy-kettő, 19%-a két-három évig, 23%-a pedig

---

36 Budapest példáján: Nagy Sándor: A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században. PhD Doktori értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, 2012. (a továbbiakban Nagy, 2012.) 92–97., 201–203. p.; A Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata vonatkozásában hasonló megállapításokra jut Herger Csabáné: A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006. 192–195. p.

37 A M. Kir. Kormány [1901–1913]. évi működéséről.

még tovább tartott,³⁸ addig a Wiener Landesgericht által 1901-ben jóváhagyott házassági kereseteket számba véve az ügyek 98%-a nyert befejezést egy éven belül, s csak kis töredéke húzódott évekeig. Nem csak a bécsi, de általában az osztrák bíróságok is gyorsan végeztek a házassági keresetekkel. Az Ausztriában 1901-ben kimondott elvlasztó, bontó és érvénytelenítő ítéletek 97%-a egy éven belül megszületett, s ez az arány később sem romlott. Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy az osztrák statisztikák csak a válások hozzávetőleg egynegyedét kitevő peres elvlasztások (*processuale Scheidungen*) és házassági bontóperek (*Ehetrennungen*) időtartamát mérték. A többséget kitevő, megegyezéses úton, jó-részt az egyezés tényének bejelentésével és jóváhagyatásával történt elvlasztások (*einverständliche Scheidungen*) még ennél is kevesebb időt vettek igénybe:

38 BFL (=Budapest Főváros Levéltára) VII.2.c. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai, 1900, V. irattári osztály; Nagy, 2012. 201. p.

hivatalosan legfeljebb néhány hétig vagy — perfolyam alatti megegyezés esetén — hónapig tartottak.

A magyarországi állapotok a századfordulón tarthatatlanná váltak. A bírósági szervezet és a kormányzat idővel engedni kényszerült a válópereskedők nyomásának, illetőleg a maga eszközeivel próbált úrrá lenni a nehézségeken. Az ítélezési gyakorlat a törvény szellemével ellentétes módon, teret engedett a joghasználói igényeknek: a „szándékos és jogos ok nélküli elhagyás” alapján indított válóperekben nem vizsgálta a szakítás körülményeit, hanem megelégedett a különválás pusztá tényének konstatálásával. Ennek következtében egyre gyakrabban fordulhatott elő, hogy a házastársak közös megegyezéssel szüntették meg az együttélést, és a bíróságon nem kényszerültek a „családi szennyes” kitergetésére, így viszonylag gyorsan és fájdalommentesen szabadulhattak meg egymástól. Amint a 3. ábrán is látható, rövidesen az „elhagyásos perek” nyomán mondták ki a bontások többségét Magyarországon: arányuk a bontó ítéleteket tekintve a kezdeti 44%-ról (1899) a korszak végére fokozatosan 72%-ra (1913) nőtt.

Az elintézésre váró házassági ügyek részarányának apasztásához emellett a kormányzat is hozzájárult azzal, hogy az igazságügyi miniszter javaslatára 1907-ben törvényt fogadtatott el a Magyar Királyi Kúria tehermentesítésére, amelynek része volt a házassági perek fellebbvitelének korlátozása. A törvény hatálytalánította a válóperek hivatalból történő (minden esetben kötelező) felterjesztését, valamint másodfokig korlátozta a válóperekben eljáró házasságvédő fellebbezési jogát.³⁹ Az intézkedés nyomán valóban csökkent a felsőbbbíróóságokra nehezedő nyomás, viszont ezzel éppen azoknak a férjeknek és feleségeknek könnyítette meg a dolgát, akik párjukkal leplezett módon egyetértve kérték a kötelék felbontását: amíg nekik eleve nem állt szándékukban a fellebbezés eszközével élni, addig a házassági konfliktust a bíróságon folytató kisebbség továbbra is gyakran folyamodott jogorvoslathoz. Ez nyilvánvalóan a törvénybe ütköző megegyezések út felé terelte azokat a házasságokat is, akik korábban talán a bíróságtól várták volna a házasság viszály rendezését. A kötelező fellebbezés megszüntetése, valamint a konszenzusos („elhagyásos”) perek azzal összefüggő túlsúlyra jutása végeredményben egymással versengve rövidítette le a válóperes procedúrát, ezzel együtt csökkentve a válás költségeit, élénkítve a pereskedési kedvet, egyúttal megnövelve a befejezett perek hányadát (ez utóbbi az első világháború kitörése előtt már meghaladta az 54%-ot). A következmény a válási ráta meredek növekedése lett.

---

39 1907:XVII. törvénycik 6–7.§. In: Magyar Törvénytár. 1907. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, Franklin-Társulat, 1908. 174–178. p.

Kérdés persze, hogy Magyarországon a törvényhozás milyen megfontolásból engedett a pereskedők „nyomásának”. Az 1907-es magyar törvényjavaslat tárgyalásakor elhangzott képviselői figyelmeztetésre, miszerint a válóperek kötelező felülvizsgálatának eltörlése könnyíteni fogja a válaszokat, a törvény betérjesztője csak annyit jegyzett meg: „Ennek a törvénynek célja nem az, hogy az elválásokat megnehezítsük, az elválási pereket nehézzé és költségessé tegyük, hanem célja a Kúria tehermentesítése.”⁴⁰ A választ akár cinikusnak is minősíthetnénk, a felvetett szempont mégis méltánylást érdemel. A Kúria és általában a polgári bíróságok tehermentesítése, amelynek egyik hozadéka a válások szabadjára engedése volt, a jogbiztonság erősítését célozta. A jogbiztonságnak pedig a Monarchia mindkét felében különleges tétje volt, hiszen a jog volt az egyik legfontosabb kormányzati eszköz arra, hogy az etnikailag, felekezetiileg sokszínű társadalmakat integrálja. Ausztriában az 1811-es polgári törvénykönyv a házassági jog területén megteremtette az állami jog uralmát. Magyarországon a folyamat kétségtelenül megkésett, de a 19. század végén felerősödő magyar nacionalizmus még hangsúlyosabbá tette az etatista-civilizatorikus motívumokat, amely az állami eszközöket immár a társadalmi integráción túlmutató kulturális asszimiláció, a „magyarosodás” érdekében vetette be.⁴¹

Az igazán nagy kérdés azonban az, hogy mi okozta a magyarországi válókeresetek számának 1895 utáni megugrását, majd folyamatos növekedését. Ez volt ugyanis az a tényező, amely a bírói praxist a törvényhozók intencióival ellenkező útra vitte, s amelynek a jogrendszer végül képtelen volt ellenállni. Noha nem ringatjuk magunkat abban az illúzióban, hogy e kérdésre a korabeli statisztikák alapján kielégítő választ kaphatunk, mégis úgy hisszük, hogy a válópereskedők csoportjában a századforduló környékén bekövetkező változások vizsgálata közelebb visz a válaszhoz. A válni kívánó férfiak és feleségek várakozásaihoz, a válókeresetet benyújtók motivációihoz így sem férhetünk hozzá, de azt legalább láthatjuk, hogy kik voltak azok, akik a házassági viszály végső megoldását a házassági törvénytől és az állami bíróságoktól remélték. A statisztikákban két nagyon

---

40 Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója, 7. kötet. Budapest, 1907. 207–208. p.

41 Jellemző, hogy annak idején, a magyar házassági törvényjavaslat az állami házassági jog bevezetésének szükségességét egyebek mellett így indokolta: „az egyes egyházak úgy szervezetükben, mint liturgiájukban nemzetiségi alapon nyugosznak és az illető egyházak házassági jogának területe egyszersmind nemzetiségi jogterületnek tűnik fel.” Indoklás, „a házassági jogról” szóló törvényjavaslathoz. Általános indoklás. In : Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai. 15. kötet. Budapest, 1894. 44. p.

fontos elmozdulás érhető tetten: az egyik a vallási, a másik a szociális összetétel átalakulása.

A katolikus házasságok felbontásának 1895 után kiszélesedő lehetősége kétségtelenül hozzájárult a válókeresetek és nyomukban a válások számának meglődüléséhez. Igaz, az elváltak körében mérhető 35% körüli katolikus arányt, amely csak a vizsgált korszak legvégére emelkedett 40% fölé, nem tudjuk mihez viszonyítani, de a változás mindenképpen forradalminak minősíthető, hiszen a katolikusok számára a kötelék felbontása addig jogilag kivihetetlen volt. Habár nem ismerjük a korábbi szentszéki elváltasztások nagyságrendjét, kizárt, hogy csupán a szentszéki pereskedők állami bíróságokon való megjelenése okozta volna a növekedést. Ezt támasztja alá, hogy bár a törvényhozók támogatták a katolikus hitelvek polgári úton való érvényesítését az ágytól-asztaltól való elváltás jogi lehetőségének fenntartásával, az első világháborúig az egész országban mindössze 23 szeparációra irányuló keresetnek adtak helyt, vagyis a jogintézmény civil változatára nem volt társadalmi igény. A magyar főváros példája egyértelműen arra enged következtetni, hogy a házassági törvénnyel nem csak a korábbi katolikus kitérések elmaradása növelte az uralkodó egyházhoz tartozó válópereskedők arányát. A Budapesti Királyi Törvényszéken 1866–1895 között házassági bontóperben részes, az eljárás lefolytathatósága miatt előzőleg áttért vagy ténylegesen római katolikus felek hányada az összes pereskedő körében 41% volt, ami a házassági törvény érvénybe lépése után — a válókeresetek ugrásszerű növekedésével párhuzamosan — 52%-ra nőtt.⁴² (Nem valószínű, hogy a válási célú herézisek korábban bárhol az országban olyan méreteket öltöttek volna, mint Budapesten.)

A felekezeti korlátok áttörése mellett a másik fontos változás a pereskedők társadalmi bázisának kiszélesedése. Az 1898-ig visszanyúló országos válási statisztikákban szembevetendő egyrészt az ipari segédszemélyzet, másrészt a mezőgazdasági napszamosok arányának századeleji növekedése. Az iparossegédet, iparban foglalkoztatott napszamosokat, gyári munkásokat magában foglaló statisztikai kategória súlya 4-5%-ról 11%-ra; a mezőgazdasági napszamosok hányada pedig, amely 1904 előtt nem érte el a 10%-ot sem, az első világháborút megelőző években tartósan 25% fölé nőtt. Ezzel párhuzamosan — régebben az ügyfélkör számottevő részét adó — jellegzetes középosztálybeli foglalkozások, valamint a birtokos parasztok aránya jelentősen csökkent. Budapest vonatkozásában, közvetlenül a válóperes iratanyag felmérése alapján feltételezhető, hogy

---

42 Nagy, 2012. 28–29. p.

noha az alsóbb társadalmi rétegek valóperes csoporton belüli súlyának növekedése korábban kezdődött, arányuk jelentősebben nőtt a századforduló után.⁴³

A felekezeti szerkezet megváltozásával szemben ugyanakkor ez a folyamat már korántsem magyar sajátosság. Ausztriában a válópert folytató férjek körében ugyancsak a századforduló körül ragadható meg a kétkezi munkások (*Geselle, Fabrikсарbeiter, Bergarbeiter, Tag- und Stücklöhner sowie nicht selbständige Erwerbszweige*) kategóriájának aránynövekedése: míg az 1884–1886 között elváltak 17%-át, 1890–1892 között 18%-át, addig 1900–1902, valamint 1906–1908 között már egyaránt 27%-át tették ki. Magyarországi sajátosság volt azonban a mezőgazdasági ágazatban tevékenykedő valóperes felek kiemelkedő súlya: a kisbirtokos parasztok aránya például az első világháború előtti évekre 25%-ra csökkent, de még így is jócskán meghaladta az ausztriai „gazdálkodók, birtokosok” kategória (*Landmann [Ökonom, Wirtschaftsbesitzer]*) 9%-os hányadát.⁴⁴ A válás magyarországi „demokratizálódása” tehát, amely a válási ráták növekedésének az egyik legfontosabb tényezője volt, nem köthető olyan szorosan a házassági törvény bevezetéséhez, mint a pereskedők felekezeti összetételének átalakulása. Emögött talán mentális változások álltak — a házasság „reneszánsza”, a család középosztálybeli kultuszának terjedése. Bármit is sejtünk a háttérben, az biztos, hogy a társadalmi igények megfogalmazódását és kielégítését egy általánosabb, nem konkrétan a válás szabályozásához kapcsolódó jogi változás segítette elő: a szegényjogon (*in forma pauperis*) történő pereskedés lehetőségének és használatának bővülése.

Jóllehet a szegényjog növekvő mértékű magyarországi alkalmazására megfelelő jogszolgáltatási statisztikák hiányában egyelőre csak következtethetünk, a kirendelt szegényvédőként igénybe vett ügyvédi kar panaszaiból, a társadalmi „kereslettel” és a jog felismert integrációs funkciójával összefüggő tendencia félreérthetetlen.⁴⁵ Másként nem magyarázható meg, hogyan bukkanhattak fel az

---

43 A budapesti válóperekben szereplő iparos- és kereskedősegédek, munkások, napszámosok, al-tisztek és szolgák, valamint a valószínűleg szintén függő foglalkozási viszonyban álló egyéb iparosok együttes aránya az 1866–1880 között indult perekben 29%, 1881–1895 között 34%, 1896–1910 között 50% volt. Nagy, 2012. 32–33., 181. p.

44 A teljes mezőgazdasági szektort nem lehet összehasonlítani, mert az osztrák bírósági statisztika a mezőgazdasági napszámosokat, cselédeket vagy szolgákat a munkások közé sorolta.

45 Nagy, 2012. 96–97. p. Eszerint az 1890-es években a szegénységi bizonyítványok kiállításával kapcsolatos közigazgatási gyakorlat kiszámíthatóbbá vált, és a bizonyítványok addig szokásos lelkészi ellenjegyzése is elmaradhatott, ami különösen a házassági bontóperre készülő katolikus szegények dolgát könnyítette meg.

alsóbb néprétegekhez tartozó házások egyre nagyobb számban a királyi törvényszékek tárgyalótermeiben éppen akkor, amikor a válópereskedés soha nem látott nehézségekbe ütközött, ami természetesen magával hozta a peres kiadások növekedését is. Az ausztriai válások több mint egyharmadát adó császárvárosban, a bírósági akták teljesebb fennmaradása miatt biztosan tudható, hogy a századfordulót követően számos válóperben részes férj és feleség folyamodott szegényjogért, holott az ennek híján kifizetendő összegek meg sem közelítették a magyarországi költségeket.⁴⁶

Következtetések

Az Osztrák–Magyar Monarchia házassági jogfejlődésének, az ausztriai és a magyarországi válási rátáknak, a joggyakorlatnak és –használatnak a vizsgálata egyaránt megerősítheti azokat a kétségeket, amelyek újabban a válások elterjedését illető modernizációs elmélettel kapcsolatban, legalábbis a folyamat korai fázisa vonatkozásában felmerültek. Az említett elmélet a „hagyományos társadalmak” homogenitását implikálja abban az értelemben, hogy a családok szükségszerű, külső kényszerek által meghatározott általános stabilitását feltételezi, ugyanakkor a destabilizálódást, ami felelőssé tehető a válások elterjedéséért, a gazdasági-társadalmi átalakuláshoz szorosan kapcsolódó folyamatként írja le. A modell alkalmazása azonban az Osztrák–Magyar Monarchia válási népmozgalmának alakulását illetően számos problémát vet fel. Így például az osztrák és a magyar házassági jogrendszer eltérő irányú fejlődése, a válások eltérő jogi szabályozása nagyságrendileg különböző szinten tartotta, illetve emelte a nemzeti válási rátákat, annak ellenére, hogy a (nyugati) ciszlajtán tartományok gazdasági-társadalmi átalakulása előrehaladottabb volt. A regionális válási ráták vizsgálata alapján arra következtethetünk, hogy a válások számának és arányának növekedése az egyes jogrendszereken belül sem mutat szoros összefüggést a gazdasági fejlettséggel, legfeljebb a nagyvárosok népessége esetében. Ausztriában a távoli Bukovina, Magyarországon Erdély vagy a Bánát (Tisza-Maros-szöge) kiemelkedő rátája semmiképpen sem illeszthető a modernizációs elmélet keretei közé.

A századfordulón a válások meredek növekedését produkáló Magyarország példája e tekintetben különösen tanulságos. Nem csupán a regionális válási ráták

---

46 *Heindl*, 1980. 228. p. A szegényjogon történő válópereskedés elterjedtségét az 1898–1910 közötti bécsi válóperek kutatása során szerzett saját benyomásaink is megerősítik.

sajátos mintázata (azoknak a Birodalom központjától való távolsággal egyenes arányban növekvő volta) figyelemre méltó, de a növekedés társadalmi mozgatói sem felelnek meg a modernizációs elmélet alapján támasztott várakozásoknak. Paradox módon Ausztriában, ahol a válások száma és aránya sokkal lassabban emelkedett, a városiasság-városiasodás szerepe sokkal nagyobb volt, mint a Monarchia másik felében. Magyarországon a századfordulót követően a nagyvárosok egyébként sem meghatározó súlya a válások terjedésével párhuzamosan csökkent. Az elvások foglalkozási szerkezete azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a válási népmozgalomba bekapcsolódók egyre nagyobb, idővel abszolút többségre jutó hányada kisbirtokos paraszt, mezőgazdasági napszámos és cseléd volt. Jóllehet a mezőgazdasági szektoron belül a birtokos parasztok aránya eközben csökkent, az első világháború előtti években még mindig a magyarországi válások egynegyede kötődött hozzájuk. (Ausztriában a bukovinai válási ráta dinamikus növekedését jórészt szintén a birtokos parasztok házassági bontóperei eredményezték.)

A magyar birodalomfél példája azonban a jog szabályozó szerepe vonatkozásában is figyelemre méltó. Nem kívánjuk vitatni — erre sem a felhasznált források, sem az alkalmazott módszer nem jogosít fel —, hogy a házások jogi aktivizálódása végső soron a családi kötelek meggyengülésével függött össze, mégis úgy véljük, hogy a válások korai elterjedéséhez a jogrendszer, a jogpolitika és a jogi tradíciók korántsem csupán asszisztenciát nyújtottak. Az erdélyi válások jól mutatják, mennyire fontos lehetett a konkrét politikai erőviszonyok alakulása, illetőleg hogy milyen mélyen beivódhatott egy-egy közösség értékrendszerébe a jog. (Az erdélyi adatok nem mellékesen rációznak arra a tévhitre is, amely a válások „hagyományos társadalmakban” való ritka előfordulását strukturális okokra, objektív kényszerekre vezeti vissza). A válások magyarországi áttörésében a 19. század derekán ugyancsak politikai tényezők, a Habsburg uralkodók és a magyar rendek konfliktusa, illetve a liberális ellenzék nemzetteremtő politikai szándékai játszottak főszerepet. Ausztriában, ahol hasonló intenciók nem érhetők tetten, ráadásul nagyon erős maradt a katolicizmus politikai befolyása, a jogfejlődés is más irányt vett, megrekedt a polgári törvénykönyv házassági jogánál. A magyar házassági törvény bevezetése ezzel szemben jó példáját nyújtja a jogi változás és a társadalmi nyomás dialektikájának. Míg az osztrák tartományokban a stabil jogi környezetben a válások számának emelkedése mindvégig mérsékelt maradt, addig a magyar birodalomfélben a jogi reformok a századforduló környékén óriási lökést adtak a növekedésnek. A házassági törvény számos procedurális nehézséget gördített a válások útjába, mégis, a jogi lehetőség kapujának szélesre tárása öngerjesztő folyamatot indított be: a bíróságokra zúduló válókeresetek

utóbb a joggyakorlat fellazulását és a peres eljárás kényszerű megkönnyítését eredményezték.

A jog szabályozó szerepe kapcsán fel kell hívni a figyelmet a válás intézményének kulturálisan eltérő használatára is. A válások számának és arányának növekedése hátterében csak közvetetten húzódhattak meg olyan gazdasági okok, amelyek növelték volna a házasságbomlások számát és arányát. Ezzel szemben több példát hozhatunk arra, hogy nemcsak a jogintézményhez való társadalmi hozzáférés volt jogi vagy anyagi okok miatt felekezeti és szociálisan egyenetlen, hanem maga a legális válás iránti igény is eltérően jelentkezett, megfelelően a vallási és/vagy regionális tradícióknak, a különböző társadalmi csoportok értékrendszerének, ha tetszik „informális jogának”. Az erdélyi protestáns parasztnak kezelhetetlenné váló házassági konfliktusai valószínűleg az esetek döntő többségében a kötelék bírói felbontásával végződtek. Ez lehetett a helyzet a zsidó házasságviszályokkal is, más kérdés, hogy ezek az ügyek nem jutottak túl a hagyományokhoz ragaszkodó hitközségeken és jórészt soha nem kerültek polgári bíróság elé. A vagyonos társadalmi rétegek általában véve szintén rákényszerültek a zilált házasságviszony legális rendezésére, habár ez utóbbi nem feltétlenül válóper formájában történhetett. Nem mondható el viszont ugyanez a nagyvárosokban születő munkásosztályról vagy a vidéki (katolikus) parasztságról a 19. század nagy részében.

Nem elsősorban gazdasági folyamatok hatását, hanem hatalmi szándékok és társadalmi igények, jogi változások és joghasználat bonyolult összjátékának eredményét láthatjuk abban, hogy a 19. század végétől mégis a jogi megoldások, illetve azok közül is előbb (Magyarországon) vagy utóbb (Ausztriában) a házassági kötelék felbontása kerekedett felül. Így a házasságbomlások egyre nagyobb hányada végződött polgári jogilag érvényes válással, elmosva az említett kulturális határokat és fokozatosan közelítve egymáshoz a merőben eltérő társadalmi gyakorlatokat. Az Osztrák–Magyar Monarchia kulturális sokszínűsége, illetőleg — különösen Magyarországon — az államhatalom társadalmi-nemzeti integrációra irányuló erőfeszítései különös élességgel vetik fel a korabeli problémát és mutatják meg az arra adott válaszokat, reakciókat és ellenreakciókat. E tekintetben példászerű a zsidó házasságok feletti állami felügyelet emancipációval párhuzamos kiterjesztése és megerősítése, amely persze csak a hivatalos statisztikák szerint emelte a válások számát. De nemcsak a zsidó hitközségek kompetenciájának kétségbe vonása érthető meg az említett hatalmi szándékok fényében, hanem az állami bíróságok egyházi riválisainak kiszorítása, valamint, ami Magyarországot illeti, a felekezeti gyökerektől elszakadó polgári jog érvényre juttatása, a katolikus, ortodox és az erdélyi protestáns házasságok ügyeinek királyi törvényszékek elé terelése is. A felekezetihez képest megint más aspektust jelen-

tett, a családon belüli viszonyok „normalizációját” célzó jogi szabályozással és hatósági beavatkozásokkal párhuzamosan, az alsóbb társadalmi rétegek jogi aktivitásának ösztönzése, (nem-jogi értelemben vett) perképességének biztosítása. Ebben az összefüggésben érthető meg, hogy a kormányzat és a bíróságok miért nem léptek fel hatékonyabban a válások számának bizonyára aggasztó növekedése ellen: a jogintézmény — paradox módon — a társadalmi integráció eszköze volt, s a válások számának növekedésére legfeljebb e folyamat kellemetlen, de szükségszerű velejárójaként tekintettek.

VEZSENYI PÉTER

AZ ESZTERGOMI EGYHÁZI VAGYON LIKVIDÁLÁSA 1919-BEN

Dénes Károly jelentései

A magyarországi Tanácsköztársaság 133 napja alatt az egyházpolitika folyamatosan formálódott. Eleinte a tanácsalanság és a kapkodás jellemezte a döntéshozatalt.¹ Az első gyakorlati intézkedések tapasztalatai alapján azonban már lehetősége nyílt a tanácsállam vezetőinek arra, hogy egyre hatékonyabbá tegyék a proletárdiktatúra egyházügyi igazgatását. A kommün vezetői körében a valláspolitikáról kialakított kép kezdetben elnagyolt volt, s csak néhány általános elvet fektettek le. Ezek az elvek a szociáldemokrata és a kommunista párt programjában hol direkt, hol pedig indirekt módon érhetők tetten.² A Forradalmi Kormányzótanács ülésein a legalapvetőbb kérdés is vitára adott okot: van-e helye egyáltalán az egyházaknak a Tanácsköztársaságban?³ A 133 nap alatt meghozott

-
- 1 *Fazekas Csaba*: A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben. In: *Múltból a jövőbe. Tanulmányok*. Szerk.: Pölöskei Ferenc — Stemler Gyula. Bp., 1997. (a továbbiakban *Fazekas*, 1997.) 64. p.
  - 2 A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásakor, 1890-ben tett közzé egy hét pontot tartalmazó elvi nyilatkozatot. Az elérendő célok között helyet kapott a „vallásfelekezet nélküli oktatás a nép- és továbbképző iskolákban”. Lásd: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Bp., 2003. 143. p. Az MSZDP X. kongresszusán, 1903 áprilisában, Garami Ernő pártelnök egy határozati javaslatában a klerikalizmus elleni küzdelem szükségességére hívta fel a figyelmet. A konkrét követelések pedig arra irányultak, hogy „az állam és egyház teljesen elkülönítettén, a vallás és annak szervezetei magánüggyé nyilvánítottassanak, az egyházak közpénzből történő segélyezése beszüntetessék, az egyházi javak köztulajdonná tétessenek, az iskolai vallásitanítás és a felekezeti iskolák eltöröltessenek.” A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. III. köt. Bp., 1955. 142. p. A Kommunisták Magyarországi Pártja hivatalos programjában nem tett említést az egyházakkal kapcsolatos elképzelésekről. Lásd: *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai*. V. köt. Bp., 1956. 351–352. p. Az Oroszországi Kommunista (Bolshevik) Párt 1919. márciusi programja azonban nyíltan szólt a papok jogfosztásáról, a kommunista eszméktől áthatott oktatók képzéséről és a teljes vallásellenes propaganda szükségességéről. Lásd: *Az Oroszországi Kommunista (Bolshevik) Párt programja*. Bp., 1919. 18. p.
  - 3 A Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 12-i ülésén Szabados Sándor azt javasolta, hogy a cenzúra eszközével élve a hitéleti folyóiratoknak szabadságot kell hagyni. Kun Béla ezt azonnal elvetette: „Az egyházi kérdések dolgában tévedések vannak. Az, hogy mi egyelőre nem

intézkedések alapján úgy tűnik, hogy a proletárdiktatúra idővel arra az álláspontra helyezkedett, hogy szükség van valamiféle kapcsolattartásra az egyházakkal,⁴ de az állam és az egyház szétválasztása irányában tett 1919-es kísérlet komoly jog-sérelemeket eredményezett az egyházak számára.⁵

A proletárdiktatúrának mind nagyobb hangsúlyt kellett fektetnie az egyház-ügyi igazgatásra. Köztudott, hogy a Berinkey-kormány 1919 januárjában szétválasztotta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot,⁶ de a két új tárca közül csak a közoktatásügy folytathatta működést szovjet mintára létrehozott népbiztossággként.

A Forradalmi Kormányzótanács első ülésén, 1919. március 22-én született döntés arról, hogy a „Vallásügyi Minisztérium ügyei a továbbiakig a Közoktatásügyi Népbiztosság hatáskörében maradjanak”.⁷ Március 24-én napirendre került az egyházi műkincsek köztulajdonba vételének ügye. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos a leltározás és lefoglalás felgyorsítására hívta fel a figyelmet, javaslatára pedig a kormányzótanács Faber Oszkárt bízta meg azzal, hogy a munkálatokat irányítsa.⁸ Az egykori piarista növendék és kereskedelmi iskolai tanár⁹ később úgy emlékezett, hogy Kunfi március 26-án, telefonon kereste meg

---

akarjuk becsukni a templomokat, ez nem jelenti azt, hogy tovább menjünk [az engedmények terén — V. P.]. A párt csinálja a legtökéletesebb egyházellenes, papellenes agitációt: a papok minden mozgási lehetőségét el kell venni. Ha marxisták is vagyunk, nekünk a vallás nem is magánügy.” A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Szerk., bev.: Imre Magda – Szücs László. Bp., 1986. (a továbbiakban FKT jkv.) 269–270. p. Néhány nappal később Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos kijelentette: „Az én álláspontom is az, hogy ne csináljunk antiklerikális politikát.” FKT jkv. 246–250. p.

4 *Fazekas*, 1997. 75. p.

5 Megemlíthetjük például azt, hogy a Tanácsköztársaság alkotmánya megfosztotta a lelkészeket és szerzeteseket a választójogtól. Tanácsköztársasági Törvénytár. V. köt. Szerk.: Pongrácz Jenő. Bp., 1919. 17. p. A Népszava 1919. március 29-én tudósított arról, hogy Budapest közközházaiából eltávolítják az apácákat. Népszava, 1919. március 29. A szerzetesrendek kapcsán legújabbban a Piarista Rend Magyarországi Tartománya tett közzé értékes forrásközlést: A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság. Bev., s.a.r.: Szakál Ádám – Koltai András. Bp., 2013.

6 *Balogh Margit–Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. I. Bp., 2005. 536. p.

7 FKT jkv. 58. p.

8 FKT jkv. 62. p.

9 *Faber Oszkár*: Egy szerzetes naplótöredéke. Bp., 1908. 7–8. p.; *Fekete Szabolcs Benedek*: Faber Oszkár piarista évei. In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Füzes Ádám – Legeza László. Bp., 2006. 125. p.; *Wilhelm Jenő*: A

öt, hogy vállalja el a „vallásügyi likvidáló bizottság” vezetését.¹⁰ Faber legfőbb bizalmasa és helyettese, Apáti György, szintén kereskedelmi iskolai tanár és egykori piarista, március 30-án kapott meghívást a hivatalhoz az új vezetőtől.¹¹ Kettőjük mellett Kirchmeyer József nyert még kinevezést a szervhez, mint „politikai ellenőrző közeg”.¹²

A Tanácsköztársaság egyházigazgatásának szerve, az úgynevezett Vallásügyi Likvidáló Hivatal, amelyet a 133 nap alatt többféleképpen is neveztek,¹³ tehát ezekben a napokban alakult meg, a volt Vallásügyi Minisztérium ügyosztályainak csonkításával.¹⁴ A hivatal illetékessége azonban nem fedte le az egyházigazgatás minden szegmensét. A Tanácsköztársaság valláspolitikáját emiatt két nagyobb területre lehet osztani.

Az egyik az egyház és az állam szétválasztása, vagyis a szeparáció volt, amelynek céljai közt leginkább a kötelező iskolai vallásoktatás megszüntetése, és az állami intézmények felekezeti befolyástól való mentesítése szerepelt.¹⁵ A má-

vörös pap. Dr. Fáber Oszkár (1879–1942). In: Kioltott fáklyák. Emlékezések a fehér terror pedagógus áldozatairól. Szerk.: Bihari Mór et al. Bp., 1963. 47–49. p.

- 10 Budapest Főváros Levéltára (=BFL) VII.5.c. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Büntető perek iratai. (=VII.5.c.) 7064/1919. I. ö. e. fol. 10r.; *Fazekas*, 1997. 65. p.
- 11 BFL VII.5.c. 7064/1919. I. ö. e. fol. 4r., 36r.
- 12 *Fazekas*, 1997. 72. p. Kirchmeyer József a budapesti V. kerületi munkástanács tagja volt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL) K 802. Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. (=K 802.) 10. tétel. 78. doboz. 1336/1919. Eln. sz. fol. 27r.
- 13 A két leggyakrabban használt formula a „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” és a „Vallásügyi Likvidáló Országos Bizottság” volt. Pl. MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 5r., fol. 6v.; *Fazekas*, 1997. 66. p.
- 14 Faber rögtön hivatalba lépését követően összehívott egy osztályközi értekezletet, amelyen „élő szóval” rendelkezett a volt Vallásügyi Minisztérium ügyosztályait illetően. Kijelentette, hogy az egyház és az állam szétválasztása folytán a vallásügyi tárca addigi formájában nem működhet tovább, ezért az egyes ügyosztályok saját ügykörüket a „lehető legrövidebb idő alatt likvidálni voltak kötelesek”. Az ügyosztályok többsége körülbelül 3–4 hét alatt befejezte működését. MNL OL K 46. Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Tanácsköztársaság Történeti Adatait Gyűjtő Országos Bizottság (TAGYOB) iratai. (=K 46.) 6. doboz. II/5a. fol. 291r.
- 15 A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. számú rendelete kimondta a nevelési és oktatási intézmények köztulajdonba vételét. Tanácsköztársasági Törvénytár. I. köt. Szerk.: Pongrácz Jenő. Bp., 1919. 39–40. p. Április végén a Közoktatásügyi Népbizottság bocsátott ki rendeletet a közművelődési intézmények, tanintézetek, hivatalok és egyházi könyvtárak köztulajdonba vételéről. Tanácsköztársasági Törvénytár. III. köt. Szerk.: Pongrácz Jenő. Bp., 1919. (a továbbiakban

sik terület az egyházi vagyon köztulajdonba vétele, likvidációja, és a felekezetek állami támogatásának megszüntetése volt. Elvben ez utóbbit is a szeparáció részének tekintették a proletárdiktatúrában,¹⁶ de mégis érdemes különválasztanunk az előbbitől. Egyrészt azért, mert Faber Oszkár tulajdonképpen nem foglalkozott egyébbel, mint a szekularizációval.¹⁷ Másrészt pedig azért, mert a művelődési osztályok megszervezése után már központi irányítással folyhatott az oktatásügy és a kultúra ideológiai átformalása is.¹⁸ Az egyházi vagyon likvidálása önmagában is szerteágazó feladatkörre vált, hiszen a szocializált egyházi birtokok és gazdasági egységek kezelése május 17. után, az erre vonatkozó rendelet megjelenésétől a Földművelésügyi Népbiztosság hatáskörébe került.¹⁹ Két nappal később pedig felállították az új főhatóságot, a Népgazdasági Tanácsot.²⁰

Az egyházi vagyon likvidálásának menetét a Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt két periódusra lehet osztani, amelyben a cezúrát a Közoktatásügyi Népbiztosság 13. számú rendeletének megalkotása és kihirdetése jelentette.²¹ Érdemes azonban azt is megfigyelnünk, hogy Esztergomban az egyházi vagyon köztulajdonba vételének második szakasza tovább periodizálható. Az említett rendelet meghagyása nyomán Faber kiküldte Dénes Károlyt, a volt Vallásügyi Minisztérium számtisztjét,²² hogy az Esztergom városban és az esztergomi járás községeiben folyó köztulajdonba vételt irányítsa.²³ Július végén azonban már Fa-

---

Törvénytár III.) 92–93. p. Ugyancsak április végén született meg a kormányzótanács LXX. számú rendelete, amely kimondta, hogy a Tanácsköztársaság köztulajdonba vesz valamennyi nem állami kórházat, gyógyító-, rendelő- és gondozóintézetet és szanatóriumot. Tanácsköztársasági Törvénytár. II. köt. Szerk.: Pongrácz Jenő. Bp., 1919. (a továbbiakban Törvénytár II.) 38. p.

16 Ezt igazolja Faber Oszkárnak, a Vallásügyi Likvidáló Hivatal vezetőjének egyik dátum nélküli rendelete, amelynek címe: „Rendelet az egyház és szovjet köztársaság szétválasztásáról és ezzel kapcsolatban az egyházi, hitfelekezeti, alapítványi vagyonok köztulajdonba vételéről”. MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 4813/1919. Eln. sz. fol. 8r.

17 *Fazekas*, 1997. 86. p.

18 Törvénytár II. 18–21. p.

19 Törvénytár III. 32–33. p.

20 A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. VI/I. köt. Bp., 1959. (a továbbiakban MMTVD VI/I.) 514. p.

21 *Fazekas*, 1997. 70. p.

22 Magyarország Tiszti Czim- és Névtára. XXXVII. Bp., 1918. (a továbbiakban: Tiszti címtár 1918.) 360. p.

23 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 1r.

ber helyettese, Apáti György vette kézbe az ottani munka irányítását,²⁴ e tekintetben tehát az utolsó napok újabb változásokat eredményeztek.

Az itt közzétett forrásokon keresztül az esztergomi egyházi vagyon likvidálásának folyamatába nyerhetünk bepillantást. A Vallásügyi Likvidáló Hivatal szervezetének és működésének mélyebb megértéséhez elengedhetetlen a helyi sajátosságok alaposabb elemzése, amelyet természetesen a fennmaradt forrásanyag mennyisége és minősége döntően befolyásol. Esztergom esetében viszonylag kedvező helyzetben van a téma kutatója, hiszen Dénes Károly jelentései a szekularizációnak meglehetősen intenzív és jól szervezett időszakát mutatják be. Mindez azonban nem mondható el a kiküldetését megelőző két hónapról.

Az esztergomi egyházi vagyon likvidálásának első szakasza

A hiányos forrásadottságok okán az Esztergom város és az esztergomi járás területén folytatott likvidálás első szakaszáról nagyon kevés információval rendelkezünk. Nem ismerjük sem a Dénes Károly által említett bizottságnak a tagjait,²⁵ sem pedig azt, hogyan végezték munkájukat. Nem lehet tehát egy átfogó képet felvázolni a likvidálás e szakaszának helyi sajátosságairól, mert a fennmaradt levéltári források alapján csupán egy-egy példát lehet kiemelni.

Dénes Károly június 14-én arról tájékoztatta Fabert, hogy megérkezéséig az egyházi vagyon köztulajdonba vétele ügyében Esztergomban „jóformán semmi sem történt”.²⁶ Az első ismert intézkedésre azonban már meglehetősen hamar, 1919. március 25-én sor került. Néczin Jenő, akit az esztergomi munkástanács csak másnap, tehát március 26-án bízott meg „Esztergom város területén pénzügyi népbiztosi teendők ellátásával”,²⁷ lefoglalta a hercegsprimási képtarat, a főszékesegyházi kincstárat, továbbá a „takarékpénztárat, és az egyházi vagyonkezelőségek pénzkészleteit”.²⁸ Néczin eljárása azonban nem számíthatott a hivatalát éppen e napokban elfoglaló Faber Oszkár jóváhagyására. Az országos likvidáló biztos ugyanis sorra adta ki körrendeleteit a szekularizáció menetének

---

24 Esztergomi Népszava, 1919. július 26.

25 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 21r.

26 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 20r.

27 Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (= MNL KEML) XVI-1-a. Esztergom Vármegye és Város Direktóriuma. Elnöki iratok. (=XVI.1.a.) 74/1919. sz. fol. 17v.

28 Az Esztergomi Népszava repertóriuma. Szerk.: Kovács Emil. Esztergom., 1969. 55. p.

szabályozására, amelyekkel az önkényes lefoglalásoknak is elejét kívánta venni. Első ismert likvidáló rendeletét is csak 29-én adta ki.²⁹

Néhány nappal később azonban már a Forradalmi Kormányzótanács meghagyása alapján került sor a főszékesegyház kincstárának és a primási palota értéktárgyainak lefoglalására.³⁰ A két kiküldött, Kenczler Hugó³¹ és Layer Károly³² március 27. és 29. között elvégezte a Bazilika kincstárának leltározását,³³ majd Budapestre, az Iparművészeti Múzeumba szállították a kincstár értéktárgyainak egy részét. Erről átvételi elismervény is készült.³⁴

Április 25-én már maga Faber Oszkár hatalmazta meg Kirchmeyer Józsefet, és a későbbi likvidáló ellenőrt, Dénes Károlyt, hogy a főszékesegyház kincstárának „ezüst és arany értékeit” az esztergomi munkástanácstól „megbízható őrség fedezetével átvegye, és Budapestre, a biztosabb elhelyezés érdekében az Osztrák-Magyar Bank pánccéltermeibe szállítsa”. A munkástanácsot felszólította, hogy tegye meg a szükséges lépéseket aziránt, hogy az átvétel helyétől az átadás helyszínéig őrség kísérje megbízottait, s a „vasúton külön kocsik bekapcsolásáról intézkedjék”. Faber azt is utasításba adta, hogy a munkástanács jelöljön ki egy személyt, aki majd Déneséket elkíséri, s az átvételi elismervényt visszaviszi Esztergomba.³⁵

A két kiküldött másnap leltárt vett fel a Bazilika kincstárából és az érseki rezidenciából „nagyobb biztonság okából elszállított asztali ezüstművekről és egyházi értéktárgyakról”. A regisztrált tárgyak pénzben kifejezett értéke több mint 40 ezer korona volt. A primási palotában található ezüstartályok között 14, míg a főszékesegyházi kincstárban lévők közül 11 tétel került leltározásra.³⁶ Nem tudjuk, hogy mikor és végül hogyan történt meg az értéktárgyak elszállítása a fővárosba,

---

29 Fazekas, 1997. 66–67. p.

30 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 1336/1919. Eln. sz. fol. 37r.

31 Kenczler Hugó a Tanácsköztársaság alatt a Nemzeti Múzeum likvidációjával megbízott személy, a „Szépművészeti Múzeumba beosztott nemzeti múzeumi őr” volt, aki a magántulajdonban lévő műtárgyak köztulajdonba vételére felállított bizottság vezetését is ellátta. MNL OL K 46. 6. doboz. II/5. f. 64; 73.

32 Layer Károly művészettörténész volt, aki 1934–1937-ig az Iparművészeti Múzeumot is vezette. Magyar Életrajzi Lexikon. Szerk.: Kenyeres Ágnes. II. köt. Bp., 1982. 43. p.

33 Primási Levéltár (=PL) Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltára. Capsa Ecclesiasticorum. Capsa 1. Fasciculus 1. (Kincstári leltárak)

34 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 1336/1919. Eln. sz. fol. 39r.

35 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 1336/1919. Eln. sz. fol. 26r.

36 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 1336/1919. Eln. sz. fol. 28–29.

de a levéltári források alapján bizonyos, hogy azokat április 28-án két lezárt és lepecsételt falárában (1483. és 1484. szám alatt) maga Faber Oszkár helyezte letétbe a Magyar Általános Hitelbanknál. (Végül tehát nem az Osztrák-Magyar Bankhoz került a két láda.) Az átvételről a pénzügyi elismervényt állított ki.³⁷ A két falára kulcsa Preszler Antalnak, a volt vallásügyi minisztériumi segédhivatal vezetőjének gondjaira lett bízva.³⁸

Az eddigi példákon keresztül láttuk tehát, hogy a leltározásra és lefoglalásra kiküldött személyek honnan kapták megbízásukat. A helyi viszonyokból jól kirajzolható, hogy milyen tanácsalanság uralkodott kezdetben, és a hatáskörök csak fokozatosan kristályosodtak ki.³⁹ Néczin még a helyi munkástanács nevében járt el, Kenczler és Layer pedig a kormányzótanács felhatalmazása alapján utazott Esztergomba. Dénes Károlyt és Kirchmeyer Józsefet végül már közvetlenül Faber Oszkár bízta meg a leltározással és lefoglalással.

A járás községeiben lefolytatott likvidációról, az áprilisi közoktatásügyi népbiztosi rendelet kibocsátását megelőző időszakból, két konkrét példával tudunk szolgálni.

Kirva községben 1919. április 13-án vettek fel jegyzőkönyvet a helyi munkás- és katonatanács megbízottai által a plébániánál végrehajtott leltározásról. Az eljárás jogalapja az „Esztergomból érkezett 662. számú távirat” volt. A jegyzőkönyvet megküldték Esztergomba, ahol tudomásvétellel április 23-án irattárba helyezték.⁴⁰ A jegyzőkönyv szerint a leltárba vett egyházi vagyon értéke 17.542 korona 47 fillér volt, amelynek csak töredéke állt rendelkezésre készpénzben (99 korona 70 fillér), nagyobb része értékpapírban és takaréketetben feküdt.⁴¹ A kirvai megbízottak leltárba vették még az egyházi ingatlanokat is, mint például a római katolikus templomot,⁴² amely eljárás Faber egyik korábbi rendelkezésével nyilvánvalóan ellentétben állt.⁴³

---

37 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 1336/1919. Eln. sz. fol. 30–31.

38 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 1336/1919. Eln. sz. fol. 27v.

39 *Fazekas*, 1997. 66. p.

40 MNL KEML XVI.1.b. Esztergom Vármegye és Város Direktórium. Általános iratok. (=XVI.1.b.) 2. doboz. 102/1919. sz. fol. 48.

41 MNL KEML XVI.1.b. 2. doboz. 102/1919. sz. fol. 48v.

42 MNL KEML XVI.1.b. 2. doboz. 102/1919. sz. fol. 48r.

43 Faber már első rendeleteiben meghagyta, hogy a helyi szerveknél alakítandó likvidáló bizottságok a templomokat és paplakokat ne vegyék köztulajdonba. *Fazekas*, 1997. 67. p. Április közepén pedig leszögezte, hogy a „templomok, nyilvános kápolnák és rendszeresen istentiszteletre használt imaházak, a felszerelésekkel együtt továbbra is meghagyandók a felekezetek

A bajnai római katolikus egyházközséget érintő eseményekről Hormán József plébánosnak a nagysápi munkástanácshoz 1919. április 17-én írt leveléből értesülhetünk. Hormán beszámolt arról, hogy tudomása szerint a nagysápi templom vagyonának zár alá vétele ügyében a helyi munkástanács Bajnára kíván utazni. A plébános szerint ez szükségtelen, mert már nyolc nappal korábban megtörtént a zár alá vétel. Az „esztergomi népbiztos” korábban ugyanis Weinacht Ferencet, a bajnai munkástanács elnökét távirati úton bízta meg a bajnai egyház vagyonának lefoglalásával. Weinacht a „plébánián levő templompénztárt lezárta, átvevén előbb a számadásokat”. Hormán átadta „az összes vagyonról való kimutatást; a bajnai, az epöli és a nagysápi templomok tőkéről kiállított hitelszövetkezet-i könyvek, értékpapírok mind együtt vannak a templom pénztárában; a kulcsot pedig Weinacht elnök átvette”. A plébános szerint már az iratok is beküldettek az illetékesekhez.⁴⁴ Másnap, április 18-án a nagysápi munkástanács végrehajtó bizottsága azzal a kéréssel fordult az esztergomi munkástanácshoz, hogy a bajnai egyháznál lefoglalt vagyon kimutatását küldje meg, s oldja fel a zárlat alól, hogy annak őrizetéről — „illetékességéből” — maguk gondoskodhassanak. Szokob János, Esztergom város direktóriumának elnöke azt a választ adta április 23-án a nagysápi munkás- és katonatanácsnak, hogy a bajnai zárlat nem oldható fel, és ez eleve szükségtelen, mert „a nagysápi vagyon őrizete ott is biztos, és a kimutatás a zárlati anyag között mindenkor feltalálható”.⁴⁵ Az ügy további szálairól sajnos már nincsenek forrásaink.

A likvidálás első időszakából a források bepillantást engednek a hercegprímási központba is. Csernoch János hivatalába április 16-án érkezett meg az esztergomi munkás- és katonatanács végrehajtó bizottságának határozata, amellyel felszólították, hogy az „esztergomi egyházmegye területén lévő kulturális és közegészségügyi célokra (kórházak, szanatóriumok, öregek, rokkantak otthonának alapítására) alkalmas épületek jegyzékét 24 óra alatt a vármegyei direktóriumhoz haladéktalanul terjessze be”. A főpásztor április 18-án írta meg válaszlevelét. Az istentiszteleti célokra szolgáló épületek felsorolásától eltekintett, hivatkozva a Tanácsköztársaság vonatkozó rendelkezésére. A munkástanács által kijelölt célra Csernoch szerint „szóba jöhetnek azok a tanintézetek és kórházak, amelyek jelenleg is kulturális illetőleg közegészségügyi célokat szolgálnak”. Ide tartoznak

---

használatában”, továbbá, hogy a „jelkészek az általános lakásszabályok keretén belül lakásukban meghagyandók”. MMTVD VI/I. 264–265. p.

44 MNL KEML XVI.1.b. 2. doboz. 505/1919. sz. fol. 50v.

45 MNL KEML XVI.1.b. 2. doboz. 505/1919. sz. fol. 50r.

a „főegyházmegye majd minden községében meglévő” katolikus elemi iskolák, összesen 787 tanintézet. Esztergom városában szóba jöhet az érseki palota, továbbá az „érseki leányárvaáz és a Vöröskereszt Kórház, melyeknek egyike kulturális, másika közegészségügyi célt szolgál jelenleg is. Kulturális célt szolgál az esztergomi főegyházmegyei könyvtár épülete is.”⁴⁶

A hercegprímás egyébiránt előre biztosította magát a köztulajdonba vétel lebonyolításával kapcsolatban. Április 26-án meghatalmazta Hajdu István primási jószágigazgatót, hogy képviselje őt az érseki vagyonok átadásánál. Egyidejűleg rendelkezett arról is, hogy az egyes vagyontárgyak átadását hozzáértő személy felügyelje. Így a primási palotának és berendezéseinek átvételénél Bellovits Gyula számvevő bábáskodhatott, az egyéb egyházi tulajdonú épületek szocializálásához pedig Varga Kálmán mérnököt rendelte ki. A „gépgyár, jéggyár, vízvezeték, mosóháznál és pincénél” Perényi Árpád főszámvevő képviselhette a hercegprímást. A főpénztár átvételénél Burányi Ernő főpénztáros, az erdészetnél Schmid Ernő erdőtanácsos, a gazdaságnál pedig Lakner Aladár jószágfelügyelő kapta ugyanazt a megbízást. A jogi vonatkozású ügyek lebonyolítására Mattyasovszky Béla ügyész nevezte ki. A megbízottakat felhatalmazta azzal, hogy az „általuk átadott ingók és ingatlanok, üzemek, állatok, készletek, gépek, eszközök, tárgyak, bútorok és műkincsek leltárait” a jószágigazgató egyetértésével Csernoch nevében aláírassák.⁴⁷

Az eddigiekben ismertetett esztergomi példák némileg árnyalják tehát azt a képet, amit Dénes Károly a kiküldetése előtti állapotokról megfestett. Túlzás ugyanis azt állítani, hogy szinte semmi sem történt. Mindazonáltal az egyházi vagyon likvidációja az eddigieknél sokkal nagyobb szervezettséget igényelt, s ezt jól tudta Faber Oszkár is.

A Közoktatásügyi Népbiztosság 13. számú rendelete

A Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. április 21-én alkotta meg 13. számú rendeletét az „egyházi, hitfelekezeti és az általuk kezelt alapítványi vagyonok köztulajdonba való átvételéről”.⁴⁸ A rendeletet 27-én hozták nyilvánosságra, az Esz-

---

46 PL Cat. H. 1817/1919.

47 PL Cat. H. 1892/1919.

48 Törvénytár II. 137–140. p.

tergomi Népszava pedig május 7-én tudatta azt a helyiekkel.⁴⁹ A Faber Oszkár elképzeléseit tükröző rendelet⁵⁰ előírta, hogy az egyházi vagyon köztulajdonba vétele céljából minden helyi munkás-, katona- és földműves tanács „likvidáló (felszámoló) bizottságot küld ki”, amelynek feladata leltár felvétele mellett köztulajdonba venni „mindent, ami az egyházi, hitfelekezeti és az általuk kezelt alapítványi vagyonok állagát képezte”. A rendelet hatálya alól kivételt képeznek a „templomok, nyilvános kápolnák és a rendszeres használatra szánt imaházak, kálváriák, szobrok, haranglábak, valamint ezeknek a vallási szertartásaihoz szükséges felszerelések, melyek nem leltározandók”.⁵¹

A rendelet a likvidálandó egyházi vagyonnak — az átvétel módját tekintve — három kategóriáját állította fel.

1. Az egyházi ingatlanok köztulajdonba vétele kapcsán a népbiztosság előírta, hogy a likvidáló bizottság az átvett ingatlant a hozzá tartozó „élő és holt felszerelésével együtt” a helyi munkástanácsnak köteles átadni, amely gondoskodik a további kezeléssel „azt a fő elvet tartván szem előtt, hogy a termelés zavartalan folytonossága mindenekelőtt és feltétlenül biztosítandó”.⁵²

2. Az átvett készpénzt és értékpapírokat a likvidáló bizottság Budapesten a központi állampénztárba, vidéken pedig a legközelebbi állampénztárba vagy adóhivatalba köteles beszállítani. A beszállított vagyont külön naplóban kell vezetni, s azokat a „köztulajdonba átvett egyházi, hitfelekezeti és alapítványi értékek” néven bevételezni. A vidéki állampénztárak köteleessége volt ezen felül, hogy az általuk átvett értékeket a központi állampénztárba beszállítsák. Azon mezőgazdasági, erdőgazdasági egységek vagy gyárak, amelyek az „üzem zavartalan folytatására szükségesek”, készpénz- és értékpapírvagyont a helyszínen kötelesek átadni a helyi munkástanácsnak.⁵³

3. Az egyéb ingóságok (például könyvtár, műkincsek stb.) szintén a helyi munkástanácsnak adandók át, s ez a „neki megőrzés végett átadott leltári tárgyakért teljes felelősséggel tartozik”.⁵⁴

A rendelet megszabta a nyilvántartás módját is: a lefoglalt eszközökről három példányban kellett „A” vagy „B” jelzésű leltárakat készíteni, amelyek mintáit a

---

49 Esztergom Népszava. 1919. május 7.

50 *Fazekas*, 1997. 70. p.

51 Törvénytár II. 137. p.

52 Törvénytár II. 137. p.

53 Törvénytár II. 138. p.

54 Törvénytár II. 138. p.

rendelet mellékletében közöltek. A kétféle leltár közül az „A” jelzésű szolgált az ingatlanok és ingók nyilvántartására, míg a „B” jelzésű a készpénz és az értékpapírok regisztrálására. Az átadó fél köteles volt a leltárt záradékkal ellátni. A leltárakat alá kellett írnia az átadónak, a likvidáló bizottságnak és a helyi munkástanácsnak. Ezek közül az egyik példány az átadót, a másik az átvevőt, a harmadik pedig a „Közoktatásügyi Népbiztosság vallásügyi likvidáló politikai megbízottját”, vagyis Faber Oszkárt illette. Az ő példányához kellett csatolni a készpénz és az értékpapírok állampénztárba történő beszállítását igazoló elismervényt is. A felszámolást követően a likvidáló bizottságok a megfelelő leltárak csatolása mellett — Budapesten közvetlenül, vidéken pedig a helyi tanács útján — kötelesek voltak „lehetőleg azonnal” jelentést küldeni a vallásügyi likvidáló politikai megbízottnak. A rendelet meghagyta annak a lehetőségét, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság a likvidáló bizottság munkáját „kiküldött szakközegekkel” ellenőrizheti és irányíthatja. Az utolsó paragrafus megfelelő szankciót is kilátásba helyezett arra az esetre, ha „kiderül az, hogy egyes egyházi, hitfelekezeti vagy alapítványi vagyon a már lezárt leltárból az átadó, átvevő, avagy az átvétel-átadást eszközöző bizottságnak (illetve a bizottság bármely tagjának) rosszhiszeműsége folytán maradt ki”, mert ez esetben a visszaélést elkövető személy forradalmi törvényszék elé állítandó.⁵⁵

A rendeletet Esztergomban Szabó István tanügyi megbízott továbbította a vármegye munkástanácsai számára. Az eredeti rendelkezéssel ellentétben itt a helyi munkástanácsot megillető leltári példányt személyesen neki kellett megküldeni.⁵⁶

A likvidáló rendelet kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy Fabernek és hivatalának volt-e már konkrét elképzelése a „kiküldött szakközegek”-re vonatkozólag. Az országos likvidáló biztos ugyanis csak május második felében intézkedett a „likvidáló bizottságok munkájának irányítása és ellenőrzése végett kiküldendő szakközegek tárgyában”.⁵⁷ A járasonként kiküldött ellenőrök egyrészt a Vallásügyi Likvidáló Hivatal számvevőségén foglalkoztatott tisztviselők, másrészt pedig, mivel ezek nem álltak rendelkezésre megfelelő létszámban, törvényszéki bírák közül kerültek ki.⁵⁸ A megbízást azonban nem vállalta mindenki. A szakirodalom egy helyen arról tudósít, hogy nyolcvan körül járt azon bírák száma, akik

---

55 Törvénytár II. 138–140. p.

56 Esztergomi Népszava, 1919. május 7.

57 A kiküldöttek töredékesen megmaradt ügyiratait ld. MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz.

58 MNL OL K 46. 6. doboz. II/5a. fol. 292v.

vállalták a megbízást,⁵⁹ míg Faber Oszkár 1919. augusztus 17-i rendőrségi kihallgatása során 75 személyről tett említést.⁶⁰ A számvevőségi tisztek közül 19-en vettek részt a munkában.⁶¹ Ez utóbbiak csoportjába tartozott tehát Dénes Károly is, aki vélhetően július közepéig látta el a likvidálás irányításának és ellenőrzésének feladatát Esztergom városban és az esztergomi járásban.⁶²

Dénes Károly személye

Mielőtt az esztergomi egyházi vagyon likvidálásának második nagyobb periódusát, és ezzel összefüggésben a közölt forrásokat részletesebben elemeznénk, szükséges néhány mondatban kitérnünk az ellenőr személyére. Szakmai életútjáról elsősorban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban szolgálatot teljesítő tisztviselőkről vezetett törzslap tájékoztat.⁶³

Dénes Károly 1870. december 6-án született Sopronban, „Dworák” néven. Eredeti családi nevét a belügyminiszter engedélyével 1902-ben változtathatta „Dénes”-re. Gimnáziumi érettségi bizonyítványát szülővárosában szerezte meg 1889-ben. Államszámviteltani államvizsgát tett 1894. szeptember 30-án, és hivatalba lépése előtt két évig volt joghallgató, egy évig pedig katona. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számvevőségénél 1893. szeptember 14.-től kezdve teljesített szolgálatot, előbb díjnokként. Bö másfél év múltán véglegesítették. 1895. április 5-én gyakornoki kinevezést kapott, s az első hivatalos esküt április 9-én tette le. Még ugyanebben az évben számtiszt kinevezést kapott, 1901-től pedig számellenőri tisztséget viselt, egészen 1908-ig, amikor is számvizsgáló lett. Az uralkodó 1911-ben kelt kinevezése alapján számtanácsos, 1919-ben ismét számvizsgáló.⁶⁴

Úgy tűnik, hogy a Tanácsköztársaságban vállalt szerepe nem vetette vissza pályafutását az ellenforradalom alatt. Munkahelyét továbbra is megtarthatta, és a visszaállított Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. osztályának főtanácsos-

---

59 *Balany György*: Egyház és vallás. In: A bolsevizmus Magyarországon. Szerk.: Gratz Gusztáv. Bp., 1921. 597. p.

60 BFL VII.5.c. 7064/1919. I. ö. e. fol. 10r.

61 MNL OL K 46. 6. doboz. II/5a. f. 273r.

62 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 12r.

63 MNL OL K 802. I. iratsorozat. 11. doboz. Dénes Károly törzslapja.

64 MNL OL K 802. I. iratsorozat. 11. doboz. Dénes Károly törzslapja.

sávát nevezték ki 1919. szeptember 12-én. Ezt a tisztségét 1925-ig töltötte be, amikor a számvétség igazgatója lett, és az is maradt 1933-ban történt nyugdíjazásáig.⁶⁵

A likvidálás második szakasza

A 13. számú közoktatásügyi népbiztosi rendelet nyomán újjáalakultak a korábban felállított likvidáló bizottságok. Ezek új utasításokat is kaptak munkájuk elvégzéséhez, és általában nagyobb létszámmal, sokkal szervezettebben végezték munkájukat. Voltak 8–10 főből álló bizottságok, de a fővárosban akadt olyan kerület, ahol a testület 15 személlyel működött.⁶⁶

Faber Oszkár 1919. május 17-én bízta meg az Esztergom város és az esztergomi járás községei által kiküldött likvidáló bizottságok munkájának irányításával és ellenőrzésével Dénes Károlyt.⁶⁷ Az újonnan kinevezett likvidáló ellenőr a megbízással kézhez kapta a Közoktatásügyi Népbiztosság vonatkozó rendeletét, valamint az „A” és „B” jelzésű leltárak egy-egy mintapéldányát. Faber számára az egyházi vagyon köztulajdonba vételének reorganizálása, felgyorsítása nem tűrhetett halasztást, ezért utasította minden kiküldöttjét, így Dénest is, hogy azonnal utazzon el a helyszínre, és kezdje meg működését.⁶⁸

A kiküldésről szóló rendeletben Faber intézkedett megbízottainak anyagi támogatásáról is: felszólította Preszler Antalt, a segédhivatal vezetőjét, hogy Dénes Károly nyugtájára utazási előlegként — elszámolási kötelezettség terhe alatt — ezer koronát fizessen ki a házipénztárból a „likvidálási költségek terhére”. Az érdekelt munkástanácsot pedig felkérte, hogy a kiküldött lakásáról, ételmezéséről, és a számára szükséges fuvarokról készpénz fizetése ellenében gondoskodjon. Faber meghagyta kiküldötteinek, hogy munkájukról írásbeli jelentést készítsenek.⁶⁹

---

65 MNL OL K 802. I. iratsorozat. 11. doboz. Dénes Károly törzslapja.

66 *Fazekas*, 1997. 70–71. p., 73. p.

67 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 1r. Az ügyiratot május 22-én iktatták, a 2002-es alapszámon.

68 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 1v.

69 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 1v.

Dénes Károly az általa kiállított útszámla tanúsága szerint május 25-én utazott el Esztergomba.⁷⁰ Nem volt számára ismeretlen a terep, hiszen, ahogy korábban láttuk, áprilisban Faber megbízásából vett részt a főszékesegyházi kincstár és a primási palota értéktárgyainak leltározásában és lefoglalásában. Okkal feltekezhethetjük tehát, hogy Faber választása emiatt esett rá májusban. Az a kérdés azonban nem tisztázott, hogy áprilisban miért éppen őt küldte ki.

A helyszínre érkezve Dénes Károly hamar munkához látott, és egy teljesen új likvidáló bizottságot alakított „olyan elvtársakból, akiknek a likvidáló teendőikön kívül elfoglaltságuk nincsen”. Az ily módon felállított testületnek mindössze két tagja volt: Vassel Gusztáv szellemi munkás (aki később az újjáalakult párt esztergomi szervezetében vezető tisztséget vitt),⁷¹ és Gebauer János fizikai munkás. Idővel Dénes beosztott a bizottság mellé még egy, az írógép kezelésében jártas személyt is.⁷²

Az új likvidáló bizottság felmérte a városban és a járás településein található, és a likvidálást szabályozó közoktatásügyi népbiztosi rendelet hatálya alá eső egyházi vagyont. A munka hatékonyságának elősegítése céljából a bizottság beszerezte az egyházi ingatlanokra vonatkozó telekkönyvi adatokat is. Faber meghagyásának eleget téve, Dénes Károlynak a szociális és kulturális célokra igénybe vehető épületek leltári adatait is össze kellett gyűjtenie.⁷³

Az útszámlából kiderül, hogy május 30-án Dénes ismét Budapesten járt, és csak június 3-án tért vissza kiküldetése helyszínére.⁷⁴ Június 7-én részletes táviratban tájékoztatta Fabert az egyházi épületekről készített felmérés első eredményeiről. Ilyen értelemben a primási palotát a tanácsállam kulturális központként tudná hasznosítani, a papi szeminárium helyén pedig középiskolát vagy tanítóképző intézetet lehetne felállítani. Az érseki tanítóképzőben magánlakásokat kellene kialakítani, de az épület adott esetben öregotthonként is hasznosítható. Dénes szerint a kanonoki házak közül néhányat szociális vagy tanügyi célokra lenne érdemes felhasználni. Van két egyemeletes és egy földszintes kanonoki ház, amely „esetleg a kanonok részére” kiutalható. Egy régi kanonoki ház lakatlan első emelete pedig a művelődési osztály hivatali helyiségeinek lenne a legalkalmasabb. A ferences kolostort Dénes — megfelelő renoválás után — rokkantak

---

70 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 3r.

71 Esztergomi Népszava, 1919. július 8.

72 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 20r.

73 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 20r.

74 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 3.

számára vagy magánlakások kialakítására, míg az „egészséges helyen fekvő” péli földszentkeresztzi zárdát szanatórium céljaira kívánta lefoglalni.⁷⁵

Az esztergomi likvidáló ellenőr június 9-én már bővebb kimutatást küldött felettesének az igénybe vehető, illetve az addigra már igénybe vett egyházi épületekről. (1. dokumentum) Az előbbi csoportba ugyanazon épületek kerültek, amelyekről a táviratban már tájékoztatott, csupán részletesebb leírást adott azok fizikai állapotáról. A már lefoglalt épületek között ugyanúgy kilenc tétel szerepelt, mint a lefoglalásra szánt ingatlanok jegyzékében. Az első ezek között a bencés rendház, és vele együtt a főgimnázium, valamint a tanári lak. A rendház megmaradt ugyan a bencések tulajdonában, de a gimnázium és a tanári lakás Esztergom város munkástanácsának tulajdonába került, Dénes tájékoztatása szerint meghagyták eredeti rendeltetésében. Ugyanígy a szentgyörgymezői leányóvoda és a Szent Vince női zárda továbbra is a tanügy szolgálatában állt. Az esztergom-szentgyörgymezői érseki kórház a Szent Vince nővérek és a „többi személyzet” részére lett kiadva. A Vízivárosban lefoglalásra került a zárda, az elemi és polgári leányiskola, valamint a felsőbb leányképző. A belvárosi Szent Anna zárda, óvoda, elemi leányiskola és óvónőképző ugyancsak köztulajdonba került, az intézet vezetése azonban megmaradt a Szent Vince apácák kezében. Szakszervezeti tulajdonba került a főkáptalani szegényház (téglagyári munkások), az esztergomi katolikus kör (építő-, valamint a vas- és fémipari munkások), a szenttamási és vízivárosi katolikus polgári kör (festőmunkások),⁷⁶ illetve a szentgyörgymezői katolikus olvasókör épülete (földműves gazdák).⁷⁷

Június 14-én Dénes Károly megírta első részletes jelentését addigi munkájáról.⁷⁸ (2. dokumentum) A járási központban június 13-án vették át az érsekségi törzstőkét, amelyről egy leltári példány is fennmaradt.⁷⁹ Számokban kifejezve ez 2.000 korona készpénzt, 138.262 korona értékű takarékpénztári betétet és 8.748.600 korona névértékű kötvényt jelentett. A főkáptalan törzstőkéje (53.403 korona 2 fillér takarékpénztári betétben és 6.309.200 korona névértékű kötvényben) ugyancsak átvételre került. Szocializálták a ferencrendi zárdát (10.502 korona 72 fillér takarékpénztári betét és 65.000 korona névértékű kötvény), vala-

---

75 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 26–27.

76 A festőmunkás szakszervezet számára köztulajdonba vett épület a kimutatás szerint egy proletár család otthonául is szolgált. MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 18r.

77 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 16–18.

78 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 20–21.

79 PL Cat. H. 2112/1919.

mint a bencés rendházat (1.550 korona névértékű kötvény) vagyonukkal együtt. A bencés rend kezelése alatt álló egyéb tőkék tanügyi célt szolgáltak, ezért azokat a művelődési osztály kiküldöttei vették át. A református egyházközség vagyona (19.744 korona 81 fillér takarékpénztári betét és 8500 korona értékű kötvény) ugyancsak állami kézbe ment át. Ezen kívül szocializálták az izraelita hitközség (7136 korona takarékpénztári betét és 7500 korona névértékű kötvény), valamint a görögkeleti szerb egyház vagyonát, ez utóbbiról azonban Dénes nem szolgáltatott pontos adatokat.⁸⁰ Ezek mellett „soron kívül” került átadásra az egyik kanonoki ház a Ferenc József út 22. szám alatt, amelynek „eddig üresen állott első emeleti helyiségeibe a művelődési osztály volt elhelyezendő”.⁸¹

Dénes Károly szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy Csernoch János esztergomi érsek a főkáptalannal közösen írásban jelezte tiltakozását a likvidálás ellen a kormányzótanács elnökéhez címzett, 1919. május 28-án kelt beadványban. Az irat másolatát az esztergomi likvidáló bizottság tagjai is megkapták, ennek ellenére Dénes az eljárás folytatása és a tiltakozás figyelmen kívül hagyása mellett döntött, s ez ügyben felsőbb jóváhagyást nem kért, csak hozzáfűzte, hogy Csernochék részéről ellenállást nem tapasztalt.⁸² A hercegprímás egyébként első ízben május 18-án fordult panasszal a kormányzótanácshoz az őt ért sérelmek miatt. Sem erre, sem pedig a május 28-i levélre nem érkezett válasz.⁸³

A likvidáló ellenőr a szerzetesekkel aláírandó kilépési nyilatkozatokról⁸⁴ azt jelentette, hogy a Szent Vince zárda tagjai eleget tettek a felszólításnak, és átadták a megfelelő nyilatkozatot, a ferencesek azonban közölték, hogy a budapesti tartományfőnök „más nyilatkozatot” fog számukra eszközölni. A bencések nyilat-

---

80 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 20.

81 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 20v.

82 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 20v.

83 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 9r.

84 A Tanácsköztársaság felismerte az oktatás és betegápolás terén a szerzetesekben és apácákban rejlő potenciált, de mivel egyházi személy nem állhatott a tanácsállam szolgálatában, ezért Faber és hivatala a rendtagokkal igyekezett kilépési nyilatkozatokat aláírtni. *Fazekas*, 1997. 87. p. A szerzetesek nyilatkozattételével foglalkozik a piarista rendet vizsgálva *Szakál Ádám*: A magyar piaristák a Tanácsköztársaság idején. In: A piarista rend Magyarországon. Szerk.: Forgó András. Bp., 2010. 185–200. p. A rendházak, zárdák élére egyébként gondnokokat, gondnoknőket állítottak az illetékes likvidáló bizottságok. *Fazekas*, 1997. 87. p. *Fazekas Csaba*: Az esztergomi főegyházmegye az 1919-es Tanácsköztársaság idején. Dokumentumközlés. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, X. (1998) 3–4. sz. 167. p.

kozatát a hivatal vezetése nem fogadta el, mivel az nem egyezett meg a hivatalos szöveggel.⁸⁵

Dénes Károly kiküldetése során több olyan gyakorlati problémával is szembesült, amelyekre nézve a Vallásügyi Likvidáló Hivaltól konkrét iránymutatást kért. A június 14-én kelt jelentésében megfogalmazott kérdésre válaszolva, Faber nevében eljárva, Apáti György világossá tette, hogy mindazok az alapítványok, amelyeket egyházi személyek, például kanonokok tettek, de korábban nem nyertek kormányzati jóváhagyást, szintén köztulajdonba veendőek, és ez az „eljárás követendő bármilyen felekezeti célra szolgáló és a likvidálás alkalmával hitfelekezeti kezelésben lévő mindennemű önkéntes adományra”.⁸⁶ A likvidáló hivatal pontosította a likvidálás menetét az izraelita kézben lévő temetkezési egylet (Chevra Kadisha) és a betegsegélyező egylet kérdésében is. Az esztergomi izraeliták ugyanis arra hivatkoztak, hogy ezek nem egyházi vagy hitfelekezeti, hanem magánegyesületi tulajdont képező vagyonok. (A Chevra Kadisha 23.000 korona névértékű kötvényekkel, a betegsegélyező egylet pedig 15.800 korona készpénzzel rendelkezett a jelentés szerint.) A hivatalból érkező válasz nem volt elnéző: „köztulajdonba veendőek mindazon értékek, melyek valamely egyház vagy hitfelekezet kezelésében állanak, bármilyen célra szolgáljanak is azok, tehát az ottani Chevra Kadisha vagyona is.”⁸⁷

Az első részletes jelentést rövidesen egy újabb követte. (3. dokumentum) Június 16-án Dénes Károly többek között arra nézve kérte Faber döntését, hogy Kőszegfalvi Endre, Budapestről kihelyezett tanügyi biztos kérése teljesíthető-e. Kőszegfalvi ugyanis „2 szobára és egy konyhára való berendezést” igényelt magának a primási palotából, mégpedig minél előbb, dacára annak, hogy a Rezidencia leltározására még nem került sor.⁸⁸ A tanügyi biztos a likvidáló hivatal utasítására megkapta az óhajtott bútorokat, mivelhogy Dénes Károly július 8-án küldött sürgönyében már arra nézve kért tájékoztatást, hogy teljesíthető-e Kőszegfalvinak azon újabb kérése, amely a bútorokon kívül konyhai eszközök, porcelán, ágynemű és „egyéb apróságok” megszerzésére irányul.⁸⁹

Kőszegfalvi egyébként igyekezett rátenni a kezét több egyházi ingatlanra. A primási palotán kívül ugyanis kiszemelte magának a ferences rendházat is. Vi-

---

85 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 19v., fol. 21r.

86 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 19v., fol. 21r.

87 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 19v., fol. 19v.

88 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 7.

89 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 6r.

rágh Rajmund házfőnök azzal a panasszal fordult Vassel Gusztávhoz, a likvidáló bizottság tagjához, hogy Kőszegfalvi sürgősen ki akarja lakoltatni a ferenceseket azzal az indokkal, hogy rendházukban a művelődési osztály hivatali helyiségeit kívánja berendezni. Vassel Gusztáv alaposan utánajárt az ügynek, elutazott a fővárosba is, ahol személyesen tájékozódott Apáti Györgynél. Faber helyettese felvilágosította Vasselt, hogy a barátok kilakoltatása egyáltalán nem sürgős, és a szerzetesek ügyét országosan fogják majd rendezni. Ezen kívül a Közoktatásügyi Népbiztosságnál is érdeklődött, ahol szintén arról tájékoztatták, hogy az esztergomi ferencesek kilakoltatását nem rendelték el.⁹⁰ E helyütt vissza kell még utalnunk a június 14-én írt jelentésre is, amelyben Dénes értesülésére adta Fabernek, hogy soron kívül kellett átvenni az egyik kanonoki házat a művelődési osztály részére.⁹¹

Esztergom városban gyorsan haladt előre a likvidáció, de a járás községeiben ugyanez már több időt és energiát emésztett fel. Július 3-án Dénes Károly azt írta Fabernek, hogy a munka még legalább két hónapot vesz igénybe. (4. dokumentum) Mindezt nemcsak az egyházi vagyon nagy mennyisége, hanem az emberi erőforrás hiánya is okozta. Amint írja, az „itteni szellemi munkások azon része, mely értelmiségénél fogva e munkára alkalmas volna, s azt kellő ambícióval is végezné, más ágazatokban van lekötve, úgyhogy képtelen vagyok egyidejűleg két bizottságot működtetni, ami pedig fölötte kívánatos volna”.⁹² Mivel tehát Dénes tervbe vette egy másik likvidáló bizottság megalakítását, újabb munkaerő kiküldésére tett javaslatot, és konkrét személyeket is megnevezett: „Elsősorban Nika Ferenc vagy Pethő Gusztáv elvtársakra gondoltam, akik a felállítandó második bizottságban felügyeletem alatt igen alkalmasak volnának a nagytömegű leltározási munkálatok elvégzésére.”⁹³

Az esztergomi likvidáló ellenőr megemlítette azt is, hogy a „Földművelésügyi Népbiztosság által az egyházi vagyonságok gazdasági részeinek likvidálására kiküldendő bizottság, melyet már hetek óta várunk, még mindig nem jött ki”.⁹⁴ Május 17-én ugyanis megszületett az egyházi birtokok átadását szabályozó XCV. számú kormányzótanácsi rendelet, amely kimondta, hogy azokat a 100 holdat meghaladó mezőgazdasági birtokokat, valamint azon 10 hold feletti szőlő- és er-

---

90 BFL VII.5.c. 7064/1919. III. ö. e. fol. 227.

91 L.d. a 81. lábjegyzetet.

92 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 13r.

93 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 13r.

94 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 13r.

döbirtokokat, amelyek egyházi tulajdonban voltak, és amelyeket a helyi tanácsok által kiküldött likvidáló bizottságok a Közoktatásügyi Népbiztosság 13. számú rendelete értelmében már átvettek, kötelesek leltár mellett a Földművelésügyi Népbiztosság „mezőgazdasági, illetve erdészeti megbízottjának átadni”. Ahol a köztulajdonba vétel a rendelet kibocsátásáig nem történt meg, ott a Földművelésügyi Népbiztosság küldötteinek bevonásával kell végrehajtani, s a leltárból egy negyedik példányt is ki kell állítani a népbiztosság részére. A rendelet értelmében az átvett egyházi birtokok közül a Földművelésügyi Népbiztosság jelöli ki, hogy melyik kerül a Tanácsköztársaság kezelésébe, és melyik marad „kezelés és hasznosítás végett” a helyi tanácsoknál, a népbiztosság „felügyeleti jogának ép-ségben tartásával.” Az átvett erdők közül minden a tanácsállam kezelésébe kerül. Az előírtnál kisebb mezőgazdasági- és szőlőbirtokok kezeléséről a helyi tanácsok kötelesek gondoskodni „azt a főelvet tartva szem előtt, hogy a termelés zavartalan folytonosságát mindenekelőtt és feltétlenül biztosítani kell.” Kivételt képeznek ez alól azok a birtokok, amelyeket „gazdaságilag be lehet illeszteni valamely szomszédos mezőgazdasági termelőszövetkezet, avagy tanácsköztársasági kezelésbe átvett gazdaság üzemébe”.⁹⁵

Az egyházi birtokok köztulajdonba vételét és a termelés zavartalanságának biztosítását a Földművelésügyi Népbiztosság is igyekezett a fővárosból kiküldött személyekre bízni, és a direktóriumoknak csupán a kiküldöttek munkájának biztosítását, támogatását szabta feladatként.⁹⁶

A Földművelésügyi Népbiztosság május 24-én írásbeli tájékoztatást küldött az esztergomi direktóriumnak a bizottság kiküldéséről, amelynek feladata az érsekség és a főkáptalan kezelése alatt álló ingatlanok állapotának felmérése.⁹⁷ Ugyanekkor a Földművelésügyi Népbiztosság a hercegprímást is értesítette a bizottság várható érkezéséről. A népbiztosság tájékoztatta Csernoch Jánost, hogy a kezelésében lévő „egyházi és alapítványi javak fekvésének és kiterjedésének megállapítására (beleértve az egyes plébániák ingatlan javait valamint az összes királyi, vagy magánadományozási alapítványokat is), továbbá az ezekhez tartozó élő- és holt berendezésekre vonatkozó leltár átvételére Uher Károly, Mariányi János, Fröhlich Árpád, Siklós Árpád és Bartek Gyula elvtársakat küldte ki”. Ezzel együtt a népbiztosság felszólította a hercegprímást, hogy az említett ingatlanokra és azok felszerelésére vonatkozó leltárakat, telekkönyvi kivonatokat és térképe-

---

95 Törvénytár III. 32–33. p.

96 *Fazekas*, 1997. 81. p.

97 MNL KEML XVI.1.b. 2. doboz. 1722/1919. sz. fol. 687v.

ket bocsássa a kiküldött bizottság rendelkezésére, és a szükséges szóbeli felvilágosítást a „legszigorúbb személyi felelősség mellett adja meg”.⁹⁸ A bizottság valóban járt a hercegprímásnál, május 30-án tárgyaltak is, de ennek kimenetelét nem ismerjük.⁹⁹

Dénes Károly tehát július 3-án azt írta Fabernek, hogy a bizottság még nem érkezett meg Esztergomba. A hercegprímással lefolytatott tárgyalás után, június folyamán ugyanis újra kiutaztak a helyszínre tájékozódás végett, és azzal távoztak, hogy „legközelebb vissza fognak jönni, az erdőket s mezőgazdaságokat, s azok tartozékait köztulajdonba venni”. De azután a bizottság nem kezdte meg működését a helyszínen.¹⁰⁰ Dénes Károly egyébként már tájékozódott az egyházi kézen lévő gazdasági vonatkozású egyházi vagyonok tárgyában: „itt vannak a primási és főkáptalani gazdasági és erdészeti pénztárak, az uradalmi tisztek nyugdíj alapjai, itt van a primási gazdasági gépgyár, a főkáptalani fürdő és malomüzem, melyek utóbbiak már szocializálva is vannak, illetve a gazdasági intézményeket a személyzettel együtt megyei gazdasági főmegbízott már elejétől fogva üzemébe vette”.¹⁰¹ Mivel az esztergomi likvidáló ellenőrtől több jelentés nem maradt fenn, továbbra is nyitott kérdés, hogy vajon ez a bizottság, ilyen összetételben, járt-e később Esztergomban. A Tanácsköztársaság alatt egyébként összesen több mint 92 ezer hold földterület került állami tulajdonba Esztergom vármegyében.¹⁰²

Dénes Károly június 14-én arra kérte Fabert, hogy legalább minden második vasárnapot otthon, a családjá körében tölthessen.¹⁰³ Ezt végül Apáti engedélyezte is neki.¹⁰⁴ 1919. július 12-én azonban újra el kellett hagynia Esztergomot. Egy „Pro domo” feljegyzés szerint a szabadságra menő Aggházy [Gyula]¹⁰⁵ helyett kellett átvennie a számvevőség vezetését Budapesten.¹⁰⁶ Az addigi tevékenységéről készült útszámláját július 17-én, Budapesten keltezte,¹⁰⁷ de további jelentések már nem készültek, és valószínűleg nem is tért vissza Esztergomba.

---

98 PL Cat. D/C. 1919/2046. 2. p.

99 PL Cat. D/C. 1919/2046. 2. p.

100 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 13r.

101 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. f. 13v.

102 MNL OL K 46. 2. doboz. II/1. fol. 138v.

103 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 21v.

104 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 19v.

105 Tiszti címtár 1918. 360. p.

106 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 12r.

107 MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 3v.

Dénes július 12-i távozása után az esztergomi likvidálás menetéről már nagyon keveset tudunk. Apáti György július 26-án hozta tudomására „Esztergom városának és környékének”, hogy „az összes felekezeti ügyeket a végleges rendezés céljából — a vallásszabadság legmesszebbmenő biztosítását szem előtt tartva” kézhez vette. Utasította az illetékes egyházi hatóságokat, hogy rendelkezéseit tartsák be, ellenkező esetben forradalmi törvényszék elé kell állniuk. Apáti — nem túl hosszú életű — esztergomi hivatalát a primási palota egyik első emeleti helyiségében rendezte be, és hétköznapi fogadóórákat is beiktatott.¹⁰⁸

Úgy tűnik, hogy Apáti érkezése előtt ismét sor került rekvirálásokra. Első esztergomi rendelkezése ezt látszik igazolni: arra szólította fel az érintetteket, hogy a primási palotából Faber engedélye nélkül és a direktorium megkerülésével elszállított bútorokat, szőnyeget azonnal szállítsák vissza.¹⁰⁹ 1919. július 31-én pedig egy meglehetősen terjedelmes leltár kíséretében bocsátott Csernoch János rendelkezésére különböző használati tárgyakat a primási palotából.¹¹⁰

*

Az esztergomi egyházi vagyon köztulajdonba vétele kapcsán számos nyitott kérdés maradt még, amelyeket további kutatások során kell megvizsgálni, és lehetőség szerint megválaszolni. Az eddigi eredmények alapján azonban úgy tűnik, hogy Dénes Károly kiküldetése alatt folyt a legdinamikusabban a köztulajdonba vétel. Ezért is bír nagy jelentőséggel az a néhány beszámoló és jelentés, amelyet Faber meghagyása alapján Dénes küldött a likvidáló hivatal központjába. A forrásokat szöveghűen, a mai helyesírás szabályai szerint közöljük.

---

108 Esztergomi Népszava, 1919. július 26.

109 Esztergomi Népszava, 1919. július 26.

110 MNL OL K 802. 10. tétel 78. doboz 1336/1919. fól. 2–9.

Forrásközlés

1.

*Dénes Károly vallásügyi likvidáló ellenőrző biztos kimutatása az Esztergom városban és az esztergomi járásban köztulajdonba vett és köztulajdonba veendő egyházi épületekről
Esztergom, 1919. június 9.*

Faber Oszkár vallásügyi népbiztos elvtársnak

Budapesten.

Tegnap¹¹¹ sürgönyi jelentésem kiegészítéseképpen van szerencsém a benti kimutatást tisztelettel betervezni.

A likvidáló bizottság eddigi működéséről e hó 15-ig fogok írásbelileg beszámolni.

Esztergomban, 1919. június 9.

Dénes Károly
likvidálási ellenőrző kiküldött

Kimutatás

Az Esztergom városában s az esztergomi járásban levő azon egyházi jellegű épületekről, melyek emberbaráti, tanügyi vagy egyéb közcélú intézmények részére igénybe vehetők lesznek, vagy már eddig is ilyen célokra igénybe vétettek.

I. Igénybe vehető épületek:

1. Primási palota, hossza 80–90 m, szélessége 41–50 m. Szilárd anyagból épült, palakövel fedett épület, előfronttal a Primás térre, hátsó fronttal a Dunára; az előfront 2 emeletes, a hátsó front 2½ emeletes. Az épületben van két belső udvar, a Duna felőli oldalon egy díszkert. Tartalmaz 1 dísztermet, 5 fogadótermet, 1

---

111 A sürgönyt június 7-én küldte. MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. fol. 25r.

biliárd termet, 2 képterm, 2 múzeum termet, 1 kápolnát sekrestyével, 44 lakószobát, 16 cselédszobát, 1 konyhát a hozzátartozó mellékhelyiségekkel, kamrákat, kocsis- és fásszíneket. Az épület el van látva villanyvilágítással, vízvezetékekkel s egyes helyiségekre központi fűtés berendezéssel.

Ezen épületet a vármegyei direktórium kultúrpalotának szánta.

2. Papnevelő intézet, szilárd épület, cseréppel fedve, a Duna felől 3 emeletes, a város felől 2 emeletes. Tartalmaz 2 kápolnát, 59 szobát, 5 cselédszobát és a kellő mellékhelyiségeket.

Ezen épület egy középiskola és egy tanítóképző intézet céljaira volna a legalkalmasabb.

3. Érseki tanítóképző, szilárd anyagból építve, zsindelellyel fedve. A Dunára néző szárnya emeletes, a többi földszintes. Van benne 5 tanterem, 1 tornaterem, 1 múzeum, 1 kamra.

Egy földszintes melléképületben van 2 tanterem, 5 szoba, 2 konyha.

Rozoga és régi épületek, csak kellő átalakítás mellett volnának privát lakásoknak, vagy öregeknek felhasználhatók.

4. Kanonoki házak a Káptalan téren, a Bazilika mellett, két egymással szemközt álló sorban 6–6 kanonoki ház, ezek között pedig egy kettős kanonoki ház.

Az első sorban egymás mellett egy földél alatt álló 6 kanonoki ház szilárd anyagból épült, cseréppel fedett házsor. Tartalmazznak:

az	1.	házszám	alatti	19	szobát
	3.	„	„	18	„
	5.	„	„	18	„
	7.	„	„	17	„
	9.	„	„	18	„
	11.	„	„	19	„

és a megfelelő mellékhelyiségeket.

A szemben álló ház sorban levő 6 kanonoki ház tartalmaz:

az	4.	házsorszám	alatti	19	szobát
	6.	„	„	16	„
	8.	„	„	17	„
	10.	„	„	18	„
	12.	„	„	18	„
	14.	„	„	19	„

és a megfelelő mellék helyiségeket.

A két sor közt álló kettős épület egyemeletes, s tartalmaz összesen $11+12=23$ szobát, a megfelelő mellék helyiségekkel.

Külön áll itt még egy kanonoki ház, 15. házsorszám alatt, mely földszintes, 11 szobával, s a kellő mellék helyiségekkel.

Ezek az épületek modernnek, egészségesek; a 8. számú házban lakik a primás is. A 4. számú házat a katonaság foglalta el.

Amennyiben a többi 14 házban lakó kanonok s a primás is össze lesz költöztetve, az esetben a kanonoki házak nagyobb része földszabadul, s ezek gyermek-internátusra, rokkantak és öregek otthonára, vagy bármely más szociális esetleg tanügyi célra fölhasználhatók. Megjegyzendő azonban, hogy a házakban, főleg azok második emeletein, menekültek és proletárok is laktak, akiknek elhelyezéséről gondoskodni kellene.

A házakhoz külön istálló s kocsiszínek, ólak és kertek is tartoznak.

5. Kanonoki ház a Ferenc József úton, 55. sz. alatt, földszintes régi épület 9 szobával s mellék helyiségekkel, mely továbbra is csak lakásnak alkalmas.

6. Kanonoki ház a Ferenc József út 32. sz. alatt, régi emeletes épület 8 szobával s a kellő mellék helyiségekkel — jelenleg a katonaság tartja elfoglalva.

7. Kanonoki ház a Ferenc József út 24. sz. alatt, régi, emeletes, cseréppel fedett épület; a földszinten 4 szobával és a mellék helyiségekkel, itt az egyházmegyei alapítványi pénztár van elhelyezve; további 4 szobában és mellék helyiségben a főképtalani mérnök lakik.

Az emeleten van 8 parkettes és 1 deszkapadlós szoba a kellő mellék helyiségekkel. Ez az emelet jelenleg üres, s azt a vármegyei művelődési osztály óhajtja hivatalos helyiségül s a b[uda]pesti tanügyi kiküldött részére lakásul igénybe venni.

8. Ferencrendi zárda, a Bottyán János utcában. Négyszög alakban kiépített, szilárd, cseréppel fedett régi épülettömb; felében 2 emeletes, felében egy emeletes. A rend által lakott emeletes szárnyrészben van egy nagy s 1 kis ebédlő, s 16 kis szoba. Ezt lakják: 6 rendtag, 3 diák, 2 szegény gyermek s 1 szolga. Az épület többi része, melyben 10 nagyobb és 13 kisebb szoba van, azelőtt reáliskola volt, majd a háború alatt kórház, most pedig üres.

A telekhez tartozik 938 négyszögöl konyha és gyümölcsös kert.

Az épület nagy renoválást igényelt, azután azonban, miután a város közepén fekszik, vagy lakásoknak, vagy bármely szociális célra, esetleg rokkantaknak, előnyösen felhasználható.

Jelenleg a reáliskolai tanulók a bencés gimnáziumba járnak délután.

9. Péliföldszentkereszti zárda és iskola, Bajót község mellett, Esztergomtól kb. 2 óra kocsin, a Szalézi Szt. Ferenc rend tulajdona, 3 épület 23 szobával, magántanulók részére üzemben.

Egészséges fekvésénél fogva szanatórium céljaira volna alkalmas.

II. Már eddig is elfoglalt, illetve legújabban igénybe vett épületek:

1. Bencés rendház, a Bottyán János utcában, téglából épült, cseréppel fedett emeletes épület, modern berendezéssel, tartalmaz 4 lakószobát, 1 portás-, 3 inaszobát s egyéb mellékhelyiségeket. Ez az épület, melyet az igazgatóság használ, a bencés rend tulajdona, míg a hozzáépült gimnázium és tanári lakóház Esztergom városa tulajdonát képezi.

Megmarad jelenlegi rendeltetése mellett.

2. Esztergom-sz[en]tgyörgymezői leányóvoda, elemi iskola és Szt. Vince női zárda. Földszintes szilárd épület, cseréppel fedve; van benne 1 kápolna, 3 tanterem, 1 óvodahelyiség, 4 hálóterem s 7 egyéb szoba, s a kellő mellékhelyiségek. Eddig is a tanügyet szolgálta.

3. Esztergom-sz[en]tgyörgymezői érseki kórház, szilárd anyagból épült, bádoggal fedett emeletes épület. Tartalmaz 1 műtőtermet, 14 betegszobát és mellékhelyiségeket; a földszintes ún. Sander-intézetben van 1 rendelő szoba, 1 nagyterem, 1 gépterem. Egy másik földszintes épület tartalmaz 8 szobát az ápoló Szt. Vince nővérek, s a többi személyzet részére.

4. Esztergom-vízivárosi zárda, elemi-polgári leányiskola s felsőbb leányképző. Szilárd anyagból épült, cseréppel fedett, emeletes zárda és iskolaépület a Szt. Vince apácák vezetése alatt. Van benne: tanterem és nagyobb szoba 17, hálóterem 6, szoba 15, és a megfelelő egyéb mellékhelyiségek.

5. Belvárosi Szt. Anna zárda, óvoda, elemi leányiskola és óvónőképző. Részen emeletes, részben földszintes szilárd épület, cseréppel fedve. Van benne: 9 tanterem, 1 háló, 1 ebédlő, 1 múzeum, 1 tanterem és a szükséges mellékhelyiségek. Az intézetet a Szt. Vince apácák vezetik.

6. Főkáptalani szegényház, Imaház u. 12. sz. alatt, szilárd anyagból, cseréppel fedve, 4 szoba, 1 konyha 1 kamrával, kis kerttel. Régi, nedves épület. Jelenleg a téglagyári munkások szakszervezete foglalja el.

7. Esztergomi kat[olikus] kör, Széchenyi tér 10. sz. alatt. Földszintes, szilárd, régi épület, cseréppel fedve; 4 terem, 2 szoba, 1 konyhával.

Jelenleg az építő-, valamint a vas- és fémipari munkások szakszervezete foglalja el.

8. Sz[en]ttamási és vízivárosi kat[olikus] polgári kör, Vörösmarty u. 13. sz. a., földszintes, szilárd, régi épület, 1 terem, 5 szoba, 1 konyhával.

Jelenleg a festőmunkások szakszervezete van benne, s 1 proletár család.

9. Sz[en]tgyörgymezői kat[olikus] olvasókör, Andrássy út 1. Cseréppel fedett újabb épület, 2 terem, 3 szoba, s mellékhelyiségekkel.

Jelenleg a földmíves gazdák szakszervezete foglalja el.

Esztergomban, 1919. június 9.

Dénes Károly
likvidáló ellenőrző kiküldött

MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. alapszám. 15–18. fol.

2.

Dénes Károly vallásügyi likvidáló ellenőrző biztos első részletes jelentése az egyházi vagyon likvidálásáról Esztergom városban és az esztergomi járásban Esztergom, 1919. június 14.

Az Esztergom városi és járási vallásügyi likvidáló bizottságtól
8/1919. szám.

Faber Oszkár elvtársnak,
vallásügyi likvidáló politikai meghatalmazott.

Budapest.

A 2.417/1919. eln. számú meghagyás folytán az Esztergom városi és járási vallásügyi likvidáló bizottság eddigi működéséről tisztelettel a következőket jelentem.

Esztergomba érkezésem alkalmával sajnálattal kellett tapasztalnom, hogy az egyházi vagyon likvidálása ügyében addig jóformán semmi sem történt — várták a központból kiküldendő irányító és ellenőrző biztos megérkezését.

Egy egészen új bizottságot kellett tehát összeállítani olyan elvtársakból, akiknek a likvidáló teendőkön kívül más elfoglaltságuk nincsen. Ez a bizottság Vassel Gusztáv szellemi munkás és Gebauer János fizikai munkás elvtársak személyében megalakulván, első teendőnk volt az Esztergom városában és az esztergomi járásban levő mindennéven nevezendő egyházi, hitfelekezeti és az ezek által kezelt alapítványi vagyonságokra vonatkozólag részletes tájékozást szerezni, az összes ingatlanokra vonatkozó telekkönyvi adatokat megszerezni — és közben a fenti meghagyásnak megfelelőleg a szociális célokra igénybe vehető épületek leltári adatait egybegyűjteni.

A bizottság mellé az írásbeli teendőkre időközben egy, az írógép kezelésében jártas elvtárs is be lett osztva.

Likvidálást eddig csak a központban végeztünk, még pedig átvettük:

1. az érsekségi törzstőkéket, 2.000 kor[ona] készpénzzel, 138.262 kor[ona] takarékpénztári betétekkel és 8.748.600 kor[ona] névértékű kötvényekkel;

2. a főszékeskáptalani törzstőkéket 53.403 kor[ona] 2 fill[ér] takarékpénztári betétekkel és 6.309.200 kor[ona] névértékű kötvényekkel;

3. a ferencrendi zárdát 10.502 kor[ona] 72 fillér takarékpénztári betétekkel és 65.000 kor[ona] névértékű kötvényekkel;

4. a bencés rendházat 1.550 korona névértékű kötvényekkel, miután a rendház kezelése alatt állott egyéb tőkék tanügyi célokat szolgálnak, melyeket a művelődési osztály által kiküldött bizottság vett át;

5. a református egyházközséget 19.744 korona 81 [fillér] takarékpénztári betétekkel és 8.500 kor[ona] névértékű kötvényekkel;

6. az izraelita hitközséget 7.136 korona takarékpénztári betéttel és 7.500 korona névértékű kötvényekkel.

7. a gör[ög]kel[leti] szerb egyházat;

8. és soron kívül az egyik kanonoki házat a Ferenc József út 22. szám alatt, miután annak eddig üresen állott első emeleti helyiségeibe a művelődési osztály volt elhelyezendő. Tisztelettel megjegyzem, hogy az esztergomi érsek és a főkapitán a likvidálás ellen 1919. évi május hó 28-án írásbeli tiltakozást adott be a Tanácsköztársaság kormányzótanácsának elnökéhez, ezt velünk másolatban is közölték, mi azonban az eljárást erre való tekintet nélkül is folytatjuk. Ellenállást nem tanúsítanak.

Az eddig végzett anyagból látható, hogy minden percünket munkában töltjük, a magam részéről már csak azért is hajtom az egészet, mert az ellátás gyenge, s emellett drága is, és mert a várost a csehek a Duna túlsó oldaláról állandóan veszélyeztetik, az ütközetek Párkány alatt napirenden vannak, sőt a múlt héten Esztergomot 2 napig ágyúzták. A Rezidenciában is alig maradt ép ablak, az én szobámba is betévedt egy srappell darab, szerencse, hogy akkor nem voltam ott.

Programunk szerint a legközelebbi teendő az alapítványi pénztár likvidálása, mintegy 31 millió korona értékben, a Rezidencia leltározása, s a kanonoki házak köztulajdonba vétele. Ezek volnának a nagyobb és fontosabb tételek, maradnának ezek után a kisebb egyházi és hitfelekezeti vagyonságok és a járásbeli községek.

Ez utóbbiakra vonatkozólag megjegyzem, hogy a községekbe az eljárási utasítást az A.) és B.) leltárakkal a volt likvidáló bizottság még május havában kiküldötte, válaszok onnét még eddig nem érkeztek be. Minden egyes községbe el kell tehát mennünk.

Erre a célra szóban és írásban is kértünk a direktóriumtól állandó kocsit — bérkocsit itt ugyanis semmi pénzért sem lehet vidékre kapni —, az egyéb fuvarosokat pedig, köztük a rezidenciabeli kocsikat is, a direktórium az itteni lefolyt hadműveletekre való tekintettel ezideig maga vette igénybe.

Tekintettel arra, hogy a központban még elég munkánk van, a kocsi ügyet még annyira nem forszíroztam. Annak idején azonban, ha állandó kocsi megszerzése nehézségekbe ütköznék, a felsőbb helyről fogok erélyes beavatkozást kérni.

A szerzetesek közül a Szent Vince női zárda tagjai adtak megfelelő nyilatkozatot, a ferencrendiek még nem adtak, állítólag Buttykay budapesti tartományi

főnök¹¹² más nyilatkozatot fog részükre kieszközölni. Erre vonatkozólag kérek további útbaigazítást.

A bencések nyilatkozata így szól: „Nem tekintem magam egyházi alkalmazottnak, és világi szolgálatba lépek.” Ez is felsőbb eldöntést igényel, hogy ez a nyilatkozat elfogadható-e?

Egyes még élő személyek — köztük kanonokok is — alapítványképpen letettek értékeket, ezek az alapítványok azonban kormányhatósági jóváhagyást nem nyertek.

Az illetők kijelentették, hogy az alapítványt visszavonják. Kérek lehetőleg sürgönyileg útbaigazítást, hogy a likvidálás alól ezek mentesíthetők-e?

Az itteni izraelitáknak van egy temetkezési egyesületük (Chevra Kadisha) 23.000 korona névértékű kötvényekkel, s egy betegsegélyező egyesületük 15.800 korona vagyonnal.

Szerintük ezek sem egyházi, sem hitfelekezeti, hanem magánegyleti vagyonok, nevezetesen a betegsegélyező egyesület kiterjedt valláskülönbőség nélkül minden jelentkező tagra. Erre vonatkozólag is kérek sürgönybeli vagy írásbeli utasítást.

Az egyházmegyei alapítványi pénztár jelenlegi 5 alkalmazottját, amennyiben ezek fölött más rendelkezés nem történnék, a gazdasági csoport a pénztár likvidálása után átveszi.

Tisztelettel megjegyzem még, hogy a Rezidenciában 12 szobát a gazdasági üzemi és műszaki csoport a munkás- és katonatanács beleegyezésével elfoglalt, továbbá hogy ezen helyiségekből a primásnak a saját tulajdonát képező könyveket és egy kis pénzeszekerényt kiadtam.

Végül arra való tekintettel, hogy Esztergom a fővároshoz közel van, továbbá hogy vasárnap itt minden hivatal szünetel, s egyházi vagyont akkor likvidálni úgysem lehet, nemkülönben miután fehérneművel sem láthatom el magamat hosszabb időre, méltóztassék hozzájárulni ahhoz, hogy legalább minden második vasárnapot a családom körében tölthessek.

Esztergom, 1919. évi június hó 14-én.

Dénes Károly
likvidálási ellenőrző biztos

MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. alapszám. 20–21. fol.

---

112 Buttykay Antal Emil, 1915-től tartományfőnök. Magyar Katolikus Lexikon. II. köt. Szerk.: Diós István. Bp., 1996. 122. p.

3.

*Dénes Károly vallásügyi likvidáló ellenőr jelentése az egyházi vagyon
likvidálásáról Esztergom városban és az esztergomi járásban
Esztergom, 1919. június 16.*

Esztergom vármegye és város vallásügyi likvidáló bizottságától
10/1919. szám.

Faber Oszkár elvtárs vallásügyi likvidáló politikai
megbízottnak

Budapest.

A volt Vallás- és Közokt[atásügyi] Minisztérium 1915. évi 33.865. számú rendeletével kiadott törlesztési terv szerint a nagyszombati érseki főgimnázium újjáépítésére az esztergomi érsekség törzstőkéből kölcsönvett 350.000 koronának állami segélyből való visszafizetésére 1919. évi május hó 1-én esedékes 9-ik félévi részlet címén 10.150 korona volt esedékes, melyből tőketörlesztésre 879 kor[ona] 28 fillér, kamatkártalanításra 9270 korona 72 fillér esik.

Ezen összegnek a javadalmi törzstőkék, illetve az esztergomi érsek kezeihez leendő kifizetését az itteni adóhivatalnál egyidejűleg további rendelkezésig lelitottam.

Tisztelettel kérem, méltóztassék a kölcsön törlesztésének végleges beszüntetése tárgyában a Közoktatásügyi Népbiztosság rendelkezését kieszközölni!

A Káptalan tér 12. számú házának ezidőszerint üresen álló második emeletét 7 szobával a vármegyei gazdasági műszaki hivatal foglalta el, bár figyelmeztettem őket, hogy ez az elhelyezkedés csak ideiglenes lehet, mert a tanácskormány gyermekvédelmi stb. célokra esetleg másképp fog rendelkezni.

Kőszegfalvi Endre tanügyi kormánybiztos, fiatal házaspár, ki Budapestről állandóan lett ide kirendelve, 2 szobára és egy konyhára való berendezést kér használatul a Rezidencia felszereléséből.

Ehhez — tekintettel arra, hogy a Rezidencia leltározás után a helyi direktoriumnak lesz további rendelkezés végett átadva –, mindenesetre szükséges a direktorium írásbeli hozzájárulása, amit Kőszegfalvi fog kieszközölni.

Minthogy azonban Kőszegfalvinak már most volna szüksége a felszerelésekre, döntést kérek arra nézve, hogy Kőszegfalvi kérelme egyáltalában teljesíthető-e, s ha igen, ez a Rezidencia végleges átadása előtt foganatosítható-e?

Döntést kérek továbbá arra nézve, hogy a primás részére misebor kiadható-e, és mennyi?

Ugyanis az itteni direktórium élelmezési osztálya március 31-én fölleltározta a pincét, s akkor az állandó felszereléshez tartozó 166 h[ekto]liter boron kívül a primás magánborait, nevezetesen 13^{7/10} heltr [sic!] fehér óbort és 7 hektoliter tokaji bort is leltárba vett. Ez utóbbiaknak a kiadását a primás most kéri.

Kéri továbbá a mellékelt jegyzékben foglalt tárgyak kiadását, melyeket állítólag ő hozott magával Kalocsáról, illetve ő szerzett be.¹¹³

A kért tárgyakat csak az esetre vélném kiadhatónak, ha a leltározás után meg-ejtendő összehasonlítás alkalmával kitűnik, hogy a Vaszary Kolos volt primás után visszamaradt felszerelésben hiány nem mutatkozik.

Egyben van szerencsém a primás által a Rezidencia visszaadása tárgyában a kormányzótanácshoz intézett beadvány másolatát tisztelettel mellékelni.

Esztergom, 1919 évi június hó 16-án.

Dénes Károly
likvidálási ellenőrző kiküldött

MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. alapszám. 7. fol.

---

113 A jegyzékben leginkább háztartási eszközök szerepeltek, mint például dézsa, vasaló, szappan stb. MNL OL K 802. 10. tétel. 78. doboz. 2002/1919. Eln. sz. f. 8r.

4.

*Dénes Károly vallásügyi likvidáló ellenőr utolsó ismert jelentése az egyházi
vagyon likvidálásáról Esztergom városban és az esztergomi járásban
Esztergom, 1919. július 3.*

Esztergom járási és városi vallásügyi likvidáló bizottságtól
21/1919. szám.

Faber Oszkár elvtárs vallásügyi likvidáló meghatalmazottnak

Budapest
Kossuth Lajos-út.

Az esztergomi járás, ha kiterjedésére nézve kicsiny is, de az egyházi vagyonságok nagy tömege folytán a likvidálás szempontjából a legnagyobbnak és legfontosabbnak mondható.

Az eddigi tapasztalatok után, bár minden örömmel azon vagyok, hogy a munkát siettessem, a munka itt legalább még 2 hónapot fog igénybe venni.

Az itteni szellemi munkások azon része, mely értelmiségénél fogva e munkára alkalmas volna, s azt kellő ambícióval is végezné, más ágazatokban van lekötve, úgyhogy képtelen vagyok egyidejűleg két bizottságot működtetni, ami pedig fölötte kívánatos volna.

Az ügy érdekében kérem tehát, méltóztassék ide egy jó munkaerőt segítségül sürgősen kiküldeni!

Elsősorban Nika Ferenc vagy Pethő Gusztáv elvtársakra gondoltam, akik a felállítandó második bizottságban felügyeletem alatt igen alkalmasak volnának a nagytömegű leltározási munkálatok elvégzésére.

Tisztelettel megjegyzem még, hogy a Földművelésügyi Népbiztosság által az egyházi vagyonságok gazdasági részeinek likvidálására kiküldendő bizottság, melyet már hetek óta várunk, még mindig nem jött ki.

Ugyanis még június hó folyamán járt itt a Földművelésügyi Népbiztosságtól egy öt tagú tájékoztató bizottság, köztük Mariányi, Siklós, Bartek s még két más elvtárs, akik azzal távoztak innét, hogy legközelebb vissza fognak jönni, az erdőt s mezőgazdaságokat, s azok tartozékait köztulajdonba venni.

Esztergomban is van sok gazdasági és erdészeti épület, ezeknek felszerelése, itt vannak a primási és főkapitalani gazdasági és erdészeti pénztárak, az uradalmi

tisztek nyugdíjalapjai, itt van a prímási gazdasági gépgyár, a főkáptalani fürdő és malomüzem, melyek utóbbiak már szocializálva is vannak, illetve a gazdasági intézményeket a személyzettel együtt a megyei gazdasági főmegbízott már elejétől fogva üzemébe vette.

Tisztelettel vagyok bátor azt a kérdést felvetni, ki fog-e jönni az előbb említett likvidáló bizottság, vagy nem?

A 2.894/1919. eln. sz. rendelet értelmében a képtárat, a könyvtárat s a régiségtárat részletes felvétel nélkül átvettük.

A képtárt Gerevich Tibor a Nemzeti Múzeumból a háború alatt rendezte, e rendezésről azonban itt katalógus nincsen.

A képtár áttekintése alkalmából feltűnt, hogy kettő kép — lehet, hogy értéke-
sebb — a helyéről hiányzik. Nem tudja senki, hogy miféle képek és hogy hová
lettek.

Kívánatos volna, ha Gerevich elvtárs ennek megállapítása végett ide kijönne.

Esztergom, 1919. évi július hó 3-án.

Dénes Károly
likvidáló ellenőrző biztos

Tartalom

Tanulmányok

Erdős Zoltán

A történeti pszichológia a magyar történettudományban 389

Hegyí Ádám

„...hogya a maga munkája helyett a másét mondotta el...”

*A református gyülekezet plágiumvitája Hódmezővásárhelyen
a XVIII. század végén* 431

Nagy Sándor

Egy birodalom, két állam, sokféle törvény

Házassági jog és válás az Osztrák–Magyar Monarchiában 461

Közlemények

Vezsenyi Péter

Az esztergomi egyházi vagyón likvidálása 1919-ben

Dénes Károly jelentése 487

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókat és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.